

Van de redactie

Met ingang van de twaalfde jaargang hebben Hans den Besten en Ad Foolen de redactie verlaten. Beiden hebben vanaf de start van *Nederlandse Taalkunde* met veel inzet de redactiewerkzaamheden verricht: Hans den Besten als bedachtzaam voorzitter en Ad Foolen aanvankelijk als nauwgezet redactiesecretaris en vanaf de vierde jaargang als energiek redactielid. Wij hebben bijzonder kunnen profiteren van hun beider expertise en betrokkenheid en zijn Hans en Ad veel dank verschuldigd voor hun jarenlange activiteiten en uitstekende collegiale samenwerking. Wij stellen het dan ook zeer op prijs dat zij bij hun afscheid van de redactie bereid zijn toe te treden tot de redactieraad.

De vrijgekomen plaatsen zijn inmiddels opgevuld door Hans Broekhuis, die al vorig jaar onze gelederen kwam versterken, en door Ronny Boogaart, die enkele maanden geleden tot de redactie is toegetreden. Wij waarderen hun bereidheid om zich voor *Nederlandse Taalkunde* in te zetten zeer en wensen hun veel succes toe bij hun werkzaamheden. Marijke van der Wal werd bereid gevonden om het voorzitterschap van de redactie op zich te nemen.

Achter de schermen wordt, samen met de uitgever en de redacties van *Nederlandse Letterkunde* en *Taalbeheersing*, verder gewerkt om *Nederlandse Taalkunde* gereed te maken voor de toekomst. Daarbij neemt de mogelijkheid om een digitale versie naast de conventionele papieren versie in het leven te roepen een prominente plaats in. Om dit mogelijk te maken roepen wij de lezers op om ons te blijven steunen door ook het komend jaar een abonnement te nemen en kopij in te sturen. Wij maken ons in ieder geval op om weer een gevarieerde nieuwe jaargang van *Nederlandse Taalkunde* te realiseren.

Het belang van conditionaliteit voor de ontwikkeling van temporeel naar causaal voegwoord

De geschiedenis van dewijl, terwijl, weil en while

ULRIKE VOGL*

Abstract

This paper addresses the semantic development of causal conjunctions which originally were used as temporal markers (cf. German *weil*). It has often been argued that the development from temporal to causal conjunctions is based on a causal interpretation of temporal relationship, following the pattern *post hoc ergo propter hoc* (cf. Traugott & König 1991). This paper, however, argues that the development from temporals to causals is much more complex. It claims that the rise of a conditional meaning is an important factor in the development from temporal to causal conjunctions. The semantic relationship between the different functions (temporal, conditional and causal) is construed in terms of partly – but not completely – similar ‘points of view’ or mental spaces (cf. Fauconnier 1994). The role of conditionality in the development of causals from temporals is illustrated by four conjunctions which all have their roots in a temporal marker meaning ‘at this time’: on the one hand modern German causal *weil* and the Dutch conjunction *dewijl* which was used as a causal conjunction until at least the 19th century; and on the other hand Dutch *terwijl* and English *while* which function primarily as temporal conjunctions.

I Inleiding

Een vaak aangehaald voorbeeld voor een semantisch ‘ontwikkelingspad’ op het terrein van voegwoorden is de ontwikkeling van temporeel naar causaal voegwoord (vgl. bijvoorbeeld Behaghel 1928:341; Traugott & König 1991:194 en Fritz 1998:151). Als uitgangspunt van deze ontwikkeling wordt over het algemeen de gevolgtrekking *post hoc ergo propter hoc* (‘na dit, dus vanwege dit’) gezien. Er wordt van uitgegaan dat de hoorder de temporele opeenvolging of de gelijktijdigheid van twee gebeurtenissen als causaal verband interpreteert: de ene gebeurtenis wordt dan gezien als oorzaak of reden voor de andere gebeurtenis. Dit zou bijvoorbeeld mogelijk zijn bij de volgende temporele constructies:

* Freie Universität Berlin, Institut für Deutsche und Niederländische Philologie, Habelschwerdter Allee 45, 14195 Berlin; e-mail: uvogl@zedat.fu-berlin.de. Ik dank Matthias Hüning en Barbara Schlücker voor hun commentaar op dit artikel.

- (1) Terwijl het buiten regende, zat Rosa de hele zondag thuis op de bank een boek te lezen.
(+> omdat het buiten regende zat Rosa de hele zondag thuis op de bank een boek te lezen)
- (2) Lucy cries while Pete is yelling at her.
(+> Lucy cries because Pete is yelling at her)

Voorwaarde voor een causale interpretatie van (1) en (2) is de ervaring van de hoorder dat heel in het algemeen gebeurtenissen die zich rond hetzelfde tijdstip afspelen een oorzaak-gevolg-relatie kunnen hebben en zijn specifieke kennis van waarschijnlijke causale verbanden in de 'real world': regen is (althans in sommige landen) een reden om thuis te blijven en als iemand tegen je schreeuwt, kan dat je doen huilen.

Noch in (1) noch in (2) is echter de causale interpretatie van de constructie toe te schrijven aan de lexemen *terwijl* en *while*; zij is puur contextafhankelijk. Hetzelfde geldt voor het verband met *since* in (3): temporeel met een mogelijke causale interpretatie. Anders in voorbeeldzin (4): hier is de causale interpretatie de enig mogelijke.

- (3) Since Marc went to Australia to finish his PhD, his girlfriend is having an affair with his best friend Mike.
(+> because Marc went to Australia to finish his PhD, his girlfriend is having an affair with his best friend Mike)
- (4) Marc was deeply hurt, since Mike was his best friend.

Traugott (1989:34) spreekt daarom van een polyseme structuur van het voegwoord *since*: er is aan de ene kant temporeel *since* dat ook causaal geïnterpreteerd kan worden en aan de andere kant is er een puur causale gebruikswijze van *since*.

Diachroon gezien, zo stellen Traugott & König (1991), moet er een betekenisuitbreiding hebben plaatsgevonden van een temporele naar een causale gebruikswijze van *since*. Ze verklaren dat zo dat de gevolgtrekking (de afleiding van het causale verband uit de context) op een gegeven moment geconventionaliseerd raakte.

Een causaal verband kan door de taalgebruiker echter ook worden afgeleid uit een ander type constructie, namelijk uit conditionele constructies. Deze kunnen net als temporele constructies als oorzaak-gevolg-relatie geïnterpreteerd worden. Dit geldt bijvoorbeeld voor de volgende twee zinnen:

- (5) If you use this conditioner, your hair will feel much softer. (Dancygier & Sweetser 2000:121)
(+> using this conditioner will cause your hair to get much softer)
- (6) Als de conversatieles Portugees door meneer Galdino wordt gegeven, zal het niveau zeer hoog zijn.
(+> omdat de conversatieles Portugees door meneer Galdino wordt gegeven, zal het niveau zeer hoog zijn).

Dancygier & Sweetser (2000:121) schrijven over conditioneel *if* dat "unlike because, it is not lexically causal. In the content domain, however, if-sentences typically express causal or

enablement relations among events". Dit geldt in het bijzonder voor een bepaald type conditionele zinnen, volgens hen het conditionele 'basistype': zogenaamde *predictive conditionals* waar de zinnen (5) en (6) een voorbeeld van zijn. In dit type zinnen wordt een imaginaire situatie gecreëerd waarvan vervolgens een mogelijke consequentie voorspeld wordt. In het geval van (5) is de imaginaire situatie het toepassen van een conditioner en het gevolg dat voorspeld wordt het zachter worden van het haar. In (6) houdt de hypothetische situatie in dat meneer Galdino de conversatieles geeft en het niveau van de cursus daarom heel hoog is.

Predictive conditional-constructies zijn dus net zo vatbaar voor een causale interpretatie als temporele constructies. Mijns inziens zijn ze zelfs 'geschikter' voor een causale interpretatie dan constructies waarmee een temporele relatie wordt uitgedrukt. In het geval van temporele relaties is de causale interpretatie sterk afhankelijk van de buitentelijke context, van wat wij taalgebruikers als waarschijnlijk causaal verband zien. Een zin als (1) wordt vooral causaal geïnterpreteerd omdat wij gewend zijn om een causaal verband te zien tussen weersomstandigheden en onze activiteiten op een zondag. De volgende *terwijl*-zin (7) zou daarentegen niet zo makkelijk causaal geïnterpreteerd worden, en wel omdat de daarin beschreven situaties (het verhongeren van kinderen in Soedan en een hele zondag thuis op de bank) over het algemeen niet in een oorzaak-gevolg-relatie staan. Een adversatieve interpretatie waar het contrast tussen hongerende kinderen en een rustige zondag op de bank centraal staat, lijkt me in dit geval aannemelijker:

- (7) Terwijl in Soedan kinderen van de honger stierven, zat Rosa de hele zondag thuis op de bank een boek te lezen.

Dat bij *predictive conditionals* een causale interpretatie minder afhankelijk is van de context dan bij temporele verbanden wil ik ook aan de hand van de volgende twee voorbeelden illustreren. In (8) wordt primair een temporele verhouding uitgedrukt, (9) is een voorbeeld voor een *predictive conditional*:

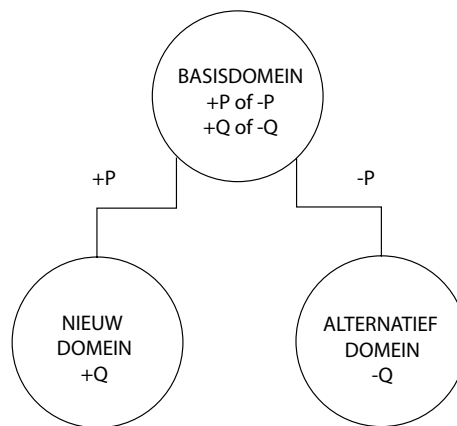
- (8) Terwijl Bush in een prentenboek zat te bladeren, stortte het WTC in.
 (9) Als Bush in prentenboeken blijft bladeren, komt er binnenkort weer een terroristische aanslag.

In (8) zal men het feit dat Bush in een prentenboek zat te bladeren hoogstwaarschijnlijk niet als reden voor het in elkaar storten van het World Trade Center opvatten. Ook in deze *terwijl*-zin ligt een adversatieve interpretatie meer voor de hand. Wanneer echter zoals in (9) een nieuwe terroristische aanslag voorspeld wordt in een fictieve situatie waarin de Amerikaanse president geregeld in prentenboeken bladert, wordt er tegelijkertijd mee beweerd dat er een causaal verband bestaat tussen het bladeren in prentenboeken en terroristische aanslagen. Want zoals Dancygier & Sweetser (2000:122) zeggen, 'what a predictive conditional asserts is the causal dependency and correlation between the events or states of affairs described by its clauses'. Dat leidt ertoe dat men als taalgebruiker het bladeren in prentenboeken metonymisch interpreteert, namelijk als één voorbeeld voor de veelvuldige activiteiten van de president die de VS niet helpen veiliger te maken. Zo wordt de *predictive conditional* en het daarmee beweerde causale verband – tussen de prentenboeken en een aanslag – aanvaardbaar.

In dit artikel zal ik nagaan in hoeverre conditionele constructies van dit type (*predictive conditionals*) een rol hebben gespeeld bij het ontstaan van causale voegwoorden uit temporele uitdrukkingen. Het uitgangspunt van mijn betoog vormt het idee dat bepaalde vormen van conditionaliteit en van causaliteit in functie overlappen en dat bepaalde temporele constructies wederom in nauw verband staan met bepaalde conditionele constructies.

Deze overlap in functie wordt geconceptualiseerd in termen van een gedeeltelijk maar niet helemaal overeenstemmende configuratie van *mental spaces* of mentale domeinen. Het *mental space-model* is een cognitief linguïstische theorie die teruggaat op Fauconnier.¹ In wezen zegt deze theorie dat een gesprekssituatie (of een tekst) samengesteld is uit verschillende mentale domeinen waarbinnen iets geldt dat niet binnen het hele gesprek geldt.

In een *predictive conditional*-constructie wordt zoals gezegd op basis van één gegeven een ander gegeven voorspeld: in (9) was dat de voorspelling dat het in-prentenboeken-blijven-bladeren van president Bush een nieuwe terroristische aanslag tot gevolg zal hebben. In termen van de theorie van de mentale domeinen betekent dit dat we te maken hebben met een mentaal basisdomein waarin nog niet zeker is wat er gaat gebeuren: wij weten nog niet of president Bush door zal gaan met het bladeren in prentenboeken (+P of -P) en daarom weten we ook nog niet of er een nieuwe aanslag zal komen (+Q of -Q). Vanuit dit basisdomein creëert de spreker een nieuw domein waarbinnen het ene gegeven geldt en daarom ook het andere: Bush blijft in prentenboeken bladeren (+P) en daarom staat de Amerikanen ook een nieuwe aanslag te wachten (+Q). Daarnaast wordt er een tweede, alternatief domein geopend waarbinnen weer iets anders geldt – namelijk dat het ene gegeven niet van toepassing is (-P) en vervolgens ook het andere niet uitkomt (-Q). Vergelijk figuur 1:

Figuur 1: Mentale domeinen-representatie van predictive conditionals

1 Vergelijk Fauconnier (1994 & 1998) en voor een Nederlandstalige introductie Sanders & Redeker (1993). Voor een voorbeeld van een toepassing van het model op causale en concessieve verbanden zie Verhagen (2000).

Wanneer een constructie (bijvoorbeeld een conditionele) in haar mentale domeinen-configuratie gedeeltelijk overlapt met een andere constructie (een causale) dan is er volgens mij sprake van een ‘ambiguous context’ of een ‘weak spot’ die tot een nieuwe interpretatie van een bepaald voegwoord uitnodigt en zo een betekenisverandering in de hand werkt. In deze bijdrage zal ik nagaan welke mentale domeinen-configuraties een rol spelen bij de ontwikkeling van een temporele uitdrukking naar een causaal voegwoord (zie paragraaf 2 en 3).

In paragraaf 4 zal ik deze ontwikkeling aan de hand van een concreet voorbeeld onderzoeken, namelijk de Nederlandse voegwoorden *dewijl* en *terwijl* en hun cognaten in het Duits en het Engels, *weil* en *while*, die alle vier teruggaan op een temporele uitdrukking met de betekenis ‘op dat tijdstip’. Ik zal hierbij op zoek gaan naar verschillende (temporele, conditionele en causale) gebruikswijzen van de vier genoemde voegwoorden in zestiende- respectievelijk zeventiende-eeuwse bijbelteksten: de Luthervertaling uit 1545 voor het Duits, de *King James Bible* uit 1611 voor het Engels en de Statenvertaling uit 1637 voor het Nederlands. Ik zal deze gebruikswijzen analyseren volgens hun mentale domeinen-configuratie.

In paragraaf 5 zal ik tenslotte specifiek ingaan op de betekenisontwikkeling van Nederlands *dewijl* (dat in de hedendaagse taal niet meer in gebruik is) en Nederlands *terwijl* en ik zal de ontwikkeling van deze voegwoorden situeren ten opzichte van de ontwikkeling van Duits *weil* en Engels *while*.

● 2 Functionele overlappings tussen conditioneel en causaal: de rol van ‘oude domeinen’

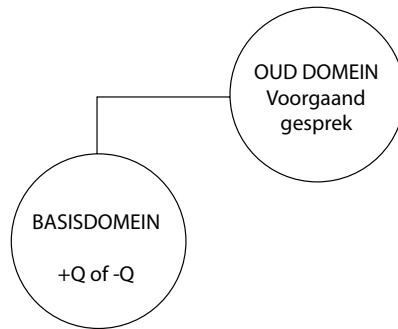
Ik zal in deze paragraaf argumenteren dat *predictive conditionals* gedeeltelijk in functie overlappen met een specifiek type causale constructie. Bij dit type causale zinnen wordt teruggegrepen op ‘oude informatie’ – op gedeelde kennis of op in de loop van bijvoorbeeld een gesprek al ter sprake gebrachte feiten of opvattingen.

Het voegwoord dat in het Engels voor deze specifieke causale functie wordt gebruikt is *since* (vgl. Dancygier & Sweetser 2000), een vertaling hiervan in modern Nederlands is *aangezien*.

- (10) Since the Portuguese conversation class is taught by Mr. Galdino, this class is going to be very challenging.
- (11) Aangezien de conversatieles Portugees door meneer Galdino wordt gegeven, zal het niveau zeer hoog zijn.

Door het gebruik van *since* respectievelijk *aangezien* geeft de spreker te kennen dat het besproken onderwerp (namelijk wie de docent van de conversatieles zal zijn) niet nieuw is maar dat het in de loop van dit gesprek of in een voorgaand gesprek al aan de orde is geweest. In het geval van (10) en (11) zou men zich dat kunnen voorstellen als een gesprek over collegeroosters dat aan de uitspraak voorafgaat waarin ter sprake komt dat meneer Galdino degene is die de conversatieles zal geven.

In termen van de mentale domeinen-theorie wordt bij dit type causale constructie vanuit het basisdomein een link gelegd naar een al eerder geopend domein – een ‘oud domein’ – dat voor spreker en hoorder toegankelijk is (vergelijk figuur 2). Ik zal het type causale constructie met *since* of *aangezien* in het vervolg dan ook *oud-domein-causale constructie* noemen.

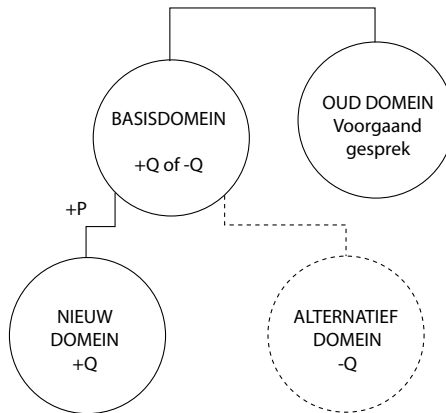
Figuur 2: Oud domein

Het teruggrijpen op gedeelde kennis uit een voorgaand gesprek (het oude domein) stelt de spreker in staat zijn bewering te staven dat de conversatieles een hoog niveau zal hebben (+Q). Met behulp van de *aangezien*-zin ondersteunt de spreker zijn bewering Q tegenover mogelijke twijfel aan Q in het alternatieve domein. Hij maakt duidelijk dat -Q (een makkelijke conversatieles) geen optie is, voor het geval dat de hoorder daar nog op speculeert. Net zoals bij *predictive conditionals* is er dus ook bij oud-domein-causale constructies een alternatief domein aanwezig, zij het op de achtergrond. Dit geldt ook voor de volgende oud-domein-causale zin:

(12) Aangezien die Paul Rijgersberg zo'n mooie man is, zal José hem zeker terugbellen.

Mogelijk ging aan deze uitspraak een discussie vooraf over het uiterlijk van Paul Rijgersberg en in de loop van dit gesprek hebben enkele gespreksdeelnemers (zeer waarschijnlijk ook de spreker zelf) hun overtuiging geuit dat Paul Rijgersberg een knappe vent is. Deze gedeelde kennis uit een oud domein gebruikt de spreker om zijn voorspelling te staven dat José (die het telefoonnummer van Paul heeft gekregen) hem ook terug zal bellen (+Q). Twijfels aan +Q (dat José terugbelt) probeert hij daarmee uit de weg te ruimen.

Een mentale domeinen-representatie van een oud-domein-causale constructie kan men zich daarom als volgt voorstellen (de gestippelde lijn geeft aan dat de optie uit het alternatieve domein in een *aangezien*-zin wordt verworpen):

Figuur 3: Mentale domeinen-representatie van oud-domein-causale constructies

In een *predictive conditional*-constructie is -Q echter wel degelijk een optie. Vergelijk de volgende zin:

- (13) Als die Paul Rijgersberg zo'n mooie man is, dan zal José hem zeker terugbellen.

In (13) laat de spreker in het midden of Paul Rijgersberg een mooie man is. Hij voorspelt alleen maar dat, als Paul daadwerkelijk zo'n mooie man is, José hem zeker terug zal bellen. Als hij helemaal niet zo mooi is, dan is er een alternatief scenario denkbaar, namelijk dat José Paul niet opbelt. De spreker laat dus in een *predictive conditional*-constructie naast het expliciete +Q (in het geval van +P) ook -Q (in het geval van -P) als optie open.

In het al-dan-niet-open-laten van de optie -P (en daarom ook -Q) verschillen *predictive conditionals* (*als*) van oud-domein-causale constructies (*aangezien*). Met andere woorden, de houding van de spreker ten opzichte van mogelijke scenario's is verschillend. Met een *als*-zin kiest de spreker niet duidelijk positie. Met een *aangezien*-zin beweert de spreker daarentegen juist +P en +Q en verdedigt hij zijn bewering ten opzichte van een mogelijk alternatief (-P en -Q).²

Er zijn echter ook voorbeelden denkbaar waar *predictive conditional* en oud-domein-causale constructie nog sterker overlappen. Een zin als (14) staat volgens mij tussen de mentale domeinen-configuratie van *predictive conditionals* en de configuratie van oud-domein-causale constructies in.

- (14) Als die Paul Rijgersberg (echt) zo'n mooie man is (als je net zei), dan zal José hem zeker terugbellen.

In dit voorbeeld houdt de spreker nog steeds een zekere afstand ten opzichte van het uiterlijk van Paul en het belgedrag van José. Maar door toevoeging van 'echt' of 'als je net zei' refereert hij ook aan een voorgaand gesprek (in een oud domein) waarin andere

² Dancygier & Sweetser (2000:125) gebruiken voor dit verschil in houding de termen *non-positive epistemic stance* (voor een afstandelijke houding) en *positive epistemic stance* (voor een duidelijke positiebepaling).

gesprekspartners – in het geval van de variant met ‘als je net zei’ de hoorder – hun overtuiging geuit hebben dat Paul Rijgersberg een mooie man is. Daardoor raakt het alternatieve scenario (-Q) op de achtergrond.

Het verschil met (13) zit hem dan vooral nog in het perspectief. In (13) wijst de spreker zelf het alternatieve scenario terug terwijl in (14) de spreker de hoorder(s) voor +Q (dat José terugbelt) laat opkomen.

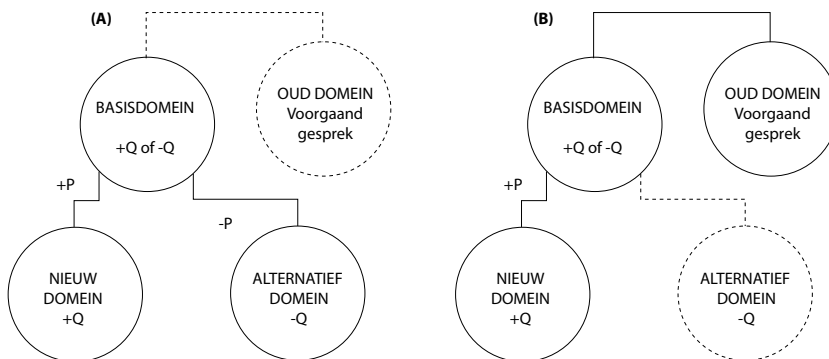
Ook in de *als*-zin in (15) overlappen de functies van *predictive conditional* en oud-domein-causale constructie waardoor er maar een heel subtiel verschil overblijft met de *aangezien*-zin in (16).

(15) Als Friesland toch nooit onafhankelijk wordt, zullen ze ook nooit een Friese Minister van Buitenlandse Zaken nodig hebben.

(16) Aangezien Friesland toch nooit onafhankelijk wordt, zullen ze ook nooit een Friese Minister van Buitenlandse Zaken nodig hebben.

In (15) en (16) gaat het om een algemeen aanvaarde inschatting, namelijk dat de provincie Friesland nooit een onafhankelijke staat zal worden. Door het gebruik van het modale partikel *toch* wordt de strekking dat het om een onontkoombaar feit gaat nog versterkt.³ Daardoor wordt een alternatief scenario met een onafhankelijk Friesland en een Friese Minister van Buitenlandse Zaken erg onwaarschijnlijk.

Zowel de *als*-zin in (14) als ook de *als*-zin in (15) zijn voor mij een voorbeeld voor een ‘weak spot’, een ambigue context waarin een in wezen conditionele constructie een causale interpretatie kan krijgen. De sterk overlappende mentale domeinen-configuraties van *predictive conditionals* (A) en van oud-domein-causale constructies (B) ondersteunen deze stelling.⁴

Figuur 4: *Predictive conditionals* (A) vs. *oud-domein-causale constructies* (B)

3 Voor de verschillende functies van *toch* vgl. Foolen (2003).

4 Ter verduidelijking: de gestippelde lijn in figuur 4 geeft aan dat de spreker in een *predictive conditional*-constructie ook ‘gedeelde informatie’ uit een oud domein kan aanhalen. Deze interpretatie van een *predictive conditional* is echter niet primair te wijten aan het lexeme *als* maar aan de toevoeging van modale partikels als *echt* (vgl. (14)) of *toch* (vgl. (15)) of aan de gesprekscontext (de hoorder weet dat iets al eerder ter sprake is gekomen of dat iets een algemeen aanvaarde inschatting is). Toch kan deze link naar een oud domein invloed hebben op de status van Q: het alternatieve scenario met -Q wordt daardoor minder waarschijnlijk.

Tenslotte zal ik nog kort ingaan op de vraag hoe een ‘gewone’ causale constructie (met *omdat*) zich in termen van mentale domeinen verhoudt tot een oud-domein-causale constructie. Het duidelijkste verschil lijkt mij het ontbreken van een alternatief domein in constructies met *omdat*. In deze constructies is de premisse P geldig in het basisdomein zodat de spreker niet eens ingaat op de optie -Q. In (17) wordt het knappe uiterlijk van Paul Rijgersberg niet nader beargumenteerd maar het wordt als oncontroversieel feit gepresenteerd dat voor José de reden zal zijn om hem terug te bellen.⁵

(17) Omdat die Paul Rijgersberg zo’n mooie man is, zal José hem zeker terugbellen.

Of de hoorder zin (17) zo interpreteert dat het knappe uiterlijk van Paul Rijgersberg gedeelde kennis is, is afhankelijk van de context. Een dergelijke interpretatie is niet inherent aan het lexeem *omdat* maar er is zeker een variant van (17) denkbaar waar deze interpretatie wel mogelijk is, kijk bijvoorbeeld naar (18) en (19):

(18) Omdat die Paul Rijgersberg volgens jou zo’n mooie man is, zal José hem zeker terugbellen.

(19) Paul Rijgersberg is gewoon een mooie man. En omdat hij zo’n mooie man is, zal José hem zeker terugbellen.

Ook voor causale constructies met *omdat* geldt dus dat er in de juiste context een link naar een ‘oud domein’ mogelijk is. In de volgende tabel zijn de verschillen en overeenkomsten tussen constructies met *als*, *aangezien* en *omdat* nog eens weergegeven in een – weliswaar sterk vereenvoudigd – overzicht:

	ALTERNATIEF DOMEIN	STATUS VAN Q	OUD DOMEIN
<i>als</i>	+	+Q of -Q	- / +
<i>aangezien</i>	+ / -	spreker verdedigt +Q	+
<i>omdat</i>	-	+Q	- / +

Tabel 1: Mentale domeinen-configuratie van predictive conditional-constructies, oud-domein-causale constructies en causale constructies

3 Functionele overlappings tussen temporeel en conditioneel

In deze paragraaf zal ik ingaan op functionele overlappings tussen temporele en conditionele constructies. Ik zal argumenteren dat een heel specifieke temporele constructie ter aanduiding van gelijktijdigheid, namelijk één die ‘das Ende der Gleichzeitigkeit betont’ (vgl. Duden Grammatik 1998:891) qua mentale domeinen-configuratie overlapt met een conditionele constructie. In het hedendaags Nederlands wordt deze temporele functie ver-

⁵ Dit strookt met de analyse die Van Belle (1989) geeft van het verschil tussen *want* & *aangezien* en *omdat*. Hij stelt dat *want* (en ook *aangezien*) argumentatiever van aard is dan *omdat*. Volgens hem suggereert *q omdat p* geen argumentatie ter ondersteuning van *q*, terwijl dat bij *q want/aangezien p* wel het geval is.

vuld door het voegwoord *zolang*, in het Duits door *solange* en in het Engels door *as long as* maar gedeeltelijk ook door *while*.

(20) Zolang Piet leeft, zal hij in Berlijn blijven wonen.

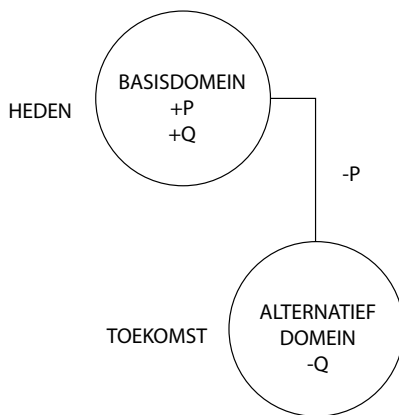
In een zin als (20) heeft de door *zolang* ingeleide bijzin de functie van een temporele bepaling: men kan hem parafraseren met 'Piet zal (gedurende) zijn hele leven in Berlijn blijven wonen'. In termen van mentale domeinen wil ik dit zo voorstellen: er is een basisdomein dat het heden representeert en waarin een 'levende Piet' in Berlijn woont.

In principe geeft het voegwoord *zolang* in (20) daarnaast ook nog een temporele beperking aan, een 'deadline', die ingaat op de dag dat Piet overlijdt. Er is daarom (zuiver theoretisch) ook een alternatief domein denkbaar dat rekening houdt met een situatie in de toekomst waarin Piet niet meer leeft en daarom ook niet meer in Berlijn woont. Een dergelijke interpretatie door de hoorder (die de zin zou moeten aanvullen met 'maar na zijn dood ...') is echter erg onwaarschijnlijk.

Een voorbeeldzin met *zolang* die wel een interpretatie met een alternatief domein toelaat is daarentegen de volgende:

(21) Zolang Piet er werk heeft, zal hij in Berlijn blijven wonen.

Hier hebben we aan de ene kant te maken met een basisdomein dat het heden representeert en waarin Piet werk heeft (+P) en in Berlijn woont (+Q). Aan de andere kant is er een alternatief domein in de toekomst waarin hij geen werk heeft en ook niet meer in Berlijn woont:

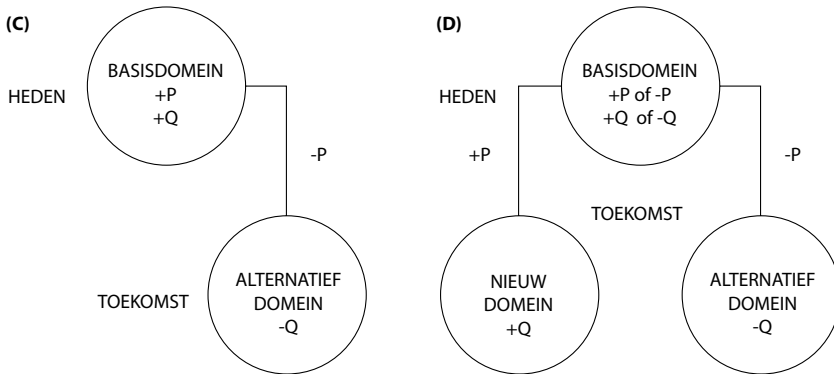
Figuur 5: Temporele constructie met alternatief domein

Terwijl in (21) nog duidelijk is dat Piet momenteel werk heeft, blijkt dit uit een zin als (22) niet meer zo ondubbelzinnig:

(22) Zolang Piet er werk kan krijgen, zal hij in Berlijn blijven wonen.

Hier zijn twee interpretaties mogelijk: ten eerste dat Piet op het moment van de uitspraak een baantje heeft in Berlijn en er een redelijke kans is dat hij ook in de toekomst altijd weer iets zal vinden. Zeker is dat echter niet en daarom is er een alternatief domein in de toekomst waar Piet er niet meer in slaagt in Berlijn aan de kost te komen en hij daarom ook niet in Berlijn zal blijven wonen.

De tweede mogelijke interpretatie is een puur conditionele. Piet is dan bijvoorbeeld net afgestudeerd en zoekt een baan in Berlijn. Als hij een baan in Berlijn vindt, dan zal hij daar ook blijven wonen, zo niet, zal hij naar een andere stad verhuizen. Hier hebben we dus weer te maken met een mentaal basisdomein waarin nog niet zeker is wat er gaat gebeuren: wij weten nog niet of Piet een baan vindt (+P of -P) en daarom weten we ook nog niet of hij in Berlijn zal blijven wonen (+Q of -Q). Vanuit dit basisdomein creëert de taalgebruiker twee nieuwe domeinen in de toekomst, eentje waar P en daarom ook Q uitkomt en een alternatief domein waar P niet uitkomt en daarom ook Q niet. In de volgende afbeelding zijn de twee interpretatiemogelijkheden van (22) grafisch weergegeven:

Figuur 6: *Temporeel/conditioneel (C) vs. conditioneel (D)*

In een conditionele constructie met *als*, zoals in voorbeeld (23), is een mentale domeinen-configuratie zoals die in (D) de enig mogelijke. In deze voorbeeldzin heeft Piet nog geen werk. Maar als Piet een baan vindt in Berlijn, zo wordt er voorspeld, zal hij daar blijven wonen.

(23) Als Piet er werk kan krijgen, zal hij in Berlijn blijven wonen.

Bij een *zolang*-zin kunnen verschillende factoren bijdragen tot de puur conditionele interpretatie (D). Een (D)-interpretatie wordt bijvoorbeeld aannemelijker door toevoeging van het modale partikel *wel* (zoals in voorbeeld (24)), door de keuze van een bepaald intonatiepatroon met de klemtoon op 'werk' (zoals in voorbeeld (25)) of door buitentalige factoren zoals de ervaring van de taalgebruiker met de moeilijke situatie op de Berlijnse arbeidsmarkt. (24) en (25) zijn voorbeelden voor weak spots of ambigue contexten die

een conventionalisering van de conditionele gebruikswijze van een voegwoord als *zolang* in de hand werken.

- (24) Zolang Piet er wél werk kan krijgen, zal hij ook in Berlijn blijven wonen.
- (25) Zolang Piet er WERK kan krijgen, zal hij in Berlijn blijven wonen.

Al met al laten de voorbeelden uit deze paragraaf zien hoe soepel de overgang is tussen temporeel en conditioneel gebruik. Een analyse van de mentale domeinen-configuratie van verschillende *zolang*-zinnen bleek bovendien een geschikt instrument om deze betekenisoverlapping te verduidelijken.

In de volgende paragraaf zal ik de resultaten van een onderzoek naar de verschillende gebruikswijzen van *dewijl* en *terwijl* in het Nederlands, *weil* in het Duits en *while* in het Engels presenteren. Ik heb me bij dit onderzoek beperkt tot een bepaalde tekstsoort (bijbelteksten) in een bepaalde periode (zestiende respectievelijk zeventiende eeuw). Passend bij het theoretisch kader van deze bijdrage zal ik proberen uit te zoeken welke verschillende mentale domeinen-configuraties de genoemde voegwoorden telkens toelaten.

4 De gebruikswijzen van *weil*, *dewijl*, *terwijl* en *while* in zestiende- respectievelijk zeventiende-eeuwse bijbelteksten

Onderzoek van Arndt (1959) heeft aangetoond dat het Duitse voegwoord (*die*)*weil* in de bijbelvertaling van Luther (1545) niet alleen in verschillende temporele functies (vertaalbaar met modern Duits *solange*, *während*, *seit* en *als*) en als causaal voegwoord voorkomt (zoals het vandaag de dag nog wordt gebruikt) maar dat er ook *weil*-zinnen in voorkomen die met het moderne Duitse conditionele *wenn* moeten worden vertaald.

Wat Nederlands *dewijl* en *terwijl* en Engels *while* betreft, zo wordt in de desbetreffende woordenboeken, het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (vgl. EWNT 2003) en het *Oxford English Dictionary* (vgl. OED 1992) geen melding gemaakt van conditioneel gebruik.

In mijn onderzoek heb ik alle voorkomens van *weil* in het Oude Testament van de Luthervertaling (in totaal 218), van *dewijl* (in totaal 206) en *terwijl* (in totaal 36) in de Statenbijbel en van *while* in de *King James Bible* (in totaal 106) vergeleken met de daarbij passende passages in moderne bijbelvertalingen: in het geval van het Nederlands met de moderne vertaling *Het Boek*, voor het Duits met de moderne vertaling *Hoffnung für alle* en met betrekking tot het Engels met de *New International Version*.⁶ Enkele voorbeeldzinnen uit de Statenbijbel, de Luthervertaling en de *King James Bible* heb ik daarnaast ook nog vergeleken met de vertaling van de desbetreffende passage in de telkens andere oude bijbelteksten.

6 De hier genoemde bijbelteksten werden geraadpleegd via de volgende bronnen: de Statenbijbel via <http://www.statenvertaling.net> en alle andere teksten via de 'BibleGateway' op <http://www.biblegateway.com>. Aangezien alle beschikbare online-versies van de Statenvertaling gebaseerd zijn op latere bewerkingen van de Statenbijbel heb ik alle verzen waarin in de gebruikte online-versie *dewijl* voorkomt vergeleken met dezelfde verzen in een druk uit 1671 (vgl. Statenbijbel 1671). In alle gevallen stond ook in deze zeventiende-eeuwse druk *dewijl* of om precies te zijn *dewijle*. Met betrekking tot de voorkomens van *terwijl* heeft de vergelijking opgeleverd dat in de zeventiende-eeuwse druk op twee plaatsen *dewijle* staat in plaats van *terwijl*.

Deze aanpak was noodzakelijk om verscheidene gebruikswijzen te identificeren die vaak alleen maar subtiel van elkaar verschillen. De gekozen vorm in een anderstalige versie of in een moderne vertaling in dezelfde taal biedt vaak het enige houvast bij een semantische categorisering van voegwoorden in een oudere taalfase. Maar ook deze methode kent haar beperkingen omdat sommige passages in moderne versies vrijer – en ook wel eens zonder voegwoord – zijn vertaald. Het is daarom vaak moeilijk om een betrouwbare uitspraak te doen over getalsmatige verhoudingen tussen de verschillende gebruikswijzen.

Wat wel mogelijk is, is aan te geven welk voegwoord uit een oude bijbeltekst hoe vaak in de bijhorende moderne versie door hetzelfde respectievelijk door een ander voegwoord wordt weergegeven. Hierbij valt op dat alle vier voegwoorden tenminste een paar keer in een moderne versie door een conditioneel voegwoord zijn vervangen. Duits *weil* bij Luther wordt in *Hoffnung für alle* 12 keer weergegeven door conditioneel *wenn* en 8 keer door *solange* dat eveneens een conditionele interpretatie toelaat. Nederlands *dewijl* is in *Het Boek* 8 keer vervangen door conditioneel *als* en voor Nederlands *terwijl* komt in *Het Boek* 6 keer *zolang* in de plaats. Engels *while* wordt 9 keer in de *New International Version* weergegeven door conditioneel interpreteerbaar *as long as*. Vergelijk voor een overzicht voor moderne tegenhangers van *weil*, *dewijl*, *terwijl* en *while* de volgende tabel. Vertalingen met een conditioneel voegwoord staan voor de duidelijkheid vetgedrukt.

OUDE BIJBELTEKST (16 ^e /17 ^e eeuw)	WEIL (218)	DEWIJL (206)	TERWIJL (36)	WHILE (106)
Moderne bijbeltekst (20 ^e eeuw)	<i>weil</i> (45)	want (44)	zolang (6)	<i>while</i> (54)
	denn (16)	omdat (36)	<i>terwijl</i> (4)	as long as (9)
	wenn (12)	als (8)	wanneer (3)	when (4)
	solange (8)	aangezien (1)	als (1)	as (2)
	<i>während</i> (5)	<i>terwijl</i> (0)		
	als (3)			

Tabel 2: De vertaling van *weil*, *dewijl*, *terwijl* en *while* in moderne bijbelteksten

De resultaten uit deze tabel geven daarnaast ook uitsluitsel over het temporele gebruik van de onderzochte voegwoorden: ze laten zien dat *weil* ook temporeel gebruikt werd (vertaling door *während* en *als*), *dewijl* echter niet (geen vertaling door *terwijl*, *toen* of *zolang*); *terwijl* en *while* daarentegen juist wel: *terwijl* wordt door *zolang*, *terwijl*, *wanneer* en *als* vertaald en *while* blijft zelfs in meer dan de helft van de gevallen ook in de moderne vertaling gewoon *while*. Verder worden *terwijl* en *while* (niet vermeld in de tabel) ook enkele keren vertaald door een voorzetselvoorwerp met *gedurende* of *tijdens* respectievelijk *during*. Ter illustratie geef ik hieronder een voorbeeld voor temporeel gebruik van *terwijl* in de Statenbijbel:

(26) (Statenbijbel: Jozua 5:10)

Terwijl de kinderen Israëls te Gilgal gelegerd lagen, zo hielden zij het pascha op den veertienden dag derzelve maand, in den avond, op de vlakke velden van Jericho.

De *terwijl*-zin heeft in dit vers de functie van een temporele bepaling en kan worden geparafraseerd met ‘in de tijd dat de kinderen Israëls te Gilgal gelegerd lagen’. In de moderne bijbelvertaling *Het Boek* wordt de passage weergegeven als ‘Tijdens hun verblijf bij Gilgal op de vlakke van Jericho vierden zij het Pascha op de avond van de veertiende dag van die maand’, in de Luthervertaling staat op deze plaats ‘Und als die Kinder Israel also in Gilgal das Lager hatten’.

Terwijl en *while* worden, in tegenstelling tot Duits *weil*, ook in de hedendaagse taal nog temporeel gebruikt, vergelijk de volgende voorbeeldzinnen:

- (27) **Terwijl** hij voorbijkomt, zwaait hij naar ons. (vgl. E-ANS 2002)
(28) Enjoy yourself **while** you’re having a baby? (vgl. Biber et al 1999:850)

Wat het causale gebruik van de vier voegwoorden betreft, zo vinden we moderne vertalingen met een causaal voegwoord alleen voor *weil* en *dewijl*: *weil* wordt in 28 procent van de gevallen vertaald met een causaal voegwoord (*weil* of *denn*) en *dewijl* in 39 procent van de gevallen (door *want*, *omdat* en *aangezien*). Ook dit laat ik weer exemplarisch zien aan de hand van een voorbeeld uit de Statenbijbel:

- (29) (Statenbijbel: Hosea 6:4)
Wat zal Ik u doen, o Efraïm! wat zal Ik u doen, o Juda! **dewijl** uw weldadigheid is als een morgenwolk, en als een vroegkomende dauw, die henengaat.

In dit vers rechtvaardigt zich de spreker met de *dewijl*-zin voor de daaraan voorafgaande verzuchting ‘Wat zal ik u doen, o Efraïm!’. Vertaald wordt deze passage in *Het Boek* dan ook met *want*: ‘Wat zal Ik met u doen, Israël en Juda? Want uw liefde verdwijnt als wolken in de morgen en verdampt als dauw in de vroege ochtend.’ In de *King James Bible* staat op deze plaats *for*, in de Luthervertaling *denn*.

In het hedendaags Nederlands is het voegwoord *dewijl* helemaal niet meer in gebruik; *weil* daarentegen is het prototypische causale voegwoord in het moderne Duits, zoals in de volgende voorbeeldzin:

- (30) Den Rest hörte Bottelaer nicht mehr, **weil** sich sein Onkel schon umgedreht hatte.⁷

In het volgende overzicht is nog een keer samengevat welke van de vier voegwoorden in de oude bijbelteksten en in de moderne Westgermaanse talen temporeel worden gebruikt (vgl. kolom 1) en welke voegwoorden causaal gebruik vertonen (vgl. kolom 4).

7 Deze voorbeeldzin is afkomstig uit Guido van Heulendonk (1998), *Pferde sind auch Schweine*. Salzburg: Residenz Verlag.

	Mentale domeinen-configuratie(s)			
	1 <i>temporeel</i>	2 <i>temporeel/conditioneel</i>	3 <i>conditioneel/causaal</i>	4 <i>causaal</i>
WEIL (Luther)	X	X	X	X
weil (modern)				X
DEWIJL (Statenbijbel)		(X)	X	X
dewijl (modern)				
TERWIJL (Statenbijbel)	X	X	(X)	
terwijl (modern)	X			
WHILE (King James Bible)	X	X		
while (modern)	X	(X)		

Tabel 3: *Verschuiving in de mentale domeinen-configuraties van weil, dewijl, terwijl en while*

Van groter belang dan temporeel en causaal gebruik zijn voor mijn betoog die voorbeeldzinnen waar *weil*, *dewijl*, *terwijl* en *while* conditioneel geïnterpreteerd kunnen worden. Dit zijn temporeel-conditionele constructies van het type ‘*zolang*’ zoals ze in paragraaf 3 werden besproken.

Concreet gaat het hierbij om constructies die de twee mentale domeinen-configuraties uit figuur 6 toelaten en waarvoor ik ter illustratie de zin ‘Zolang Piet er werk kan krijgen, zal hij in Berlijn blijven wonen’ heb gebruikt:

- de temporele configuratie (C): hier wordt het contrast tussen twee tijdvakken (bijvoorbeeld heden/toekomst) uitgedrukt waarin telkens een andere premisse geldig is
- de conditionele configuratie (D): hier wordt het contrast uitgedrukt tussen een onzeker heden en verschillende opties voor de toekomst

Voor deze configuratiemogelijkheid kunnen er in de drie oude bijbelteksten voorbeelden worden gevonden met *weil*, *terwijl* en *while*, plus een enkel voorbeeld met *dewijl* (vgl. kolom 2 in tabel 3). Ik geef hier een voorbeeld met Nederlands *terwijl* en hetzelfde vers met Engels *while*.

(31) (Statenbijbel: 2 Kronieken 15:2)

En hij ging uit, Asa tegen, en hij zeide tot hem: Hoort mij, Asa, en gans Juda, en Benjamin! De Here is met ulieden, **terwijl** gij met Hem zijt; en zo gij Hem zoekt, Hij zal van u gevonden worden; maar zo gij Hem verlaat, Hij zal u verlaten.

(32) (King James Bible: 2 Kronieken 15:2)

And he went out to meet Asa, and said unto him, Hear ye me, Asa, and all Judah and Benjamin; The Lord is with you, **while** ye be with him; and if ye seek him, he will be found of you; but if ye forsake him, he will forsake you.

In dit vers zijn voor de constructie met *terwijl* twee interpretaties mogelijk die alleen maar op subtiele wijze van elkaar verschillen.

In de eerste interpretatie (configuratie C) gaat Asa (en de bijbellezer) ervan uit dat er op het spreekmoment nog alles in orde is: hij gelooft in God en daarom kan hij rekenen op de steun van God. Voor de toekomst – nadat hij ermee opgehouden is van God te houden – bestaat echter de mogelijkheid dat God niet (meer) voor hem zorgt: het alternatieve domein waarin -Q geldt.

In de tweede interpretatie (configuratie D) is de uitgangssituatie minder duidelijk. Of Asa zich tot God bekennt, is nog niet helemaal zeker. Er wordt alleen voorspeld dat als hij dat doet, God hem ook zal steunen.

Ook op de Engelse constructie met *while* kan deze analyse worden toegepast. Alleen maakt het gebruik van de conjunctievorm *be* in de *while*-zin volgens mij interpretatiemogelijkheid D (de conditionele) waarschijnlijker.

Vertalingen van *while* respectievelijk *terwijl* in moderne versies van 2 Kronieken 15:2 zijn onder andere *when* in de *New International Version* en *zolang* in *Het Boek*. In de Luthervertaling staat op deze plaats eveneens *weil*.

Van de moderne Westgermaanse talen heeft alleen Engels *while* (volgens OED 1992) de *zolang*-functie behouden. Vergelijk de volgende zin:

(33) **While** you are here there won't be any problems.

Dit voorbeeld kan zo geïnterpreteerd worden dat er problemen zullen ontstaan (-Q in het alternatieve domein) zodra de aangesproken persoon vertrokken is. Nederlands *terwijl* is in deze functie niet mogelijk, er zou *zolang* moeten worden gebruikt. Duits *weil* kan hier niet.

De tweede interessante gebruikswijze zijn oud-domein-causale constructies van het *aangezien*-type die in paragraaf 2 werden behandeld. Deze kunnen qua mentale domeinen-configuratie nauw overlappen met conditionele constructies (vergelijk figuur 4). Ter illustratie hiervan had ik het zinspaar 'Als/Aangezien Friesland toch nooit afhankelijk wordt, zullen ze ook nooit een Friese Minister van Buitenlandse Zaken nodig hebben' gebruikt. In de variant met *aangezien* wil de spreker door te verwijzen naar iets wat als bekend wordt verondersteld (dat Friesland nooit afhankelijk zal worden) zijn voorspelling staven dat er nooit zoiets zal zijn als een Friese Minister van Buitenlandse Zaken (omdat Friesland nooit een afhankelijke staat zal worden). Hij ketst daarmee een mogelijk alternatief scenario van de hoorder af (die misschien hoopt dat hij deze functie ooit zal vervullen). In de variant met *als* laat de spreker -Q (dat er wel ooit behoefte zal zijn aan een Friese Minister van Buitenlandse Zaken) in principe als optie open of hij houdt als het ware een slag om de arm.

In de Luthervertaling respectievelijk in de Statenbijbel zijn er een aantal voorbeelden met *weil* en *dewijl* (en een enkel voorbeeld met *terwijl*) die mijns inziens beide configuraties (de meer causale en de meer conditionele) toelaten. Eén daarvan is in beide vertalingen te vinden in het volgende vers:

(34) (Statenbijbel: Jozua 17:14-15)

Toen spraken de kinderen van Jozef tot Jozua, zeggende: Waarom hebt gij mij ten erfdeel maar een lot en een snoer gegeven, daar ik toch een groot volk ben, voor zoveel de Heere mij dus verre gezegend heeft? Jozua nu zeide tot henlieden: **Dewijl** gij een groot volk zijt, zo ga op naar het woud, en houw daar voor u af in het land der Ferezieten en der Refaïeten, **dewijl** u het gebergte van Efraïm te eng is.

(35) (Luther: Jozua 17:14-15)

Da redeten die Kinder Joseph mit Josua und sprachen: Warum hast du mir nur ein Los und eine Schnur des Erbteils gegeben? Und ich bin doch ein groß Volk, wie mich der Herr so gesegnet hat. Da sprach Josua zu ihnen: **Weil** du ein groß Volk bist; so gehe hinauf in den Wald und haue um daselbst im Lande der Pheresiter und Riesen, **weil** dir das Gebirge Ephraim zu enge ist.

In vers 15 geeft Jozua de kinderen van Jozef toestemming om beslag te leggen op het land van de Ferezieten en Refaïeten. De vraag is echter of deze passage zo geïnterpreteerd moet worden dat Jozua dat doet *vanwege het feit* dat ze een groot volk zijn en het gebergte van Efraïm voor hen te klein is of *onder de voorwaarde* dat zij ook inderdaad een groot volk zijn en het gebergte van Efraïm niet genoeg ruimte biedt. Het verschil tussen de twee interpretaties zou dan zijn dat Jozua in het eerste geval een positieve houding heeft ten opzichte van de uitspraak van Jozefs kinderen, dat hij met andere woorden aantoont dat hij er zelf ook van overtuigd is dat zij een groot volk zijn. De tweede interpretatie zou inhouden dat hij afstand houdt tegenover de bewering van Jozefs kinderen dat zij met heel velen zijn.

Gemeenschappelijk hebben de twee interpretaties dat de spreker een link legt naar een 'oud domein' want de vraag of Jozefs kinderen een groot volk vormen is al in het vers daarvoor ter sprake gebracht ('daar ik toch een groot volk ben'). In het geval van de causale interpretatie ('vanwege het feit') onderstreept de spreker daarmee zijn voorstel om het land van de Ferezieten en Refaïeten te bezetten (voor het geval dat daar iemand bezwaar tegen zou hebben). In het geval van de conditionele interpretatie verzacht hij ermee het voorwaardelijke karakter van zijn uitspraak: dat ze het land mogen bezetten is weliswaar afhankelijk van de grootte van hun groep maar omdat ze al zeiden dat ze een groot volk zijn, staat een inbezitting in principe niets meer in de weg.

Onderzoek naar de weergave van het eerste *dewijl* respectievelijk *weil* in deze passage in willekeurige andere vertalingen levert vooral conditionele maar ook causale voegwoorden op. Een Franse bijbelvertaling (*Louis Segond*) kiest voor conditioneel *si* en de Portugese bijbel *O Livro* gebruikt eveneens conditioneel *se*, hetzelfde geldt voor de Zweedse *Levande Bibeln* waar conditioneel *om* wordt gebruikt. In de Engelse vertaling *The Message* staat daarentegen causaal *since* en in de Spaanse *Nueva Versión Internacional* werd causaal *ya que* als vertaling gekozen.

De Nederlandse vertaling *Het Boek* kiest voor *als* in plaats van het tweede *dewijl*, het eerste blijft onvertaald: "Als het heuvelgebied van Efraïm niet groot genoeg voor u is", antwoordde Jozua, „kap dan open plekken in het bos waar de Ferezieten en Refaïeten wonen“. Ook in *Hoffnung für alle* wordt een conditioneel voegwoord gekozen, namelijk *wenn*, hier dan zelfs voor beide Lutherse *weil*'s: 'Wenn ihr so viele seid und euch das Bergland von Ephraim nicht reicht, dann zieht hinauf in die Wälder! Rodet dort Land im Gebiet der Perisiter und Refaiter.'

Dat in de hier opgesomde moderne vertalingen zowel causale als ook conditionele voegwoorden worden gebruikt, maakt het aannemelijk dat *weil* bij Luther en *dewijl* in de Statenvertaling zowel een causale als ook conditionele functie konden vervullen, m.a.w. dat ze beide mentale domeinen-configuraties toelieten: de conditionele en de causale.

Het moderne Duitse *weil* laat alleen nog maar een causale interpretatie toe, net als Nederlands *omdat*. Terwijl *weil* in het taalgebruik van Luther nog verschillende combinaties van mentale domeinen toestond – conditioneel/causaal en zoals al eerder aangetoond ook temporeel en temporeel/conditioneel – is het vandaag de dag gespecialiseerd op de causale configuratie.

Voor Nederlands *dewijl* is het moeilijker de verandering in de mentale domeinen-configuratie te schetsen – het is immers niet meer in gebruik. Er heeft kennelijk echter ook met betrekking tot *dewijl* een specialisatie plaatsgevonden richting causaal gebruik en dan vooral in contrast met temporeel *terwijl*. Hier zal ik in de volgende paragraaf nog kort op ingaan. Wat Nederlands *terwijl* betreft is er evidentie in de Statenbijbel dat het temporeel en temporeel/conditioneel gebruikt kon worden. In het moderne Nederlands is *terwijl* temporeel en adversatief maar ook hierover meer in paragraaf 5.

Uit tabel 3 wordt bovendien ook duidelijk dat Engels *while* het minst veranderd is wat de samenstelling van mentale domeinen betreft: het is nog steeds temporeel voegwoord ter aanduiding van gelijktijdigheid en het laat ook een temporeel/conditioneel gebruik toe. Wat hier echter nog bij is gekomen is net als bij *terwijl* een adversatieve gebruikswijze waar het contrast tussen twee gebeurtenissen op de voorgrond staat.

Al met al heeft het onderzoek naar de gebruikswijzen van *weil*, *dewijl*, *terwijl* en *while* in de Luthervertaling, de Statenbijbel en de King James Bible de hypothese bevestigd dat een conditioneel betekenisaspect wel degelijk een rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van temporeel naar causaal voegwoord. Die voegwoorden die vandaag een causale gebruikswijze hebben respectievelijk tot in de negentiende eeuw causaal gebruikt werden (*dewijl*), lieten in de loop van hun geschiedenis ook een conditionele configuratie toe, zij het naast een temporele of naast een causale. En ook de vandaag primair temporeel gebruikte voegwoorden kenden in een vroeger stadium een temporeel/conditionele gebruikswijze.

5 *Dewijl en terwijl*

Op het eerste gezicht lijkt het alsof Nederlands *terwijl* dezelfde weg is gevolgd als Engels *while* en dat *dewijl* dezelfde ontwikkeling heeft doorlopen als Duits *weil*. *Terwijl* wordt immers in de Statenbijbel net als *while* in de *King James Bible* voor temporele verbanden gebruikt met daarnaast enkele conditionele toepassingen. Ook hebben beide in hedendaags taalgebruik temporele en adversatieve functie.

Dewijl wordt in de Statenbijbel net als Duits *weil* in de Luthervertaling causaal en conditioneel/causaal gebruikt. Voor Duits *weil* zijn er echter ook temporele en temporeel/conditionele gebruikswijzen te vinden. Het eerste is helemaal niet van toepassing op *dewijl* en voor een temporeel/conditionele toepassing kon ik maar één mogelijk voorbeeld identificeren. Misschien moet dit verschil zo geïnterpreteerd worden dat *dewijl* in de Statenbijbel zich al in een verder gevorderd stadium van ontwikkeling bevindt dan *weil* bij Luther. De Luthervertaling is immers honderd jaar vóór de Statenvertaling ontstaan. De

toen nog gangbare temporele gebruikswijze van *weil* moest het op den duur afleggen tegen de causale: vanaf de achttiende eeuw komt temporeel *weil* in de standaardtaal nog maar heel sporadisch voor (vgl. Arndt 1959:397). *Dewijl* zou dan ten tijde van de Statenbijbel de temporele gebruikswijze en ook de temporeel/conditionele configuratie al kwijtgeraakt zijn.

Toch blijft het interessant om te weten of en wanneer *dewijl* temporeel gebruikt werd. De centrale stelling van dit stuk is immers dat conditionaliteit een rol speelt bij de ontwikkeling van temporeel naar causaal voegwoord. Voor het ontstaan van causale voegwoorden uit puur conditionele is namelijk – tenminste in de Westgermaanse talen – geen evidentie te vinden.

Daarnaast rijst ook de vraag of *terwijl* niet misschien toch in een bepaald stadium ook causaal kon worden gebruikt (er is tenslotte wel één voorbeeld voor mogelijk conditioneel/causaal gebruik in de Statenbijbel).

Onderzoek naar het gebruik van *terwijl* en *dewijl* in andere teksten en taalstadia maakt dan ook inderdaad duidelijk dat beide vormen ook in die functies werden gebruikt waarin ze in de Statenbijbel niet voorkomen; wat *terwijl* betreft, is dat causaal gebruik en wat *dewijl* aangaat, is dat temporeel gebruik en hierbij vooral ook de in de Statenbijbel (op één mogelijk voorkomen na) ontbrekende functie van modern Nederlands *zolang*.

Het is makkelijk aantoonbaar dat *dewijl* ook *zolang* kon betekenen – namelijk al vóór en nog lang na de Statenbijbel:

- (36) Dar hi es, es hi ons verborgen **die wile** wi in desen liue sin, mar als wi van desen ellende scheeden, so es der neuel vergaen. (*Limburgse sermoenen*, 14de eeuw)
- (37) Want **die wile** vrede ende trowe onder ons es, so es Got onder ons, ende alse trowe ende vrede verloren es, so es Got verloren. (*Limburgse sermoenen*, 14de eeuw)⁸
- (38) Zoe wie dit dubbelde byer brout, die en zell anders gheen bier brouwen **derwylen** hijt brout (*R. v. Utr.*, 15de eeuw)⁹
- (39) Het schurkje, **wyl** 't in 't wiegje leidt, Lacht om 't gedreun van Min en Meid. (Wolff/Deken, *Historie van den heer Willem Leevend*, 1784)
- (40) Een vogel, door een pyl met veêren Getroffen, maekte zyn beklag **Wyl** hy vol pyn ter aerde lag. (Coninckx, *Fabelen van La Fontaine*, 1808)¹⁰

Evengoed zijn er voorbeelden te vinden waar *terwijl* causaal wordt gebruikt:

- (41) Egisthus, van buiten inkomende, en alreede geruchten van de aankomste der Focenser gasten en Orestes' omkomen gehoord hebbende, werd Klytemnestra's lijk getoond, 'twelk men, **terwijl** het bedekt was, voor Orestes' lichaam aanzag. (Vondel, *Elektra van Sophokles*, 1639)

⁸ Bron: MNL (1998).

⁹ Bron: MNW (1885-1952).

¹⁰ (39) en (40) zijn afkomstig uit het EWNT (2003).

- (42) Nu, neem er uw tijd toe, want wij blijven thuis, en zien vandaag niemand; dit a governo; en **terwijl** ik toch een verlegen uur heb, zal ik u eenige regels krabbelen. (Wolff/Deken, *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*, 1782)

Dit werpt de vraag op hoe de functieverdeling tussen *dewijl* – als tendentieel causaal voegwoord – en *terwijl* – als overwegend temporeel voegwoord – in de Statenbijbel zich verhoudt tot de verdere ontwikkeling van deze twee voegwoorden en tot hun huidige gebruik.

Er zijn aanwijzingen voor te vinden dat er naast de Statenbijbel nog andere teksten zijn waar sprake is van een (tendentie tot) functieverdeling tussen *dewijl* en *terwijl*. Zo gebruikt Joost van den Vondel in zijn dramatisch werk in een eerste fase tussen 1612 (*Het Pascha*) en 1641 (*Peter en Pauwels*) *dewijl* zowel als causaal als ook als temporeel voegwoord. Uit zijn latere stukken (vanaf *Maria Stuart*, 1646) laat zich echter een voorkeur aflezen voor causaal gebruik: in circa drie vierde van de gevallen zou ik *dewijl* causaal willen interpreteren.¹¹

Een adequate interpretatie van deze verandering in gebruik is lastig; het is aantrekkelijk om in het geval van Vondel en de Statenbijbel te stellen dat het hier om een bewuste verandering van het taalgebruik gaat. Het toekennen van een causale functie aan *dewijl* en een temporele aan *terwijl* zou immers goed aansluiten bij het streven van zeventiende-eeuwse taalzuiveraars naar een ‘transparanter systeem’ met als doel een één-op-één-relatie tussen vorm en betekenis. Van der Wal & Van Bree (1992:214) noemen als voorbeeld hiervoor de keuze voor een eigen reflexiefpronomen *zich* in plaats van het persoonlijk voornaamwoord *hem* of *haar*. Zij geven ter ondersteuning van deze hypothese een citaat van de grammaticus Van Heule waarin hij zijn voorkeur uitspreekt voor het gebruik van *zich*.

Met betrekking tot het gebruik van *dewijl* en *terwijl* kon ik echter geen dergelijke metalige uitspraken in eigentijdse taalkundige geschriften vinden. Het lijkt me daarom net zo goed mogelijk dat de keuze voor causaal gebruik van *dewijl* in de Statenbijbel en het toenemend causale gebruik van *dewijl* bij Vondel niet meer zijn dan een weerspiegeling van de verandering in gebruik van deze twee voegwoorden in de zeventiende eeuw.

Feit is dat zich de tendens tot functieverdeling tussen *terwijl* en *dewijl* in de daaropvolgende eeuwen voortzet: in de *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* (1782) van Betje Wolff en Aagje Deken is er een tendens tot causaal gebruik van *dewijl*. Tegenover 13 keer temporeel *dewyl* staan 53 keer causaal *dewyl* respectievelijk *wyl*. Een voorbeeld voor een negentiende-eeuwse auteur die het voegwoord *dewijl* gebruikt, is Multatuli: in zijn *Max Havelaar* (1860) komt (*de*)*wyl* 9 keer als causaal voegwoord voor, maar geen enkele keer zou ik het temporeel interpreteren.

Terwijl daarentegen wordt in de *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* 39 keer temporeel respectievelijk adversatief gebruikt tegenover 4 gevallen waar een causale interpretatie mogelijk is. Multatuli tenslotte gebruikt *terwijl* in de *Max Havelaar* alleen temporeel of adversatief (in totaal 13 keer) en nooit causaal.¹²

11 Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van de concordanties in Salemans et al. (1990).

12 In verband met *dewijl* kan men nog een andere ‘trend’ vaststellen: op den duur kan *dewijl* als causaal voegwoord tegen *omdat* en *want* niet standhouden. In de achttiende-eeuwse roman *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* (1782) van Betje Wolff en Aagje Deken komt causaal *dewijl* nog relatief vaak voor: tegenover 167 voorkomens van *om dat* als causaal voegwoord staan 11 keer causaal *wyl* en 42 keer causaal *dewyl*.

Het lijkt er dus op dat *dewijl* en *terwijl* zich in beginsel net zo ontwikkeld hebben als Duits *weil*. Bij alledrie de voegwoorden waren verschillende mentale domeinen-configuraties van temporeel/conditioneel-causale aard mogelijk. Alleen heeft zich bij *weil* en bij *dewijl* een specialisatie voltrokken richting causaal, bij *terwijl* echter richting temporeel. *Terwijl* vertoont dus vanuit synchroon standpunt duidelijke overeenkomsten met Engels *while*.

6 Besluit

Het was mijn bedoeling te laten zien dat het semantisch verband tussen causale voegwoorden en hun temporele voorgangers in de Westgermaanse talen veel complexer is dan veelal wordt aangenomen en minder rechtlijnig is dan een formule als *post hoc ergo propter hoc* suggereert. Concreet wilde ik het belang van conditionele gebruikswijzen aantonen voor de ontwikkeling van temporeel naar causaal voegwoord.

Aan de andere kant wilde ik duidelijk maken dat met behulp van het hier toegepaste referentiekader van mentale domeinen het verband tussen verschillende semantische functies doorzichtiger kan worden gemaakt dan het op het eerste gezicht lijkt. Het verschil tussen een bepaald soort conditionele (*predictive conditionals*) en een bepaald soort causale gebruikswijze (oud-domein-causale constructies) kan zo bijvoorbeeld in essentie gereduceerd worden tot een verschil in houding van de spreker ten opzichte van verschillende scenario's (een verschil in *epistemic stance*).

Verder wilde ik in het bijzonder de aandacht vestigen op de mogelijkheden die het referentiekader 'mentale domeinen' biedt voor onderzoek naar taalverandering. Beter inzicht in de mentale representatie van de betekenis van een bepaalde constructie en de overeenkomsten die van de betekenis van verschillende constructies in de voorstelling van de taalgebruiker bestaan, kunnen helpen de overgang van één semantische functie naar een andere beter te begrijpen.

Wat de negentiende eeuw betreft, zo komt (*de*)*wijl* als causaal voegwoord nog maar heel sporadisch voor in het werk van Nederlandse auteurs. In de *Max Havelaar* (1860) van Multatuli komt 4 keer *wyl* als voegwoord voor en 5 keer *dewyl* – telkens in causale betekenis. De *Camera Obscura* (1839) van Nicolaas Beets levert één voorkomen van *dewijl* op en dan wel in de functie van causaal voegwoord. In *Het Rijksmuseum te Amsterdam* (1844) van Everhardus Potgieter komt *dewijl* 13 keer als causaal voegwoord voor. In *Winterbloemen* (1811) van Willem Bilderdijk, in *Toen De Gids werd opgericht* (1885-87) van Albert Verwey en in *Van oude mensen, de dingen die voorbij gaan* (1906) van Louis Couperus komt (*de*)*wijl* als voegwoord daarentegen helemaal niet voor. Helemaal niet gebruikelijk was (*de*)*wijl* als causaal voegwoord kennelijk bij Vlaamse negentiende-eeuwse schrijvers: in *Voorbericht* (1834) van Jan Frans Willems komt een keer *wyl* als temporeel voegwoord voor; in *Vlaemsche dichtoefeningen* (1858) van Guido Gezelle is *wyl* vier keer temporeel voegwoord en in *De vlasschaard* (1907) van Stijn Streuvels komt een enkele keer *wijl* als temporeel voegwoord voor. Geen enkele keer treedt (*de*)*wijl* als voegwoord op in respectievelijk *In 't Wonderjaar* (1837) van Hendrik Conscience, *Arm Vlaanderen* (1884) van Herman Teirlinck en *De biezenstekker* (1894) van Cyriel Buysse. Ter vergelijking: het causale voegwoord *omdat* komt in de genoemde Nederlandse teksten 412 keer voor, in de Vlaamse teksten 184 keer.

Deze gegevens zijn afkomstig uit een corpus gemaakt met behulp van het concordantie-programma *TextSTAT* (vgl. <http://www.niederlandistik.fu-berlin.de/textstat/>) waarvoor de digitale versies van de genoemde teksten werden gebruikt uit de *Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren* (<http://www.dbnl.nl>) respectievelijk m.b.t. de *Camera Obscura* uit het *Coster-project* (<http://cf.hum.uva.nl/dsp/ljcl/>).

Tenslotte heb ik – om mijn stelling van het belang van conditionaliteit te toetsen – de verschillende gebruikswijzen van de voegwoorden *dewijl*, *terwijl*, *weil* en *while* in de Statenbijbel, de Luthervertaling en de *King James Bible* onderzocht. Daarnaast heb ik de betekenisonwikkeling geschetst van Nederlands *terwijl* en van het tot nu toe nog nauwelijks onderzochte *dewijl*.

● Bibliografie

- Arndt, E. (1959).** Das Aufkommen des begründenden ‘weil’. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (Halle)* 82, 242-260.
- Behaghel, Otto (1928).** *Deutsche Syntax. Die Satzgebilde (Band III)*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung.
- Belle, William van (1989).** *Want, omdat en aangezien*. Een argumentatieve analyse. *Leuvense Bijdragen* 78, 435-456.
- Biber et al (red.) (1999).** *Longman Grammar of Spoken and Written English*. Harlow: Pearson Education Ltd.
- Dancygier, Barbara & Sweetser, Eve (2000).** Constructions with *if*, *since*, and *because*: Causality, epistemic stance, and clause order. In: Elizabeth Couper-Kuhlen & Bernd Kortmann (red.), *Cause – Condition – Concession – Contrast. Cognitive and Discourse Perspectives*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 111-142.
- Duden Grammatik (1998⁶).** Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. Mannheim, Leipzig: Dudenverlag.
- E-ANS (2002).** Algemene Nederlandse Spraakkunst online. <<http://oase.uci.ru.nl/~ans/>>
- EWNT (2003).** Woordenboek der Nederlandsche Taal op cd-rom. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Fauconnier, Gilles (1994).** *Mental Spaces. Aspects of Meaning Construction in Natural Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fauconnier, Gilles (1998).** Mental spaces, language modalities, and conceptual integration. In: Michael Tomasello (red.), *The New Psychology of Language. Cognitive and Functional Approaches to Language Structure*. London, Mahwah: Lawrence Erlbaum Ass., 251-279.
- Foolen, Ad (2003).** Niederländisch *toch* und Deutsch *doch*: Gleich oder doch nicht ganz? *Linguistik online* 13 (1). <http://www.linguistik-online.de/13_01/foolen.html>
- Fritz, Gerd (1998).** *Historische Semantik*. Stuttgart: Metzler.
- König, Ekkehard & Siemund, Peter (2000).** Causal and concessive clauses: Formal and semantic relations. In: Elizabeth Couper-Kuhlen & Bernd Kortmann (red.), *Cause – Condition – Concession – Contrast. Cognitive and Discourse Perspectives*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 341-360.
- MNL (1998).** CD-Rom Middel Nederlands. Den Haag, Antwerpen: Sdu Uitgevers, Standaard Uitgeverij.
- MNW (1885-1952).** Middel Nederlandsch woordenboek. Door E. Verwijs en J. Verdam, voltooid door F.A. Stoett. ‘s Gravenhage.
- OED (1992).** Oxford English Dictionary, Second Edition, on CD-ROM. Oxford: Oxford University Press.

- ONLINE-DWB (2003).** Deutsches Wörterbuch von Jakob und Wilhelm Grimm im Internet. <<http://www.dwb.uni-trier.de>>
- Pit, Mirna (2003).** *How to express yourself with a causal connective. Subjectivity and causal connectives in Dutch, German and French.* Amsterdam/Atlanta: Rodopi.
- Salemans, B.J.P., Schaars, F.A.M. & Bonth, R.J.G.D. (1990).** *Concordantie van het dramatisch werk van Joost van den Vondel (1587 – 1679).* Assen: Quarto.
- Sanders, José & Redeker, Gisela (1993).** Perspectief in narratieve teksten. *Forum der Letteren* 34 (2), 81-101.
- Statenbijbel (1671).** *Biblia, dat is de gantsche H. Schrifture, vervattende alle de Canonyck Boecken des Oude en Nieuwe Testaments. Door last van de Ed: Hoogh. Mog. Heeren Staten Generael van de Vereenigde Nederl. en volgens t beslyt van de Sinod Nationael gehouden tot Dordrecht int Jaer 1618 en 1619. Uyt de Oorspronckelijcke tale in onse Nederlandtsche tale getroulijck over geset. Door gemeene ordre der Kerken.* Gorinchem: Van Appel.
- Traugott, Elizabeth C. (1989).** On the rise of epistemic meanings in English: An example of subjectification in semantic change. *Language* 65, 31-55.
- Traugott, Elizabeth C. & König, Ekkehard (1991).** The semantics-pragmatics of grammaticalization revisited. In: Elizabeth C. Traugott & Bernd Heine (red.), *Approaches to Grammaticalization, Focus on Theoretical and Methodological Issues.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 189-218.
- Verhagen, Arie (2000).** Concession implies causality, though in some other space. In: Elizabeth Couper-Kuhlen & Bernd Kortmann (red.), *Cause – Condition – Concession – Contrast. Cognitive and Discourse Perspectives.* Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 361-380.
- Wal, Marijke van der & Bree, Cor van (1992).** *Geschiedenis van het Nederlands.* Utrecht: Het Spectrum.

De reductievocaal [ə]: enige opmerkelijke verschijningsvormen en realiseringen, voornamelijk in de achttiende eeuw

R.J.G.A.A. GASPAR*

Abstract

In this article, the author presents two different ways of spelling the so-called *reduced vowel*, one of them completely unknown until now, the other one hardly known. Thus, he tries to provide evidence for Caron's thesis that in former days the *reduced vowel* was pronounced as a clear palatal sound, not only in the 17th century, as Caron already proved, but also in the 16th and 18th century. At least, it could have been pronounced like that under certain circumstances, because the presence of doublets seems to indicate that the schwa may have been used as well at the same time and by the same person. Furthermore, the author tries to establish an explanatory link between the notation *ee* of the *reduced vowel* in a few 17th century documents at the archives in Delft, the very abundance of that orthography in some twenty letters dating from the last quarter of the 18th century and a few other relics in the 19th century.

I Inleiding

In 1927 is het Postmuseum – thans Museum voor Communicatie – in Den Haag in het bezit gekomen van een grote verzameling brieven uit de periode 1776 – 1821. Deze poststukken waren destijds gebleken onbestelbaar te zijn dan wel nooit op het postkantoor te Doesburg afgehaald. Ze zijn vervolgens niet, zoals voorgeschreven was, na verloop van ongeveer een jaar vernietigd, maar ongeopend in een kistje meer dan 100 jaar bewaard gebleven. In de jaren '20 van de vorige eeuw zijn ze bij verbouwingswerkzaamheden aan het Doesburgse postkantoor gevonden.

Deze Doesburgse brievencollectie omvat niet minder dan 806 brieven, waarvan 543 Nederlandse, 145 Duitse, 93 Franse, 16 Hebreeuwse, 6 Italiaanse en 2 Engelse brieven. Bovendien is er één Latijnse missive bij.¹ Ze is ter inzage op twee plaatsen: de originele verzameling in Den Haag op het Museum voor Communicatie, de transcriptie in Doesburg op het stads- en streekarchief.

* Adres: Prins Hendrikstraat 2, 6951 AT Dieren. De auteur dankt de redactie van *Nederlandse Taalkunde* en de externe beoordelaar voor hun grondig commentaar op de eerste versie van zijn artikel.

Die 543 Nederlandstalige brieven – de anderstalige blijven hier verder buiten beschouwing – zijn natuurlijk merendeels afkomstig uit alle delen van de toenmalige Republiek, maar ook van daarbuiten: uit de huidige provincies Antwerpen, Vlaams-Brabant, Belgisch-Limburg alsook uit het tegenwoordige grensgebied in West-Duitsland, waaronder het vroegere Opper-Gelder. Ze vormen dan ook, meen ik, een interessante bron voor de kennis van het achttiende-eeuwse Nederlands der beschaafden en minder beschaafden, waar het immers geschriften betreft van allerlei slag mensen: van edelman tot bedelman, van barones tot marketenster en van schipper tot soldaat.²

In dit artikel wil ik me beperken tot de bespreking van ruim dertig brieven die heel wat gegevens bevatten inzake enige opmerkelijke verschijningsvormen van de reductievocaal in het laatste kwart der achttiende eeuw. Deze reductievocaal en de merkwaardige spellingen ervan zullen in het hiernavolgende aan de orde worden gesteld, echter niet alleen aan de hand van deze achttiende-eeuwse brieven maar ook van enkele geheel andersoortige bronnen. Bij deze laatste groep zijn er een paar die al uit de zestiende eeuw stammen.

Zoals bekend, heeft Caron in zijn oratie uit 1952 zijn opvatting verkondigd dat de reductievocaal in het verleden niet, zoals wij gewend zijn, met een kleurloze sjwa gerealiiseerd werd, maar integendeel met een heldere, palatale klinker.³ Op grond van de mededelingen bij oude grammatici en met name Lambert ten Kate (1723) stond dit voor hem vast. Vooral inzake de woordjes *de* en *te* hoefde men niet meer te twijfelen: deze werden in het verleden met “een beslist ongeronde en niet-kleurloze vocaal” uitgesproken als *dee* en *tee*.⁴ En in zijn artikel uit 1973 heeft Caron de uitspraakbeschrijving door Lambert ten Kate van *te* en *de* zo mogelijk nog ondubbelzinniger geformuleerd: “Die moet *tee* en *dee* opleveren, kort uitgesproken”.⁵ De toevoeging “kort uitgesproken” zal verderop in dit artikel opnieuw onder de aandacht gebracht worden. Enkele vindplaatsen uit de zeventiende eeuw die hem tot zijn grote genoegen aan de hand werden gedaan, hadden hem in zijn mening gesterkt. Voor het gemak geef ik ze hier nogmaals.

L.C. Michels wees hem op de volgende twee versregels van J. de Brune de jonge:
 ‘k Zal sterven en nochtans zal ‘k blijven levend *mee*. / ‘k Zal sterven levende, en leven stervende.

A.G. van der Horst bracht hem dit rijm van Huygens onder ogen:

(Hoofd grollen op Madrid als Frederyck) op Groll *dé* : ontstolde : ontrolde : vervolde.⁶

1 Aanvullende informatie over deze brievencollectie in Gaspar, 2003:47-80. De aldaar genoemde aantallen wijken af van die welke hier vermeld staan. De oorzaak daarvan is dat na die publicatie nog ca. 200 brieven in Den Haag zijn teruggevonden die ooit aan deze verzameling onttrokken waren.

2 In deze brievencollectie treft men een tiental woorden of woordbetekenissen aan die in het *W.N.T.* ontbreken, bijv. *soklatten* (chocolade drinken); *onnosel* (zwak); *ook* (of). Voorts enige merkwaardige ‘vertalingen’ uit het Duits: *eijgenaer* (geadresseerde); *in diën* (omdat); *te weel* (soms). Bovendien een paar vroege gevallen van een emfatisch vooropgeplaatste kern van een voorzetselbepaling, bijv.: *Sulken een behandeling is noot* (nooit) *geen vergeeving voor*. Zie resp. Museum voor Communicatie, Inv. nrs. 45-459, 637, 222d, 409, 238, 414, 97.

3 Niet het minst vormt ze een fraaie verzameling tot bestudering van het gebruik van *gijj/ge*, *jijj/je* en *u/ue/ued*.
 3 In het vervolg van dit artikel sluit ik me aan bij Carons beperking van het begrip ‘reductievocaal’ tot de klinker met de (huidige) uitspraak [ə]. Met uitzondering van de [I] blijven allerlei regionale varianten, zoals Van Bree (1975) die genoteerd heeft, buiten beschouwing.

4 Caron, 1972: 129-146. *Ibidem*, 149-159.

5 Caron, 1973: 55.

6 Zie Caron, 1972: 158 alsook aldaar de noten 16 en 18.

In datzelfde betoog brengt Caron het merkwaardige, sporadisch in de literatuur opduikende woord *altee* (tegenwoordig zouden wij zeggen: “te gek”) en het daarmee samenhangende *tee* uitvoerig ter sprake waar hij de desbetreffende gegevens uit enkele *WNT*-delen bij elkaar zet, commentarieert en ten slotte karakteriseert als een relict in emotioneel taalgebruik.⁷ Ook dit *altee* zal ik aan het eind van dit artikel kort aan de orde stellen, zulks met de vermelding van enige nieuwe vindplaatsen.

Bij nadere beschouwing van de gegevens in Carons overzichtartikel uit 1973 valt op, dat hij alleen een aantal zeventiende- en negentiende-eeuwse voorbeelden kan geven.⁸ Zestiende- en achttiende-eeuwse voorbeelden ontbreken, terwijl toch zeker in die laatstgenoemde periode – juist die waarin Lambert ten Kate zijn desbetreffende mededelingen had gedaan – de helder klinkende reductievocaal, mede gelet op het negentiende-eeuwse *tee* of *te* [te], *altee* of *alte* [alte], toch niet helemaal onbekend kan zijn geweest. Dat is ook niet het geval. *Alte(e)* ben ik in de 543 Nederlandstalige achttiende-eeuwse brieven van de Doesburgse brievenverzameling weliswaar niet tegengekomen, maar wel degelijk een groot aantal andere aanwijzingen voor een mogelijk palatale uitspraak van de reductievocaal. Ik begin met enkele kleine, op zichzelf staande gevallen.

● 2 De reductievocaal in de achttiende eeuw in enkele persoonlijke voornaamwoorden

In zijn “Historische verwijzingen inzake uitspraak” heeft Caron, zich beroepend op onder anderen Van Heule, die het persoonlijk voornaamwoord *ze* eenzelfde klank toekent als *mee*, met nadruk de mogelijkheid vermeld dat ook de persoonlijke voornaamwoorden *me*, *ge*, *we* in de zeventiende eeuw met een heldere vocaal werden uitgesproken.⁹

Ook voor het laatste kwart der achttiende eeuw dient deze mogelijkheid zich aan. De Doesburgse brievencollectie bevat immers een brief¹⁰ die op twee, ja mogelijk drie plaatsen (r. 17 en 35; eventueel ook r. 4) het persoonlijk voornaamwoord *ge* bevat, dat overduidelijk in oppositie met de eromheenstaande tekst zeer nadrukkelijk als [ye:], maar waarschijnlijker nog als [ye:] moet worden uitgesproken.¹¹ Om die nadruk te verlenen zou toch een kleurloze vocaal beslist niet voldoen.

7 Zie Caron, 1973: 51-53 en 56. Caron had zijn voorbeelden gevonden in *W.N.T.* II, kol. 67; *W.N.T. Suppl.*, kol. 879 en *W.N.T.* XVI, kol. 1106-07.

8 Naast de twee hierboven geciteerde zijn dat een twaalfstal voorbeelden: zeven uit de zeventiende eeuw en vijf uit de negentiende eeuw.

9 Caron, 1972: 158.

10 Museum voor Communicatie, Inventarisnummer 45-195. Niet alleen hier ontbreekt het jaar van schrijven, ook vijftien andere van de hier besproken brieven vertonen een onvolledige datering. Maar op grond van postale en historische gegevens is vast te stellen dat deze ruim dertig brieven allemaal zijn geschreven tussen 1776 en 1801.

11 Voor de mogelijke uitspraak van de reductievocaal als in *duce*, *Dante* zie Van Haeringen, 1979: 168.

Aan Schipper Jan Janse Tot doesborg Anden ijssel

- [1] Rotterdaam, den 3 juli.
Nef*, myn versoek is oom het gelt. Ik vernem dat ge wel in Rotterdam koomt, maar ik *krijgengel**.
 5 Maar het verwondert min niet. Ge hebt soo *vel** in het *keelgat** soo vel noodig dat ge u *sultnaarst** maar oom lat
 loopen. Als ge dat van u leven soo vel niet gedan hat, *dan hoeven ge nou een aander sin stant niet te wesen**, maar dat hebt ge soo gesogt. Nou bent ge
 10 *van aals aaf**, maar dat is tot hier toe. Daar is een *aalle weten** god die u eens sal oop eisen. Dan sult ge eens rekensap geven van u daaden. Daar sal het suipen *gen plaase meer hebben**. Want nou
verset ge het met suipen, aals u konsensi wakker
 15 *waart**. Maar daar sal het niet meer plaase hebben.
 Daar sal een mensen eens rekensap moeten geven van aal sin don en laten, en **ge** ook, hoe ge u vrou en kinderen aan het swerven gebragt hebt en min en een aander *het aafgehalt hebt**, en dat maar *oom*
 20 *door te brengen**. Ik waarsou u dat ge maakt dat ge makt dat ik wat gelt krijge. Ik hebbe daar met een seeker heer oover gesproken en die heft min een goede raat aan de haand *geven** daar ik ook een wet tegen kan. Die sal u wel eens laten *plaaken** tot
 25 dat ge min betalt, waant daarom *dragt soorge dat het daar niet toe een koomt**. Ge hebt mein aal voor soo vel iaaren beloft dat ge *niet weet**
 sout geven, maar dat
 [2] *duet** al het een iaar voor en het aander naa.
 30 Daar koomt niet van. Ge hebt een *wit** keelgat. Daar sin huis, hoof, *siep** en min gelt en van een aander *aals** doorgelopen.

[Neef,
 [krijg geen geld]
 [veel]
 [keelgat;
 schuldeisers]
 [dan hoefde
 ge nu niet
 aan lager wal
 te zijn]
 [alles kwijt]
 [alwetende]
 [niet meer
 toegestaan zijn]
 [sust ge uw
 geweten met
 zuipen als het gaat
 knagen.]
 [het geld ontfut-
 seld hebt]
 [om het er door te
 jagen]
 [gedaan]
 [gijzelen]
 [zorg, dat het
 zover niet komt]
 [versta: ik-weet-
 niet-wat]
 [lees: duert]
 [wijd]
 [lees: schip]
 [versta: om zo
 te zeggen]

Maar daar is het niet genoeg meede,
daar ik soo meegeen swetdrappel

35 voor hebbe laten vallen, en **ge** maar

soo door te brengen!* Weest gewarsout!

G. J.

[versta: waarvoor
ik zo hard
heb gewerkt,
lapt **gij** er
zomaar doorheen!]

Dit verschijnsel van een helder uitgesproken persoonlijk voornaamwoord is trouwens ook al voor de zeventiende eeuw genoemd door A. Crena de Iongh. Twee maal signaleerde hij het woord *je* met emfase en in oppositie tot *ik* “wat”, zegt hij, “bezwaarlijk zou kunnen bij een kleurloze uitspraak”.¹²

Ook elders in deze brievenverzameling is een plaats aan te wijzen waar hoogstwaarschijnlijk het persoonlijk voornaamwoord met een heldere klinker gerealiseerd moet worden. In de brief d.d. 15 december 1790 van de weduwe Mulder aan haar zoon Dirk, soldaat in Doesburg, leest men in één en dezelfde zin de persoonlijke voornaamwoorden *sij*, *sie* maar ook: *see*.¹³ Crena de Iongh noemde reeds een vergelijkbaar geval. Driemaal was hij in Van Santens *Lichte Wigger* (1617) de vorm *wee* voor *wij* tegengekomen.¹⁴

3 De reductievocaal in de achttiende eeuw: eerste bijzondere representatieve vorm

Betrof het hier slechts een drietal vindplaatsen in de Doesburgse brievencollectie, veel groter is het aantal vindplaatsen daarin van het voorzetsel *te* [te] en het lidwoord *de* [de], waarbij in beide gevallen de huidige reductievocalen hoogstwaarschijnlijk nog als heldere klinkers gerealiseerd werden. Deze reductievocalen vormen echter van die twee woordjes een alleszins vreemd bestanddeel, gespeld als ze zijn op een wijze die tot nu toe nog niet is opgemerkt in de literatuur, nl. onzichtbaar.

Om te kunnen instemmen met deze op het eerste gezicht dwaze bewering moet men zich realiseren dat de consonanten [b], [d], [ɣ] en [t] tot voor een tweetal eeuwen bij de jonge kinderen werden aangeleerd als [be], [de], [ɣe] en [te].¹⁵ Dit was in feite de Latijnse uitspraak van de letters in kwestie op de manier zoals wij die dankzij de Latijnse grammaticus Terentianus Maurus kennen. De B, D en G moeten, zegt hij in vs. 102 van *De litteris*, als vanzelf (*sponte sua*) gevolgd worden door een *gekikte*, dus korte [e]: ‘*E, quae sonitum commodat hisce*’. Verderop, in de vss. 186-303 bij de bespreking van de B, P, C, G en T, komt hij daarop terug en maakt inzake de B en P (maar dat geldt blijkens zijn woorden eveneens voor de C, G en T) de volgende belangrijke opmerking: ‘*B littera vel P quasi syllabae videntur (...)*’. De uitspraak [be], [se], [ɣe], [de], [te] met korte [e] *als waren het lettergrepen*

¹² Crena de Iongh, 1959: 68.

¹³ MvC, Inv. nr. 45-31b.

¹⁴ *Ibidem*, 67-68. Andere onderzoeksresultaten van Crena de Iongh zullen verderop in dit artikel ter sprake komen.

¹⁵ Ik noem hier slechts deze vier medeklinkers vanwege hun direct belang voor het vervolg van dit artikel. Maar ook de andere consonanten werden volgens de Latijnse uitspraak aangeleerd.

schijnt dus voorgeschreven te zijn geweest.¹⁶ Ook onze Nederlandse grammatici als Lambrecht, De Heuiter, Spieghele en Van der Schuere namen deze uitspraakregel en de daarop gebaseerde letterbenaming over.¹⁷

Nu is in verband met de bovenstaande ogenschijnlijke ‘flauwiteit’ over onzichtbare spelling deze letterbenaming zo belangrijk omdat het toenmalige leesonderwijs daarop gebaseerd was. “De kinderen leerden namelijk eerst de letters en hun namen; vervolgens moesten ze de woorden spellen door de namen van alle afzonderlijke letters te noemen, en pas daarna moesten ze het hele woord uitspreken (...). Deze onhandige methode is tot het einde van de achttiende eeuw in alle scholen gebruikt, en heeft zich op sommige scholen tot in de tweede helft van de negentiende eeuw gehandhaafd.”¹⁸ De eerste *klankmethode*-leesonderwijs, samengesteld door de Leidse onderwijzer Schneiter, verscheen immers pas in 1796 toen de achttiende eeuw nagenoeg voorbij was. Vóór dat jaar en nog lang nadien sprak men binnen het leesonderwijs algemeen van: [be], [de], [ye], [te].¹⁹ En evenzo was dit het geval buiten het directe terrein van het leesonderwijs – trouwens nu nog steeds.²⁰

Kortom, de Latijnse letternamen (enkele, hier niet ter zake doende uitzonderingen daargelaten) zijn nooit verdwenen en waren zeker voor de achttiende-eeuwse schrijver en lezer geheel vanzelfsprekend. Letterlijk vanzelfsprekend. De l^étters *t* en *d* klonken in zijn hoofd als [te] en [de] met een *korte* [e]. En de wóórdjes *te* en *de* klonken blijkbaar precies hetzelfde, gelet op Carons hierboven in paragraaf 1 gememoreerde uitleg van de desbetreffende uitspraakregel zoals Ten Kate die geformuleerd had.

Terug naar de toenmaals vermoedelijk helder gerealiseerde, maar ongeschreven reductievocaal. Ik begin met *d* = [de] en vervolg met *t* = [te] waarbij ik korthedshalve enkel de relevante passages zal overnemen. Ik eindig met de integrale weergave van een brief waarin beide vormen optreden. Voor alle duidelijkheid zij hier nadrukkelijk vermeld dat in de hierna volgende gevallen géén sprake lijkt te zijn van contractie, daar zowel de *d* als de *t* telkens als losse letter is genoteerd.

D = [de] komt éénmaal voor in het adres van een brief uit 's-Gravenhage, d.d. 6 januari 1800: *Aan Johannis van Viersen Soldaat onder d 4 Comp 2 Halve Bregade tot Doesborg*. De schrijfster (de moeder van de geadresseerde) heeft het bij dit ene geval gelaten, want in de brief zelf staat 5x voluit *de* en 6x voluit *te*. De brief telt ca. 470 woorden.²¹

Daarbij ingesloten was een andere brief uit 's-Gravenhage, d.d. 6 januari 1800 waarin ik éénmaal een ongeschreven vocaal heb opgemerkt: *-hiermede breek wij of wel met d pen maar niet met ons hart*. In deze brief heeft de schrijver of schrijfster (vader of moeder; dat blijft onduidelijk) 2x *de* en 4x *te* voluit geschreven. De brief telt ca. 220 woorden.²²

16 Voor deze citaten uit Terentianus Maurus zie Keil, 1961 (Vol. VI): 328 en 331.

17 Een overzicht van deze materie biedt Van der Sijs, 2004: 223-224.

18 Geciteerd uit: Van der Sijs, 2004: 224. Pas vanaf ca. 1800 kwam verzet optegen dit leren lezen in de vorm van ‘letters leren’. Een gelijklopende mededeling als die van Van der Sijs vindt men bij De Planque, 1926: 40-41.

19 Ook in het cultureel dominante Frankrijk sprak men het alfabet op deze wijze uit. Zie daarover Thurot, 1966 (Vol. I): 398. Zoals bekend zal zijn, is diezelfde uitspraak in het Frans ook thans gebruikelijk.

20 Wij kennen het bestrijdingsmiddel [de] [de] [te] en de supermarkt [ye] [be], niet [d] [d] [t] en [y] [b].

21 MvC, Inv. nr. 45-2a.

22 MvC, Inv. nr. 45-2b.

In een brief uit 's-Gravenhage, d.d. 13 september s.a. van Cornelia Opveld aan haar zwager in Bokhoven, is tweemaal het verschijnsel *d* = [de] waar te nemen:

- (...) *na d hag t komen* (...)
- *Verders d groetenis an alle bekenden.*

Dit briefje van ca. 75 woorden vertoont verder slechts één keer volledig *de*.²³

Ook in het adres van een andere brief (helaas s.l.; s.d.; s.a..) komt dit voor, drie keer zelfs, evenals één keer in het postscriptum: *Aan Lucas Steyn Soldaat onder 't Resiment Van D Genneraal Luytenant Rudolf Onder d Compagini Van D Luytenant Collonel Stadelman Liggende Tot Doesburg.* In het postscriptum leest men over iets wat niet *d moeyte waart* is. Overigens heeft de schrijver (de broer van de geadresseerde) in de brief zelf 4x voluit *de* en 9x voluit *te* genoteerd. De brief telt ca. 520 woorden.²⁴

In de twee korte briefjes van schipper Uffelhoven (Duisburg, 24 augustus 1787) kwam ik vier keer een dergelijke schrijfwijze tegen:

- (...) *het siet er hier verdomt uyt met UE comfrater d jonge*
- *maerkes is kapteijn van d pruijssese brugh*
- *d regementen koomen met alle magt hier voorby maerssierd*
- *ik sal d heer daame versouken*

Schipper Uffelhoven schreef in deze briefjes 4x voluit *de* en 1x voluit *te*. Ze tellen allebei ca. 70 woorden.²⁵

In de korte brief van schipper Hendrik Damen (Keulen, 15 augustus 1787) staat tweemaal de eigennaam *peter vd berg*. Hij schreef 2x voluit *de* en 1x voluit *te*. Zijn brief telt ca. 130 woorden.²⁶ Deze afgekorte schrijfwijze *d* voor *de* in eigennamen (zie ook hierboven *comfrater d jonge*) werd – evenals ook nu nog wel – al naar believen toegepast. Dit blijkt ook uit de brief van Johan Maria Lieben uit Winschoten waarin nu eens gesproken wordt over *juffrouw d heete*, dan weer over *juffrouw de heete*.²⁷ En dat de kans alleszins groot moet worden geacht dat we in deze *d* met met een heldere vocaal te doen hebben, blijkt overduidelijk uit een andere brief waarin voluit staat: *roellof dee jong*.²⁸

T = [te] leest men tweemaal in een brief uit 's-Gravenhage, d.d. 13 september s.a. die hierboven al genoemd is:

- (...) *ik kan niet nalaten om ue t schryven* (...)
- (...) *na d hag t komen* (..)

23 MvC, Inv. nr. 45-200.

24 MvC, Inv. nr. 45-14.

25 MvC, Inv. nrs. 45-463a en 463b.

26 MvC, Inv. nr. 45-463c.

27 MvC, Inv. nr. 45-644.

28 MvC, Inv. nr. 45-157.

Dit briefje van ca. 75 woorden heeft verder nergens *te* volledig uitgeschreven staan.²⁹

Drie keer komt dit verschijnsel voor in een brief uit Doesburg, d.d. 11 november 1801 (maar de schrijver, soldaat Geesman, is vermoedelijk afkomstig van Leiden):

- (...) *ik durft u niet t schryven*
- (...) *nu heb ik nog een reegeltje t schryve*
- *verders weet ik myn broer en zuster niet meer t schryven(...)*

Voluit noteerde de schrijver 2x *te* en 3x *de*. De brief telt ca. 340 woorden.³⁰

In een brief uit Amsterdam, d.d. 28 oktober 1788 komt deze manier van noteren liefst tien keer voor. De schrijfster, M.S. Klaasen, gebruikte in haar schrijven aan neef en nicht Houbroeks te Meerbeek in het huidige Vlaams-Brabant de volgende verkortingen:

- *Wij en konnen niet naalaaten om (...) aan u t schrijven (...)*
- [over enkele Patriotten die in de Gevangenpoort te Den Haag zijn opgesloten:] *die sitten daar vast t loeren*
- [door de hoge belastingheffing hebben ze niet genoeg reisgeld om naar Amsterdam te komen:] *soo dat wij het nu naa het lant moeten brengen in de plaats van ut koomen bezoeken*
- *dat hebben wij de oproermaker t danken*
- *dan sullen wij ook al wel t vrede weesen(...)*
- *en den burman sijt dat hij nu geen kinderen moet hebbe want hij t veel moet t veel [sic] betaalen an het lant(...)*
- *Hoope t sijn en t blijven u toegenegene nig M.S. Klaasen.*
- [In een postscriptum:] *Wij hebben nog geen hessen of bronswijker gesien die leggen t nijmegen.*

In deze brief, die ca. 650 woorden telt, staat 19 keer voluit het lidwoord *de*, waarvan éénmaal in het adres; nergens leest men *d*. Slechts éénmaal komt men voluit het voorzetsel *te* tegen.³¹

Tot slot een brief waarin zowel de *d* als de *t* met ongeschreven vocaal heel vaak optreedt. De brief is van Gerard Berlie aan zijn zoon Jan die in het plaatsje Megen aan de Maas – toen een enclave in de Republiek – bij de franciscanen onderwijs volgt en bij het echtpaar Brassert inwoont.³² Hij is geschreven in Amsterdam, maar vader Berlie (blijkens een andere brief³³ was hij eigenaar van een kousenwinkel) is wellicht afkomstig uit het gebied waar de *h* geen foneem is.³⁴ De plaatsing van leestekens en hoofdletters is in overeenstemming gebracht met het huidige gebruik:

²⁹ MvC, Inv. nr. 45-200.

³⁰ MvC, Inv. nr. 45-220.

³¹ MvC, Inv. nr. 45-237.

³² MvC, Inv. nr. 45-217.

³³ MvC, Inv. nr. 45-342.

³⁴ Hij schrijft: *met de heerste occasie, heb ik d heer (=eer) gehadt, in horden komen, tweemaal afgekort heerw[aarde], eenmaal voluit heerwaarde.*

Monsr Monsr C^s. Brassert a Meegen,
verder over **t** handege aan de heer Johannes Berlie, stuedent tot Meegen.

- [1] Zeer geagte soon,
Hoopende deesen neevfens UEdele waarde familje deesse in een goede welstandt sal aan treffen, sal myn lief zyn om **t** hooren. Wat my aan gaat en ferder familie is god dank al reedelyk welvaarende bevonden.
Ik laat UE weeten als dat ik god dank wel over gekoome syn en als [alles] wel bevonde. Hier neevins laat ik UE weeten als dat Pieteroom aan de beeter handt is, maar somweijle wat lastig by de nagt. Ik zal UE met de heerste occasie UE koffertie aan reijken met **d** beurtman, volgens af spraak met **d** Boessenaar [*beurtschipper op Den Bosch*].
Jantje, UE sal in den koffer een notiesie vinde om die 2 pakkies over **t** handege aan **d** paters; dan zal UE nog een pakkie vinden voor **d** jonge heer Bruijns, en **d** swart saeyiet [*sajetwol*].
Afbreekende en **d** vriendelike groetenis van mij en moeder & grootemoeder en van je suster Katje & Mietje. Zeer liefe soon, pas tog maar wel op en neemt je saakken in agt en wees maar vroolyk van geest. En als UE iets **t** zeggen hadt dat UE niet aanstaat, of iets begeert van het een oft ander, gelieft maar **t** laten weeten. Ik versoek vriendelyk om aan de heerw[aard]e paaters 't compliment van my **t** doen. 't Compliment aan mons^r & juffrouw Brassert & zondag middag heb ik **d** heer gehadt om **d** heerwaarde pater Hoogers bij mij **t** hebben, en hij versogt ook vriendelyk het complieme[n]t van syn **t** doen aan **d** heerw[aarde] paters. Hij laat weeten dat als [alles] god dank stil is.
- [2] Nog maals duijsent maal **d** groetenis van ons alle, en stelt UE maar gerust: het zal hoop ik als God blijft wel weeder in horden komen.
Nog maals wensch ik UE veel zeegen toe, geroet van mij,
Gerard Berlie.
Amst^m, 23 October 1787.

Zoals men ziet, staat éénmaal in het adres, en vier keer in deze brief voluit het lidwoord *de* tegen 10 keer *d*. Maar nergens staat voluit het voorzetsel *te*; wel 8 keer de afgekorte vorm *t*.

4 Andere teksten

Maar niet alleen in deze achttiende-eeuwse brievencollectie treft men *d*= [de] aan. Ook in een drietal geheel andersoortige teksten heb ik deze vorm ontmoet. En in geen enkele van deze drie kan sprake zijn geweest van te grote haast, slordigheid of gebrekkige penvoering.

A. De oudste van deze drie bronnen is cartografisch van aard en dateert van de zestiende eeuw. Op de door Joost Jansz. Bilhamer (1541-1590) vervaardigde plattegrond van het minderbroederklooster te Amsterdam ziet men duidelijk gedrukt staan: *D Seedyck*;

D VOOR KERCK; D Stadt Graft; D Ganck na de Biechthuiskens. Verder éénmaal voluit: *De Stadt vest*.³⁵

B. Nu twee geheel andere tekst dragers. Op een grafzerk van een zekere dame De Hont in de zuidoostelijke kooromwegang van de St. Janskathedraal in 's-Hertogenbosch, in het overgangsgebied naar het transept, valt nog te lezen: (...) *storf A° 1596 d 6 july*. De tekst is wel erg afgesleten, maar het is duidelijk dat er niet een abbreviatuur achter *d* heeft gestaan. In de noordoostelijke kooromwegang (dus op een plaats die betrekkelijk zelden door de kerkgangers betreden is) leest men heel duidelijk op een grafsteen uit 1723 de ingebeitelde en geïnterpungeerde tekst: ·D·BEGRAFFENISSE·VAN·IASPER·GAST·. Of er nog andere zerken zijn met *d* = [de] zijn, was niet goed vast te stellen omdat de meeste te sterk zijn afgesleten dan wel aan het gezicht onttrokken zijn door de kerkbanken.

C. Terug naar de geschreven teksten. In de periode van 1759 tot 1770 heeft Rutger Bethmer, betaalmeeester van de stad Doesburg inzake de inkwartieringsgelden, in de jaarlijkse betalingsoverzichten³⁶ herhaalde malen enkel de *d* als bepalend lidwoord genoteerd: *d tweede, d Compagnie, DCompagnie, d Captain, DCaptain, d Luytenant, d Secretaris, d somma van, d Lyf of Grenadier Compagnie, DLijf of Grenadier Compagnie, Zijne Hoogheijd D Prins Frederick, Majoor DBons*. Voorts – maar hier is wellicht min of meer sprake van contractie – noteerde hij: *D Heer, DHeer, dHeer, DWelEdele Heer Vles, Mevrouw DWedue Croockeus, Transport van d Andere Zyde*.

Deze vindplaatsen op de Amsterdamse plattegrond, in de Bossche kathedraal en in de Doesburgse stadsrekeningen vormen, naast die in de Doesburgse brievencollectie, een aardige reeks aanwijzingen dat het lidwoord *de* in de zestiende alsook in de achttiende eeuw wellicht nog werd uitgesproken als [de]. Trouwens: hoe de lettercombinatie *d + e* zonder bezwaar de klank [de] kon opleveren, blijkt uit de zinsnede in het zestiende-eeuwse reisverhaal van Hugo van Rijck uit Delft: (...) *dat huys daer den rycke man in plach te woenen die den armen Lazarus van zyn duere de iaeghen met syn honden*.³⁷ Huygens schreef dit praeteritum als *dé* (met accent).³⁸ Daar staat dan weer tegenover dat in ditzelfde reisverhaal een aantal keren de dubbelvormen *te clock* en gecontraheerd *tclock* (klokke) genoteerd zijn, waar *t + e* voor de schrijver wellicht niét als vanzelf de klank [te] opriep.³⁹

Gelet op al het voorafgaande ligt het misschien wel voor de hand dat het lidwoord *de*, gespeld met eenzelfde combinatie *d + e* óf enkel met *d*, eveneens als [de] is uitgesproken, maar toch is het voorzichtiger te zeggen dat *de* of *d* als [de] kón worden uitgesproken. Zowel de zestiende-eeuwse plattegrond als de achttiende-eeuwse stadsrekeningen lijken immers een nuancering aan te brengen op de veronderstelling dat de hierboven geschetste 'uitspraakregel' van de grammatici die Caron als bewijs voor zijn opvatting heeft aangehaald, algemeen werd toegepast. Het betreft hier doublet-noteringen met een enkele of met een dubbele apostrof.

³⁵ Zie De Boer, 1927: 40.

³⁶ Oud Archief van Doesburg, Inv. nr. 2612.

³⁷ Hs. K.B. Den Haag, f 44 (moderne paginering 45).

³⁸ Zie in het begin van dit artikel het citaat dat Caron aangeleverd kreeg door A.G. van der Horst en voorts de *Stede-Stemmen* met daarin menige andere vindplaats.

³⁹ Deze dubbelvormen *te clock* en *tclock* o.m. op f. 10r en 12v.

Op de kaart van Bilhamer leest men namelijk ook: *D' Stadts Gracht; D' Ganck na den sieck camer* en in de betalingsoverzichten van Rutger Bethmer vindt men ook: *d'Captain, Luytenant Collonel D'Bock* en met dubbele apostrof: *D''Lyf of Grenadier Compagnie, Majoor D''Bons, D''Compagnie van Sijne Hoogheijd D''Prins Frederick, d''Deurwaarder, d''Servitie gelden over d''Militie, d''Heer, Luytenant Collonel D''Bock*.

Hoe we deze doubletten met (enkele of dubbele) apostrof moeten interpreteren, is lastig te zeggen. De vergelijking met onze woorden met apostrof (*m'n, z'n, 't* en vooral *'n*) dringt zich wel op, maar onze uitspraakregel hoeft in zo'n geval niet noodzakelijkerwijs ook de hunne geweest te zijn. Een aanwijzing uit dié tijd is natuurlijk beter. Nu, misschien levert Rutger Bethmer zelf de uitspraakregel op: het Franse *Marquis de Bellegarde* noteert hij eenmaal met de voluit geschreven prepositie maar ook tweemaal als *Marquis D''Bellegarde*. Bethmer zal dit voorzetsel *de* ongetwijfeld hebben leren uitspreken als [də] en niet als [de], welke laatste uitspraak enkel in de zuidelijke delen van Frankrijk gebezigd werd.⁴⁰

Zou dit niet kunnen wijzen op een parallel naast elkaar voorkomende uitspraak van het bepalend lidwoord als [de] én als [də], in kortschrift gespeld als *d*, als *d'*, of als *d''*? En zouden al deze doubletten ook niet erop kunnen wijzen dat de *voluit* geschreven woordjes *de* en *te* – afhankelijk van positie, doel, verband, ja zelfs persoonlijke voorkeur⁴¹ – op twee manieren konden worden uitgesproken: nu eens als [de] en [te] maar evengoed als [də] en [tə]?

5 Beoordeling van het documentatiemateriaal

Overzien we nu deze negen⁴² brieven met *d* = [de] en *t* = [te] alsook de andere tekst dragers met *d* = [de], dan kan men – onder veel voorbehoud, want het materiaal is beperkt – tot de volgende vijf constatering komen. De doublet-noteringen *d'(D')* en *d''(D'')* blijven hier buiten beschouwing.

De eerste constatering is dat de meeste schrijvers en schrijfsters een voorkeur lijken te hebben gehad voor één van beide mogelijkheden: *d* of *t*. Zes schrijvers – onder wie de Doesburgse betaalmeeester – spelden alléén de *d*, twee andere alléén de *t*. Voorkeur voor alleen de *d* vertoonden vier (vijf?) mannen en hoogstens één vrouw. Voorkeur voor de *t* zien we bij twee schrijvers: één man en één vrouw. Zowel de *d* als de *t* treffen we in slechts twee brieven aan, één van een man en één van een vrouw. Bij de cartograaf Joost Jansz. Bilhamer en de onbekende Bossche steenhouders lezen we enkel *D* of *d*.

De tweede constatering is dat het gebruik zich in het briefverkeer meestal lijkt te beperken tot de correspondentie met familie of goede bekenden. In de vele tientallen handelsbrieven in de Doesburgse collectie, die toch heel veel afkortingen bevatten, heb ik deze spelling nergens ontmoet, evenmin als in de ca. dertig officiële, deels gedrukte berichten

40 Zie Thurot, 1966 (Vol. I): 206-207.

41 Het is opmerkelijk dat Dirk Bethmer, de vader van Rutger Bethmer, wiens ambt Rutger had overgenomen, deze verkorte noteringen niet allemaal en in veel beperkter mate gebruikte (OAD, Inv. nr. 2611). Bij de opvolgers van Rutger zijn ze zelfs helemaal niet te vinden (OAD, Inv. nrs. 2613 en 2614).

42 Ook brief MvC, Inv. nr. 45-644, hierboven genoemd i.v.m. de verkorte schrijfwijze *juffrouw d heete*, tel ik mee.

en missiven. Toch moet men, gelet op de praktijk van de Doesburgse betaalmeester, niet uitsluiten dat ook in meer officiële bescheiden deze verkorte notering hier en daar zal opduiken.

Waarom de grafteksten en de kaartopschriften de notitie *D* vertonen, is mij niet echt duidelijk. Mogelijk is het de gewoonte geweest die de vervaardigers van dergelijke teksten ingaf om zuinig met de beschikbare ruimte om te springen.

De derde constatering is dat deze spellers in de brievencollectie geen van alle afkomstig lijken te zijn uit de hogere maatschappelijke kringen. Te oordelen naar hun taalgebruik én naar de inhoud van hun brieven kwamen ze uit de (bescheiden?) middenstand en uit de lagere klassen. Wel zijn ze blijkbaar allen de schrijfkunst machtig geweest en hebben ze niet de hulp hoeven inroepen van een beroepsschrijver. Dit leid ik enerzijds af uit de persoonlijke stijl, alsook uit de niet minder persoonlijke maar duidelijk onbeholpen penvoering.⁴³ Maar toegegeven: volstrekte zekerheid hieromtrent is niet te krijgen.

Inzake de vervaardigers van de grafteksten en de kaartopschriften geldt deze bepaling van een min of meer bescheiden sociale positie misschien (waarschijnlijk?) niet; de twee Bossche steenhouders en de Amsterdamse drukker – dus niet Bilhamer zelf – kunnen die teksten met de verkorte notering *D* gewoon aangeleverd hebben gekregen en hun opdracht op die voorgeschreven manier hebben uitgevoerd.

De vierde constatering is dat niet een bepaald gebied is aan te wijzen waaruit de schrijvers van die verkorte noteringen afkomstig waren. Driemaal was dat Den Haag. Driemaal ook was dat Amsterdam, waarvan eenmaal *pur sang* Hollands (de cartograaf Bilhamer), tweemaal echter duidelijk met zuidelijke familiebetrekkingen (M.S. Klaasen) c.q. misschien van zuidelijke afkomst (Gerard Berlie).⁴⁴ Eenmaal was het Doesburg, nl. de betaalmeester Rutger Betmer. Nog een andere maal was het Doesburg, maar de schrijver kwam vermoedelijk uit Leiden. Eenmaal ook was het Winschoten, maar deze schrijver, Johan Maria Lieben, was – blijkens de inhoud – met zijn vrouw naar die plaats uitgeweken. Vermoedelijk waren zij op de vlucht geslagen voor de Engels-Russische invasietroepen die in 1799 plunderend door Noord-Holland trokken. Evenals Gerard Berlie was ook Johan Maria Lieben waarschijnlijk afkomstig uit een gebied waar de *h* geen foneem is, als men althans mag afgaan op de woorden *haard* [=aard] en *eupen* [=heupen]. De twee plaatsen van afgifte Duisburg en Keulen, waaruit de schippers Uffelhoven en Damen geschreven hebben, vormen natuurlijk geen enkele aanwijzing ter zake. Eén brief vermeldde plaats noch datum, maar de consequente apocope van de eind-*n* wijst in de richting van het gebied ten westen of zuid-westen van de lijn Emmerik – Amersfoort – Nijkerk.⁴⁵ Opvallend is wel dat het noordoosten – Winschoten was als gezegd niet het echte domicilie van de schrijver – in deze negen brieven ontbreekt, maar meer durf ik er niet van te zeggen.

De vijfde constatering is dat zowel mannen als vrouwen zich van deze vorm van 'kortschrift' bedienden, maar dat mannen daartoe eerder geneigd lijken te zijn geweest. Tegenover de negen (mogelijk tien) mannelijke schrijvers staan immers slechts drie (mogelijk

⁴³ Bijv. brief MvC, Inv. nr. 45-200.

⁴⁴ De zuidelijke afkomst van de bedenkers en/of vervaardigers der Bossche grafteksten is heel waarschijnlijk.

⁴⁵ MvC, Inv. nr. 45-14. Voor de lijn waarlangs de apocope van de eind-*n* loopt zie Hol, 1940: 170 alsook de kaart. t.o. 168.

maar twee) vrouwen die zo de pen hanteerden. Maar de aantallen zijn natuurlijk veel te gering om er vergaande conclusies uit te kunnen trekken.⁴⁶

6 De reductievocaal in de achttiende eeuw: tweede bijzondere representatievorm

Nog op een geheel andere wijze valt het bestaan van een helder klinkende reductievocaal in het laatste kwart der achttiende eeuw (althans in een bepaalde situatie) aannemelijk te maken, en wel met een schrijfwijze die juist het tegenovergestelde vertoont van de spelling die hierboven beschreven is: in plaats van een *niet*-genoteerde vocaal een *tweevoudig* geplaatst klinkerteken.⁴⁷

Men treft immers in niet minder dan tweeëntwintig brieven van de Doesburgse collectie een opmerkelijk verschijnsel aan waarvan men tot nog toe, bij gebrek aan meer materiaal, moest aannemen dat het zich beperkt had tot één stad (Delft) en slechts twee archiefstukken aldaar (*Keurboek van de stad Delft*, een hs. begonnen in 1536, en de *Bijlagen tot de Rekeningen van het Meisjeshuis 1577-90 en 1601-38*).⁴⁸ Ik doel hier op de spelling van de woordjes *dee* en *tee*, van de auslautsyllaben *-dee* en *-tee* en van de prefixen *bee-* en *gee-* in de Doesburgse collectie, waarbij het onwaarschijnlijk is dat de uitspraak niet palataal is geweest. Nu is het natuurlijk volstrekt onmogelijk al deze brieven hier in hun geheel af te drukken, ja zelfs een loutere opsomming van de desbetreffende woorden zou al veel te veel plaats in beslag nemen. Daarom geef ik slechts één brief, voorafgegaan door een overzicht van deze en enkele andere klankverschijnselen.

Dee (als lidwoord en in auslaut, bijvoorbeeld *dee goedee compagnie*): 33 vindplaatsen.

Tee (als voorzetsel en in auslaut, bijvoorbeeld *Ik wenstee tee hebben*): 81 vindplaatsen.

Bee- (als prefix, bijvoorbeeld *beerooft*, *beedroeft*, *beeminde*): 33 vindplaatsen.

Gee- (als prefix, bijvoorbeeld *geeweeten*, *gedaan*, *geenoemt*): 79 vindplaatsen

Voorts biedt de Doesburgse collectie vormen als *blijvee*, *hoopee*, *wenschee* als uitgang van de 1^e pers. enk., en (zij het betrekkelijk zelden) spelling van de infinitiefuitgang als *-ee*, bijv. *treffee* [treffen], of als *-een*, bijv. *weeteen* [weten], en van de uitgang van de 3^e pers. plur.; eveneens die van een subst. op *-en* als *-ee* of als *-een*, bijv. *linee* [linnengoed] en *Sutfeen*

⁴⁶ Ter vergelijking: van de 543 Nederlandse brieven zijn er 335 door een man en 168 door een vrouw geschreven. Bij de resterende 40 is het onduidelijk of het een schrijver of een schrijfster is geweest, hetzij dat elke aanduiding daaromtrent ontbreekt, hetzij dat zowel man als vrouw de brief heeft ondertekend.

⁴⁷ In geen enkele brief komen beide manieren tegelijk voor.

⁴⁸ MvC, Inv. nrs. 45-12, 31b, 70, 97, 106, 157, 160, 179, 187, 251, 252, 301, 442, 451, 611, 625, 635, 672, 673, 681, 706, 707. Crena de Jongh, 1959: 68-69. Kort voor 1400 werd aan de Oude Delft het Heilige Geestzusterhuis gesticht, een door de stad beheerde liefdadigheidsinstelling waar alleenstaande vrouwen konden intreden om een sober, godsdienstig leven te leiden. In 1577/78 werd dit pand in gebruik genomen als protestant meisjesweeshuis. Op diezelfde plek werd in 1769 een nieuw gebouw opgetrokken. In 2003 is dit door de stad verkocht aan de Stichting het Meisjehuis. Thans is er o.m. een ondernemerssociëteit in gehuisvest. (Bron: Delftse Monumenten Digitaal; zoekterm: htmlfile St. Hippolytuskapel.)

[Zutphen].⁴⁹ De overeenkomst met wat Crena de Iongh opgeeft, mag verbluffend heten. Hij noemt als voorbeelden: a) uit het Keurboek van de stad Delft: *lammeeren, tee* (voor infinitief); b) uit de Bijlagen tot de Rekeningen van het Meisjeshuis: *beeneden, ghehelee, gheehede, geecoft, geeschreeve, ick ondergeeschreeven beekene, beesyen, beetalt, dee* (lidwoord), *ofsee niut waeren, anderree, bouenstee, hochstee, voerstee, tee* (voor infinitief).⁵⁰

Een brief waarin nagenoeg alle hierboven genoemde merkwaardigheden inzake de reductievocaal terug te vinden zijn, is die van Machteld van Noort uit Sluis.⁵¹ Deze bevat niet minder dan 25 verdubbelingen van de reductievocaal, maar ruim twintig keer heeft ze *te, de* en enige malen ook *ge-* zonder verdubbelde *e* genoteerd. Ook inloutverdubbelingen van de *e* en de *o* komen een aantal keren voor. Terwille van het leesgemak zijn de zinsafbakening en de plaatsing van overige leestekens, die in het hs. geheel en al ontbreken, door mij aangebracht.

[Adressering:] Deesen aan Engelb Wasscynk tot Aalte in het graafschap Sutphen
sito sito

[1] den 30 october 1795

Seer waarde man, ik laat uw weeten als dat ijk uw brijef in een reedelij**ke** **ge**sondt [*lees: geesondthijet*]ontfange hebt. En gij scrijft mijn dat gij uw verwondert dat ijk uw “**geewe**esene man” gescreeven [*betiteld*] hebt, maar dat hebt ijk daan om uw **te**doen scrijve. Toen gij met de hoer op reys was, hebt gij mijn een brijef gescreeven en mijn daar in **ge**enoemt “**geewe**snee huisvrouw”, toen gij mijn in soo dyespraat [*desperaat*] boel lijet sytte en mijn overgaf om van alles **be**erooft **te**e worde. Daar sijn meer bankroeteyrst **ge**eweest, maar nooit soo ontaart niet of sij heben voor haar vrou gesoort, soodat gij wel toonde dat gij van myn afschyede. En gij scrijft van haar verlijedijng, maar heben dan al dije **and**eere hoere uw ook verlijet? Die gij self op sogt op Sliys en andere plaase? Anders sou ijk nog gedogt heben: sij hybt uw verlijedt. En [gij] scrijft dan nog van myn **ge**eweeten. Mijn dunkt dat uw **ge**eweeten wel toegescroet [*toegeschroeid*] **ge**eweest heit, dar ijk nooit naa **ge**edaan hebt [*reden gaf*] om mijn soo te **be**ehandele en van alles te late **be**erooven. Self [*Zelfs*] van mijn ijege kleeren beene [*zijn*] soo goet als verkogt, want ijk hebse met taksay [*taxatie*] over moeten neemen, en daar heeft een ander voor moete staan

49 De spelling *sut feen* [Zutphen] leest men in het adres van brief MvC, Inv. nr. 45-2b, die hiervóór al genoemd is bij de bespreking van de ‘letterspelling’ *d* en *t*.

50 Trouwens ook de andere klankverschijnselen die Crena de Iongh noemt, vindt men veelvuldig terug in de Doesburgse collectie: *aa/ae* voor *a*, en omgekeerd *a* voor *aa/ae*; *oo/oe* voor *o*, en omgekeerd *o* voor *oo/oe* enzovoort. Zie bijvoorbeeld de hierboven afgedrukte brief aan schipper Jan Janse. Het zou echter onjuist zijn te veronderstellen dat dergelijke merkwaardige spellingen alleen door het weinig ontwikkelde volk werden gehanteerd. In 1784 schrijft H.P.H. barones Van Brederode aan haar *lieve suuster* in de afsluitende frase van haar brief: (...) *recommandere mij in de graasij van mijn lieve susster. Aiju duijsent mal.* (MvC, Inv.nr. 45-150). Evenzo treft men in de zin ‘*Een ombeschampst meens heft het derdendeel van de weerlet*’ enkele opmerkelijke spellingvormen aan. Hij is in 1616 geschreven door prinses Emilia van Nassau, dochter van Willem de Zwijger, en dus evenmin iemand van de straat. Zie: Mulder, 1907: 160-161. Het woord *weerlet* leest men ook in de brief van Margrieta Eekhoff aan haar ontrouwe echtgenoot Frederik Pik (MvC, Inv. nr. 45-97). Zij spelt *werled*. Deze variant met metathesis zoekt men – terecht? – vergeefs in het *W.N.T.*

51 MvC, Inv. nr. 45-252.

[*borg moeten staan*], anders hadt ijk wel moogen gaan beedele. Maar dat heeft die groote Ontfeermer nog voorsien.

En sou gij dan nu bij mijn wijlle koome nu ijk het soober hebt? En toen gij het wel met mijn hade, was gij niet met mijn **tee** vrede. En nu ben ijk al weer 7 ijaar ouwer. En dat sou ook soo gemakkelijk niet gaan, want toen hebse mijn **geeraade** om mijn van uw geregteijk te laten schyede, dog niet met mijn genoeg, maar ik was overmant [*geheel van slag*]. Sij hebe uw ook ingedaagt en gij sijt niet **geekooome** [*nl. voor het gerecht*]. Maar nu heb ijk niemant om raat gevraagd, want een ijder sou seggen: “Wat hoe [*lees: sou?*] gij begijne? Laat hem loopen. Hy heeft uw daar niet **naageedaan** en [*lees: om?*] uw ook weer aanteneemen.” En dan somteys [*somtijds*] de tweede dwalijng erger te sijn dan de eerste. Want dan sou ermaar teegen mijn **geesegt** worde: “Warom hebt gij gedaan? Gij was van af. En gij scrijft dat gij in het eensaame moet leeven, maar dat heb ijk al soolang gedaan. Maar beeter alleen als met syn beyde met onrust, want daar werkt den boosen en daar sou ijk voor het teegenwoordige nog meer voor scrijke [*schrikken*] en niet bij kune leeven. En daar vrede is, daar wijl de Heere syn seegen **overgeebeyde** [*aan schenken*].

[2] En gij scrijft mijn dat het te Aalte daar slegt ut sijet. Hijer is het ook soo ales even schar en diur en geen wynste en een broodt van drye pont tijen stuyvers in alf. En daar op [*bovendien*] gaat het teege de wynter, soo dat het op Sluis mee [*ook*] **beedroeft** ut syet. En de ambagts luy heben geen weerk en daar is geen gelt onder de luij; een ijder woort arm. En gij scrijft mijn dat gij geen mijdelen hebt om tot mijn te koome, maar hadt gij dan mijddele om tot Aalt te koomen? En het verwoondert mijn dat gij mijn niet en scrijft wanneer gij te Aalte **geekooome** sijt. En ijk kan uw geen mydele styere, want yk heb maar weekelij inkooome. Want ijk hou voor het teegenwoordige kijnderschol en dat is wijnters mee [*ook*] slegt. En gij scrijft mijn om de breuk weer te heelen, maar nu kunt gij self wel denken dat daar wat toe noodig is, en gij geen myetee [*métier*], en van mijn ijnkoome kune wij ook niet bestaan. En gij mijn dat wenst dat de Heere mijn herte mag beweerke om weer saame te vereenyge, maar daar sijen ijk niet door [*maar dat begriip ik niet*].

Maar mijn herte is niet verbytert teegen uw. Ik wijl geere vergeeven op dat ijk vergeeven woort. Maar bijdt den Heere om vergijfenijs en dat hy uw mag redden. Nu niet meer voor dit pass [*deze keer*], als genagt van ue vrou

Magttelt van Noort.

● 7 Beoordeling van het documentatiemateriaal

De eerste constatering is dat hier de voorkeuren blijken uiteen te lopen voor een of twee van de vier mogelijkheden *dee*, *bee-*, *gee-*, of *tee*, iets wat dankzij het groter aantal documenten heel duidelijk is geworden. Bij de acht brieven met maar een paar gevallen (namelijk maximaal vier in een brief) komt de tendens van de verdeling al naar voren: 1x *dee*; 1x *bee-*; 7x *gee-*; 7x *tee*.⁵² En de telling van alle gevallen levert het volgende resultaat op bij alle tweeëntwintig brieven: 33x *dee*; 33x *bee-*; 79x *gee-*; 81x *tee*. Voorts valt op te merken

52 MvC, Inv. nrs. 45-106, 611, 707, 12, 672, 706, 160, 157.

dat alle scribenten op één na⁵³ iets meer dan de helft van het aantal mogelijkheden tot verdubbeling *ongebruikt* voorbij hebben laten gaan: 50 à 55% van het totaal aantal.

Ook individueel lopen de voorkeuren soms sterk uiteen. Zo schrijft Margrieta Eekhoff uit Leeuwarden 15x *tee*, 5x *dee*, slechts 3x *gee*- en zelfs geen enkele keer *bee*-.⁵⁴ Zo schrijft Machteld van Noort uit Sluis 15x *gee*-, slechts 4x *tee* en 4x *bee*-, en zelfs maar een enkele keer *dee*. Wel noteert ze twee verdubbelingen in auslout: *reedelijke*, *geeweenee*.⁵⁵ Catharina Zugetzerijn uit Maastricht daarentegen heeft weer een geheel andere voorkeur: 15x *bee*-, 8x *gee*-, en zelfs nergens *dee* of *tee*. Wel noteert ze allerlei extra *e*'s in: *malleekandeeren*, *seegeenen*, *beedynkeelieeke*, *rechtvardeeeegen*, *alleemachtieegen*, en *Lieeseebet*.⁵⁶ De weduwe Specht, afkomstig uit het gebied ten westen of ten zuidwesten van de lijn Emmerik – Amersfoort – Nijkerk, heeft weer twee andere favoriete spellingen: 26x *gee*- en 23x *tee*, slechts 7x *dee* en 2x *bee*-. Samen met 14 andere gevallen van dubbele *e* in auslout levert dat bij haar 72 plaatsen op met *ee* als representant van de reductievocaal.⁵⁷

Hoe deze verschillen te verklaren zijn, weet ik niet. De inhoud van de brief, waarmee enigszins het al dan niet gebruiken van bepaalde woorden en woordsoorten samenhangt, speelt natuurlijk een rol, maar een minstens even belangrijke component lijkt me het individuele taalgebruik van deze vrouwen te zijn. Om dat laatste goed in te schatten is het beschikbare materiaal echter niet omvangrijk genoeg en is het te incidenteel bepaald. De regionale herkomst lijkt niet van invloed te zijn geweest.⁵⁸

De tweede constatering is dat hier het affectieve karakter van de brieven zeer sterk naar voren komt. Het zijn dan ook bedelbrieven of brieven met een hartstochtelijk verzoek, felicitatiebrieven, bedankbrieven, brieven vol vermaningen, liefdesbrieven of, integendeel, woedende brieven waaruit blijkt dat de schrijfster genoegdoening eist voor de schandelijke manier waarop haar man haar in de steek gelaten heeft.⁵⁹ Er zijn maar twee werkelijk afstandelijke brieven (beide van een schipper) met louter zakelijke mededelingen aan niet-familieleden.⁶⁰

De derde constatering is dat de schrijvers niet uit de hogere sociale regionen afkomstig zijn, evenmin als bij de *d/t*-brieven. Ook hier wijzen inhoud en taalgebruik op min of meer bescheiden middenstand en lagere klassen, en ook hier wijzen stijl en handschrift erop dat de brieven eigenhandig geschreven zijn, soms redelijk verzorgd, vaker met onwennige hand, enkele malen zelfs nauwelijks te ontcijferen.

De vierde constatering heeft betrekking op de regionale herkomst van de tweëntwintig brieven. Als men daarbij niet afgaat op de plaatsnaam in de dagtekening en niet op

53 MvC, Inv. nr. 45-70.

54 MvC, Inv. nr. 45-97.

55 MvC, Inv. nr. 45-252.

56 MvC, Inv. nr. 45-251.

57 MvC, Inv. nr. 45-70.

58 Althans in deze brieven uit deze regio's.

59 Respectievelijk MvC, Inv. nrs. 45-106 en 673; 45-611; 45-672; 45-31b en 70; 45-160, 251, 442, 451 en 625; 45-12, 97 en 252. Een van deze brieven (Inv. nr. 45-97) waarin Frederik Pik heftig de mantel krijgt uitgeveegd door Margrieta Eekhoff, staat integraal afgedrukt in: Gaspar, 2003: 55-57.

60 MvC, Inv. nrs. 45-157 en 681. De brief van J. Smiets aan D. Roethan (MvC, Inv. nr. 45-706) is eveneens zakelijk, maar niet afstandelijk. De schrijver is nijdig dat hij al 14 dagen moet wachten op zijn geld. Hij dreigt de compagniescommandant van Roethan daarover aan te schrijven.

de dienstbetrekking van de scribent, maar als men de woonplaats van de geadresseerde familie (in eerste graad) de doorslag laat geven, is er de volgende, redelijk gelijkmatige spreiding over het huidige Nederland: negen brieven uit het westen en zuidwesten, tien brieven uit het oosten en zuidoosten, twee brieven uit centraal-Nederland.⁶¹ Het noorden komt er met maar één brief maar nauwelijks, en het noordoosten met geen enkel exemplaar al helemaal niet aan te pas.

De vijfde constatering betreft de verdeling naar sekse. Geheel anders dan bij de *d/t*-brieven doen hier niet de mannen maar de vrouwen zich het sterkst gelden: veertien vrouwen tegenover zeven mannen. Van één brief is het niet duidelijk of ze van mannelijke dan wel vrouwelijke hand is.⁶² Deze verhouding van 14 : 7 (dus 2 : 1) vormt een krasse tegenstelling met de totale cijfers van 168 : 335 (dus 1 : 2).⁶³ Bovendien valt op dat de vier brieven met de meest frequente *ee*-spelling, namelijk met twintig malen of meer, alle door vrouwen geschreven zijn.⁶⁴

8 Een poging tot verklaring van de *ee*-spelling

Na de beschrijving en een aantal vaststellingen is thans de beurt aan een mogelijke verklaring van deze merkwaardige spelling van de reductievocaal. Het is de eerste poging daartoe, daar dit vreemdsoortige en tot nog toe unieke verschijnsel wel genoemd, maar overigens onverklaard is gebleven. Crena de Iongh toch moest volstaan met een signalering ervan en vermocht enkel tot de vaststelling te komen dat de desbetreffende Delftse archiefstukken uit de zestiende en zeventiende eeuw waren opgesteld door minder ontwikkelde personen die – zoals hij het formuleert – “op het gehoor af” gewerkt hadden.⁶⁵ Weijnen hield het bij een eenvoudige vermelding van het verschijnsel.⁶⁶ Caron, in zijn bespreking van Crena de Ionghs dissertatie, onthield zich van elke suggestie waarop dit vreemde spellinggebruik terug te voeren was.⁶⁷ En Heeroma, die zich in diezelfde tijd eveneens uitsprak over deze Delftse rariteit, verklaarde vlakaf: “Niet duidelijk is, hoe men de gevallen van *ee*-spelling voor de reductievocaal verklaren moet (...)”.⁶⁸ Van Bree evenwel, sprekend over deze *ee*-orthografie, heeft enige uitspraken gedaan die als uitgangspunt zouden kunnen dienen bij een mogelijke verklaring daarvan.⁶⁹ Nadien zijn er, voorzover mij bekend, geen pogingen ondernomen tot opheldering van deze kwestie.

Nu, vijfenveertig jaar later, is er dan plotseling een aanzienlijke uitbreiding van het materiaal gekomen dat ons, zoals boven is aangegeven, het een en ander kan leren

61 Voor het westen en zuidwesten: MvC, Inv. nrs. 45-12, 31b, 70, 157, 252, 442, 611, 706 en 707. Voor het oosten en zuidoosten: MvC, Inv. nrs. 45-106, 179, 187, 251, 451, 625, 635, 672, 673 en 681. Voor centraal-Nederland: MvC, Inv. nrs. 45-160 en 301. Voor het noorden: MvC, Inv. nr. 45-97.

62 MvC, Inv. nr. 45-179.

63 Zie hierboven noot 46.

64 MvC, Inv. nrs. 45-70, 251, 252, 635.

65 Crena de Iongh, 1959: 69.

66 Weijnen, 1965: 22.

67 Caron in *De Nieuwe Taalgids* 53 (1960), 47-49.

68 Heeroma, 1959-60: 194, noot 4.

69 Van Bree, 1975: 68.

omtrent spreiding en gebruik. Het hoofdprobleem is echter nog steeds hetzelfde en is met deze uitbreiding enkel meerledig geworden. De vraag is nu niet meer alleen: waarom deze spelling? maar ook: wat verbindt deze Delftse klankverschijnselen in archiefstukken van rond 1600 met geografisch verspreid voorkomende en verbluffend gelijksoortige gevallen in brieven van het laatste kwart der achttiende eeuw? Alvorens tot een antwoord op deze vragen te kunnen komen, moeten eerst de merkwaardigheden die Crena de Iongh aantrof in de Delftse archiefstukken, nader bekeken worden.

De schrijvers van de bijlagen tot de rekeningen van het Meisjesweeshuis⁷⁰ welke de *ee*-spelling voor de reductievocaal bevatten, te weten de ‘moeders’ aan wie het dagelijks beheer was toevertrouwd, behoorden tot de zeer eenvoudige stand. Zo waren bijvoorbeeld Judith Geerloffsdr. van Velsen en Barbara Adriaensdr. Nederve(e)n, weeshuismoeders van 1616 tot 1621, beiden gehuwd met een kruidenier.⁷¹ Van hun hand zijn de Delftse spellingen, beide uit 1618: “*Ick onder schreeve beekene*” [Inv. nr. 189] en: “*beetalt*” en “*dee*” [Inv. nr. 190].⁷² Crena de Iongh heeft ze aangetroffen op enkele betalingsopdrachten in verband met werkzaamheden die de (overigens veelal analfabete) arbeiders hadden verricht aan het weeshuis. Deze werklieden ondertekenden zelden met hun naam maar veel vaker met een ‘tekening’, bijvoorbeeld een driehoek of een kruis.

Maar de noteringen van de weeshuismoeder gaven evenmin blijk van een geoefende hand: er is ronduit sprake van een hoogst gebrekkige penvoering. Daarbij is het contrast groot tussen de onbeholpenheid van het schrift enerzijds en de met nadruk beoogde, maar juist door die onbeholpenheid als nogal gemaakt overkomende deftigheid in de formulering anderzijds. En juist deze nadrukkelijk-deftige zinsneden, die de indruk van geaffecteerdheid wekken, vertonen de *ee* als reductievocaal.

Voor de *ee*-spelling in het Keurboek van de stad ligt de zaak evenwel geheel anders. Uitingen van onbeholpen deftigheid zijn in zo’n officieel boekwerk natuurlijk niet te verwachten. Toch had Crena de Iongh daarin, schreef hij, de vormen *lammeeren* en *tee* [voor infinitief] aangetroffen. Maar evenals bij de bijlagen tot de rekeningen van het Meisjeshuis verzuimde hij daarbij de exacte vindplaats te vermelden. Via de uitgebreide index (trefwoord: *schaapen*) heb ik het woord *lammeren* inderdaad op f. 317r in een keur uit 1627 tweemaal aangetroffen, beide op slechts drie regels van elkaar verwijderd. Het bleek echter dat alléén de eerste van deze twee vermeldingen en dan nog alléén bij een te haastige beschouwing gelezen kan worden als *lammeeren*.⁷³ De vorm *tee* [voor infinitief] heb ik niet terug kunnen vinden. Hier liet zich het verzuim van Crena de Iongh wel heel pijnlijk voelen. De mogelijkheid acht ik echter groot dat het hier eenvoudigweg een slechts incidentele verschrijving van een stadsklerk (of van een magistraatspersoon zelf) betreft, zoals die ook in het oudste keurboek van Delft wel een doodenkele maal is aangetroffen.⁷⁴

⁷⁰ Zie noot 48.

⁷¹ Wouters en Abels, 1994 (Vol. I): 532. De registers van regenten en officieelhouders te Delft 1566-1621; *ibidem*, 551-85.

⁷² Ten onrechte noteerde Crena de Iongh in het eerste geval: *Ick ondergeeschreeven beekene*.

⁷³ Er staat immers wel degelijk *lammeren*, waarbij echter de derde poot van de tweede *m* is uitgelopen tot een rond vlekje dat voor een dichtgeslibde *e* zou kunnen worden aangezien.

⁷⁴ Zie: Soutendam, 1876: 403. Soutendam noteerde éénmaal *emmeeren* [emmers] in een keur uit 1472 inzake brandbestrijding, maar in andere keuren uit datzelfde jaar staat telkens gewoon *emmeren* of *emmers*. Zie *ibidem* op blz. 484 en 485. Bovendien heb ik nergens in deze uitgave van de Delftse keuren *tee* (voor infinitief) aangetroffen.

Inzake de *ee*-spelling van de reductievocaal in enkele Delftse archiefstukken –uitgezonderd dus het Keurboek van de stad!– zijn de begrippen genoemd: *onbeholpenheid*, *nadrukkelijkheid*, *deftigheid* en last but not least *geaffecteerdheid*. Deze geaffecteerdheid (of zo men wil: plechtstatigheid) vormt hier het uitgangspunt bij de verklaring van de *ee*-spelling in de tweeëntwintig achttiende-eeuwse brieven. Niet dat ze allemaal een indruk van geaffecteerdheid zouden wekken. Integendeel: slechts enkele brieven lijken uitsluitend gericht te zijn op zo'n uiterlijk vertoon van deftigheid, bijvoorbeeld een brief met alleen in het adres op de buitenkant die *ee*-spelling, of het tweetal 'zakelijke' schippersbrieven.⁷⁵

Voor de overige geldt dat in mindere mate of zelfs helemaal niet. Daarin is niet zozeer sprake van affectatie maar veeleer van affect, zulks op een glijdende schaal tussen de twee polen: enerzijds van de onnatuurlijke *affectatie* (d.w.z. de gemaakt-deftige uiting, de gekunsteldheid zoals in de Delftse weeshuisbescheiden, maar ook in een paar brieven, bijvoorbeeld het briefje van schipper Jacobus van den IJssel).⁷⁶ en anderzijds van het doorleefd *affect* (d.w.z. de min of meer oprechte uiting van een gemoedsaandoening zoals in de meeste der overige tweeëntwintig brieven; heel oprecht en spontaan in bijvoorbeeld de bovenstaande brief van Machteld van Noort).

Het is grosso modo zoals reeds in de vorige paragraaf als tweede constatering is vermeld: in het algemeen komt *het affectieve karakter van deze tweeëntwintig brieven* zeer sterk naar voren. En het blijkt dat de specifieke aard van allerlei briefsoorten binnen die scala van affect tot affectatie heel goed kan samengaan met de drie aspecten: moeizame schrijftuur, nadrukkelijkheid en deftigheid. Dit geldt niet alleen voor bijvoorbeeld zakelijke brieven, verzoek-, felicitatie- en bedankbrieven of de brieven met allerlei vermaningen, maar ook voor briefsoorten waar wij wel de aspecten moeizaamheid en nadruk, maar de deftigheid toch minder zouden verwachten: de boze brief en de liefdesbrief. Onbeholpen stijl en nadruk treft men erin aan, maar niet minder stijve deftigheid.

- *Ik kant myn niet ering [herinneren] dat een mens (...) soo laag kant syn om ies teesoeken dat lang vergeetten was, en briefven teeschryven die tog moeten met een vals hert syn geedaan.(...) Hebp gy dee eerste outuur [aanstichter, schrijver] van dit werk geewe.*⁷⁷
- *Seer waarde en van harte beeminde lief, deese dient om u te laate weete als dat ik, u edelle geetrouwe minnaarresse, door des Heere seege nog welvaarent ben (...).*⁷⁸
- *Maar mijn hart verlangt snikende om U uijt een waare, suiijvere, rijne lifde gauw tee sin en tee spreeke (...).*⁷⁹

75 De brief met de *ee*-spelling in het adres is MvC, Inv. nr. 45-106: 'Desen brief af teegeven aen de wedewe Ros tot Dosborg'. De ene schippersbrief is MvC, Inv. nr. 45-681, waarin schipper Peeter Dilleewyns aan schipper Van Laetem naast die in zijn achternaam nog de volgende *ee*-spelling noteerde: *geehat*, *geenogh* [genoeg], *woorschee* pannen [vorstpannen], *hoopee*, *blijvee*. De andere schippersbrief met geaffecteerde *ee*-spelling is die van Jacobus van den IJssel. Zie de volgende noot.

76 MvC, Inv. nr. 45-157: 'Roelof dee Jong schrijft my (...) dat gij wel zin hadt om by hem (...) tee vaaren'.

77 MvC, Inv. nr. 45-70.

78 MvC, Inv. nr. 45-451.

79 MvC, Inv. nr. 45-442.

Voorts mag ook de uitspraak van het persoonlijk voornaamwoord *ge* als [ʎe.] of misschien wel [ʎe:] zoals in de woedende brief aan schipper Jan Janse aantoonbaar is, bij deze verklaring betrokken worden. Ook daar is immers sprake van een (buitengewoon sterk) *affect* dat in combinatie met onbeholpenheid in penvoering en nadrukkelijkheid in woordgebruik in bepaalde posities aanleiding geeft tot een palatale realisering van de reductievocaal in het persoonlijk voornaamwoord.

De gevolgtrekking lijkt me onontkoombaar: zowel in de zestiende als in de achttiende eeuw waren er minder ontwikkelde scribenten (meestal vrouwen) die zich, bij gebrek aan ons huidige uitroepteken, bedienden van de spelling *-ee-* voor de reductievocaal als zij met deftige nadruk iets heftig wilden betogen. Daarbij is het aannemelijk dat in zulke gevallen de uitspraak met *affect* inderdaad [e.] of zelfs [e:] was en dat die *ee*-spelling niet louter een uiting in geschrifte was, losgemaakt van de klank.⁸⁰

Wanneer echter een enkele *-e-* werd geplaatst, namelijk in 50 à 55% van de gevallen, was er wellicht eerder sprake van een andere uitspraak van de prefixen *be-* en *ge-* alsook van het lidwoord *de* en het voorzetsel *te*, namelijk met korte, ‘gekikte’ [e] of misschien wel met [ə]. Anders toch zou immers de scribent telkens opnieuw een zinloze daad verrichten bij het noteren van de spelling *-ee-*.

En zou dit bijgevolg niet erop kunnen wijzen dat in minder ‘heftige’ brieven *be-*, *ge-*, *de* en *te* (evenals bij de hiervoor besproken letterspelling *d* en *t*) op die twee manieren konden worden uitgesproken: nu eens als [be-], [ge-], [de] en [te], maar evengoed als [bə-], [gə-], [də] en [tə], zulks afhankelijk van de nadruk die men eraan wilde geven?

Valt er nog meer te zeggen over de herkomst en de verspreiding van het fenomeen dat de reductievocaal in *be-*, *ge-*, *de* en *te* als *-ee-* genoteerd werd? Van Bree (1975) heeft inzake de reductievocaal iets opmerkelijks waargenomen dat als uitgangspunt bij de beantwoording van deze vraag kan dienen. Maar alvorens die treffende observatie hier te verwoorden, moeten enkele andere belangrijke uitspraken van hem worden vermeld. Om aan te tonen “dat de heden nog constateerbare verschijnselen historisch gezien niet in de lucht hangen” heeft hij niet alleen de sjwa in het Middelnederlands maar ook in het zeventiende- en achttiende-eeuwse Nederlands besproken.⁸¹ Ook de door Crena de Jongh opgemerkte spelling *-ee-* brengt hij uiteraard ter sprake, en wel in verband met de palatale uitspraak van de reductievocaal in verschillende plaatsen in West-Nederland. Deze kon klinken als [I], maar ook als een “*ee*-achtige klank” die, zoals te verwachten is, “door ongeofende schrijvers wel eens met <ee> geschreven zal worden”. Even verderop lezen we: “Opmerkelijk is dat deze ‘foutieve’ <ee>-spelling niet alleen maar aan het einde voorkomt, hetgeen erop wijst dat de palatale sjwa vroeger in meer posities voorkwam dan tegenwoordig. *De [I]-achtige slotklank is kennelijk een rest van een oudere, positioneel veel algemenere uitspraak*”.⁸² Er zou dus, als men Van Brees gedachtengang volgt, een duidelijk verband kunnen bestaan tussen de *ee*-spelling in de Delftse archivalia van ca. 1600, deze spelling in de tweeëntwintig brieven uit het laatste kwart van de achttiende eeuw en de

80 Je zou kunnen zeggen: deze *ee*-spelling vervulde de functie van ons huidige uitroepteken, met dien verstande dat ze niet gereduceerd was tot een bijna louter visueel gegeven.

81 Van Bree, 1975: 67-68. Het citaat in deze zin staat op p. 69.

82 Van Bree, 1975: 68. Cursivering van mij.

huidige [I]-achtige uitspraak van de reductievocaal op veel plaatsen in het westen van Nederland.

Het opmerkelijke verschijnsel dat hij (ruim dertig jaar geleden) inzake deze [I]-achtige uitspraak heeft waargenomen, is dat deze met name bij predikanten te horen is, sprekend thuis én prekend in de kerk. “Dominees met [I]-achtige sjwa schijnen niet zeldzaam te zijn; ik heb althans al vele mensen ontmoet die onder het gehoor van dgl. predikanten gezeten hebben.”⁸³ Deze typische slot-sjwa kwam voor “na dentaal, inzonderheid na *d*”, en was te horen “bij gearticuleerd spreken”.⁸⁴ Dus óók en vooral op de kansel, durf ik eraan toe te voegen. Zal deze manier van preken – vroeger net als nu – niet tevens *gedragen*, *plechtstatig*, ja *deftig* of zelfs bij tijd en wijle *vol affect* zijn geweest, waarbij de verleende kwalificaties afhankelijk zijn van de sociale positie van de toehoorder of toehoorderster? En zal deze preektrant – vroeger net als nu – niet heel gemakkelijk indruk hebben kunnen maken op een minder ontwikkeld, zeer ontvankelijk gemoed? Zou het niet kunnen zijn, dat juist die speciale preektrant vroeger door dergelijke gelovigen gaarne geïmiteerd werd wanneer zij, die deze [I] of [e] gehoord hadden als een gedragen en plechtstatige [e.] of [e:], bij het moeizaam schrijven van een brief meegesleept werden door het een of ander affect? De grote invloed die een bepaalde predikant kon uitoefenen op de *uitspraak* van bepaalde vocalen, en die zelfs kon leiden tot een enclave van een klankverschijnsel dat geheel afwijkt van dat in zijn omgeving, is kortgeleden aangetoond door Van Reenen en Wijnands inzake de – *uu* – en de – *oe* – in Salland en Twente.⁸⁵ Een dergelijke gang van zaken acht ik niet onmogelijk inzake de verspreiding van de *ee*-spelling vanuit het westen (bijvoorbeeld uit Delft) naar de andere delen van Nederland.

Aan de voorwaarden daartoe lijkt voldaan te zijn: dominees werden her en der in het land beroepen om de ‘ware religie’ algemene ingang te doen vinden. Niet zelden ook werden ze ‘uitgeleend’ aan andere gemeenten in andere plaatsen.⁸⁶ In kerken, her en der in de Nederlandse gewesten, hoorden eenvoudige, maar trouwe gereformeerde kerkgangers zulke gezagsdragers ‘op stoel’ gebeden en bijbelteksten voorlezen op een gedragen, plechtstatige manier, waarvan blijkbaar een duidelijk kenmerk was dat de reductievocaal [I] of [e] gehoord werd als [e.] of [e:]. Met een aan hen ontleende autoriteit gingen zij daarna zélf gezag en deftigheid uitstralen door zich op diezelfde typische manier (schriftelijk) te uiten.

In dit verband is ook van belang: het zéér grote conservatisme dat juist in gereformeerde kring altijd opmerkelijk groot is geweest, in de bijbeltaal, in het psalmgezang en in de predikkunst. Denk aan de onaantastbaarheid van de slot-*e* in *Heere* en van de stemloze fricatief [χ] in *Christus*, aan de brede, gedragen zangwijze van psalmen met enkel hele noten en met uitsluiting van de halve en de kwartnoten, alsook aan allerlei oratorische

83 Van Bree, 1975: 66.

84 *Ibidem*. Hij noemt in dit verband ook *tee* voor *te* dat in een Broek-op-Langendijks *toneel*stukje duidelijk te horen was.

85 Van Reenen (2006).

86 Ik noem hier slechts Thomas van Thielt die van 1575 tot 1578 en van 1585 tot 1590 dominee aan de Delftse Nieuwe Kerk was, maar voortdurend elders predikte: in Dordrecht (1576), Haarlem (1577), Amsterdam (1578) en Antwerpen (vanaf september 1578). Zie voorts: Wouters en Abels, 1994 (Vol. I): 605-23, alwaar nog meer namen van ‘uitgeleende’ predikanten vermeld staan.

bekwaamheden waaraan een beroepen predikant moest voldoen en waaraan zijn 'zwaarte' mede werd afgemeten.⁸⁷ Tussen ca. 1600 en ca. 1800 was in zo'n geloofsgemeenschap veel hetzelfde gebleven.

Nog op een andere wijze is de band tussen de kansel en de tweeëntwintig brieven met de *ee*-spelling aannemelijk te maken, want in elf van die brieven (Inv. nrs. 45-70, 97, 106, 251, 252, 301, 451, 611, 635, 672, 707) treedt wel dikwijls een vrome, maar niet minder vaak een streng-moraliserende houding van de scribenten naar voren. Dit is in feite de typisch gereformeerde vroomheid, niet alleen gericht op *pietas* (innige vroomheid) maar ook op *precisitas* (streng moralisme), die al vanaf de Hervorming aanwezig was en daarna nooit is weg geweest.⁸⁸ Die aspecten zijn aanwezig in bijvoorbeeld deze zinnen:

- *'Ick hop dat godt men bidden ende smeeken magh beeuuaeren ende verhooren.(...) Men uuerde liefije, alle meene luste gaen hoo langer hoo mer oover dor de beenaude anste ende vreesse dat godt, men tueede ziel, ons van mallekandeeren sal sceede.(...) Nu, men 2 ziel, verders uet [weet] ick niet mer te schrijeven, als dat ick hop dat godt ueedeuuerde [u edele waarde] liefije na zen gunst mach seegeenen ende beeuuaeren.'*⁸⁹
- *'Voe [foei], daar is een God die geen vreeker en is, maar een spreker die koompt op sijnen tijd. (...) Oo God, wat zijt Gij lankmoedig dat Gij sulks niet straft naar verdienste. (...) Die syn ygen kinders verlaat, dien verlaat God ook; daar is noot [nooit] geen vergeving voor.'*⁹⁰

Voorts kan een belangrijke aanwijzing zijn: de herkomst van de briefschrijvers, af te leiden uit de plaats van adressering. De geadresseerden (familie in de eerste graad) blijken te wonen in steden die toen een ruime tot zeer ruime gereformeerde meerderheid van de bevolking hadden (Angerlo, Den Haag, Leeuwarden, Middelburg, Utrecht, Zutphen), ofwel een zeer omvangrijke vertegenwoordiging van de gereformeerde religie kenden (Doesburg, Nijmegen, Beek bij Nijmegen), ofwel toentertijd als garnizoensplaatsen voortdurend een – zij het wisselende – groep gereformeerden herbergden onder een nagenoeg geheel katholieke bevolking (Sluis, Maastricht). In één geval was er sprake van een, overigens katholiek, douaneoord dat een blijvende groep protestantse ambtenaren onderdak moest geven, vóór 1817 op last van de Pruisische, ná dat jaar in opdracht van de Nederlandse regering (Lobith). De laatst te noemen plaats, Boekholt in het Aartsbisdom Munster, was wel overwegend katholiek, maar in dit geval wijst de inhoud van de brief, vooral het typisch achttiende-eeuwse preekrijm, duidelijk op de gereformeerde gezindheid van de schrijver.⁹¹

⁸⁷ Van der Sijs, 2004: 119 en 148-150. Voorts Hartog, 1887: passim.

⁸⁸ Leurdijk, 1994: 137-169.

⁸⁹ MvC, Inv. nr. 45-251.

⁹⁰ MvC, Inv. nr. 45-97.

⁹¹ Deze gegevens zijn voor Angerlo, Doesburg, Nijmegen en Beek bij Nijmegen ontleend aan *Statistieke beschrijvingen van de steden en het platteland van Gelderland uit 1808*, dl. II, 'Het Kwartier van Zutphen', 155, resp. dl. III, 'Het Kwartier van Nijmegen', 38 en 120. Voor de overige hier genoemde plaatsen heb ik de aantallen inzake religie gevonden in het *Aardrijkskundig Woordenboek* dat Van der Aa in de jaren rond 1840 gepubliceerd heeft, waarbij ik erop vertrouw dat de getallen in de 40 à 50 jaar daarvóór wel absoluut, maar niet relatief gewijzigd zijn. Voor Doesburg, Nijmegen en Beek bij Nijmegen is dat immers niet het geval.

Er zijn dus wel aanwijzingen om de hierboven vermelde hypothese (er is een oorzakelijk verband tussen de kansel en de *ee*-spelling) waarschijnlijk te achten, maar het uiteindelijke bewijs is toch niet te leveren. Daartoe zou immers van deze tweeëntwintig scribenten onomstotelijk vastgesteld moeten worden, dat ze inderdáád gereformeerd waren en dat ze inderdáád trouwe, volgzame kerkgangers zijn geweest. Merkwaardig genoeg is dit wel aan te tonen bij de twee weeshuismoeders uit het begin der zeventiende eeuw; zelfs het jaar van hun belijdenis en aanneming is bekend.⁹² Maar voor de achttiende-eeuwse schrijvers en schrijfsters is dit onbegonnen werk, want van geen van hen is zelfs maar het jaar van geboorte bekend, laat staan het antwoord op de vraag of zij al dan niet een trouw én impressionabel gemeentelid zijn geweest. Bij de scribenten in een controlegroep die naar de omstandigheden gemeten vergelijkbaar moeten zijn, zou vervolgens in ieder geval hun betrekkelijke ongevoeligheid voor de woorden der predikanten aangetoond moeten worden, hetgeen natuurlijk volstrekt onmogelijk is. Alleen uitspraken terzake van de brieveschrijvers zélf zouden *eventueel* het uiteindelijke bewijs kunnen vormen, maar zulke uitspraken zijn er niet. En al waren ze er wel, dan nog zou de bewijsgrond onvoldoende kunnen heten. Dan zou immers de kwestie van de betrouwbaarheid der ego-documenten aan de orde gesteld moeten worden. Wel beschikken we over de uitspraken van De Jager, van Verdam en (uit een literaire invalshoek) van Bosboom-Toussaint, respectievelijk uit 1837, ca. 1885 en ca. 1870, die in dezelfde richting wijzen en die zoal niet een rechtstreeks oorzakelijk verband tussen kansel en *ee*-spelling, dan toch onder zekere omstandigheden een directe connectie tussen een gereformeerde gezindheid en de *ee*-klank leggen.

9 De heldere reductievocaal in de negentiende eeuw: enkele aanwijzingen en vindplaatsen

Er zijn enkele schaarse aanwijzingen dat nog in de negentiende eeuw af en toe de reductievocaal als [e], [e.] of [e:] werd gerealiseerd, en ook in die enkele gevallen kunnen als verklaring gelden: *onbeholpenheid*, *nadrukkelijkheid* en beoogde *deftigheid*, verschijnselen die in deze gevallen samengaan met de uiting van het *affect* of de *affectatie*.

In 1837 wilde De Jager in zijn *Taalkundige handleiding tot de Staten-overzetting des bijbels* de voorlezers uit de Statenbijbel in een juiste, niet aan de letter gebonden uitspraak onderrichten. Hij noemt daarbij expliciet de lidwoorden en de voornaamwoorden “welke in eene goede uitspraak bijna toonloos behooren te zijn”.⁹³ De uitspraak met een sjwa was blijkbaar niet vanzelfsprekend. *Nadruk* en onnatuurlijke *deftigheid* waren blijkbaar van doorslaggevend belang om de intense betrokkenheid bij de tekst, anders gezegd: het *affect* tot uiting te brengen.⁹⁴

⁹² Wouters en Abels, 1994 (Vol. I): 532.

⁹³ De Jager, 1837: ix.

⁹⁴ Hoe dit in zijn werk ging, is verwoord door Bosboom-Toussaint in *De Delftsche Wonderdokter I* [Bosboom-Toussaint, 1882: 215]: ‘Bastiaan (...) sloeg zijn Bijbel open, terwijl hij sprak: “Aanhoort de gelijkenis van den Verloren Zoon.” En hij begon te lezen, op dien *zonderling sleependen*, onnatuurlijk zalvenden toon, die lieden van *zijne soort* zich verbeelden te moeten aannemen, zoodra er van woorden uit de Heilige Schrift quaestie is’. En elders (*o.c.* II, pag. 195) wordt van deze weinig ontwikkelde oud-soldaat Bastiaan verteld dat hij een psalm aanheft ‘met dien eigenaardig trillenden klaagtoon, die een loflied ter eere Gods in een *teemenden* jammerkreet deed ontwaarden’. De cursiveringen zijn van mij.

En deze praktijk was blijkbaar hardnekkig want nog ca. 1885 noteerde Verdam in zijn *Middelnederlandsch Woordenboek* s.v. DE: “De vorm *de* is als *dee* uit te spreken, gelijk het volk nog heden doet, als het boeken leest of psalmen zingt”.⁹⁵ Verdam zal met ‘het volk’ allicht de weinig ontwikkelde kleine luiden op het oog hebben gehad, en blijkbaar niet alleen wanneer zij de bijbel maar ook als zij gewone boeken (voor)lazen, zulks ongetwijfeld met veel *nadruk* en *deftigheid*, verbonden met het *affect*.

De derde aanwijzing vormt het woord *altee* dat al in het begin van dit artikel terloops ter sprake is gebracht. In de volkstaal, volgens Matthijs de Vries “inzonderheid door vrouwen *tot meerderen nadruk*, met een zwaar accent op *te* uitgesproken”, is dit woord *altee* blijven bestaan tot diep in de negentiende eeuw en heeft het af en toe zijn neerslag gevonden in de belletrie van die dagen.⁹⁶ De auteur bij wie dit *altee* nog het meest, namelijk vier keer te lezen valt, is J.J. Cremer.⁹⁷

Andere fraaie schriftelijke bewijzen zoals de achttiende-eeuwse Doesburgse brievencollectie herbergt, zijn voor de negentiende-eeuwse situatie vooralsnog niet teruggevonden, maar misschien zal nog het een en ander boven tafel kunnen komen bij een doelgericht onderzoek van de ca. 40.000 brieven die in het Museum voor Communicatie te Den Haag op transcriptie en nadere bestudering wachten. De kans daarop acht ik evenwel niet zo groot, gelet op het feit dat het volksonderwijs aan jongens én meisjes in de eerste decennia van de negentiende eeuw sterk is verbeterd – denk aan de Nutsscholen die overal in het land werden gesticht. Door de inmiddels ingevoerde ‘eenparige spelling’ van Siegenbeek zal daarbij ook de *ee*-spelling als mogelijke representant van de reductievocaal tenslotte zijn uitgebannen.

Voor de zeventiende- en achttiende-eeuwse toestand zijn de vooruitzichten echter wél veelbelovend: nog eens 40.000 brieven in de Londense archieven zullen ongetwijfeld een enorm aantal vindplaatsen van de reductievocaal, enerzijds gespeld als *d* = [de] of *t* = [te], anderzijds als *ee* = [e.] of zelfs [e:] aan het licht brengen.⁹⁸ In verhouding tot de 543 brieven van de Doesburgse collectie die in totaal ca. 225 gevallen bevatten, zouden het ca. 22.000 plaatsen moeten zijn.

95 *Middelnederlandsch Woordenboek* II: 90. Deze notitie van Verdam sluit wonderwel aan op de bovenstaande woorden van Bosboom-Toussaint die ongeveer vijftien jaar daarvoor, in 1870, waren geschreven.

96 Zie: *W.N.T.*, II: kol. 67, s.v. AL. De cursivering in het citaat is van mij. Vier andere negentiende-eeuwse voorbeelden uit de belletrie vindt men in het *W.N.T.*, XVI, kol. 1107, echter niet de twee hieronder genoemde bij J.J. Cremer in diens *Daniel Sils* en *Brieven van Grietje Sluimer* en evenmin het eerste in diens *Anna Rooze*. Zie de volgende voetnoot.

97 Het voorbeeld dat het *W.N.T.* uit diens *Anna Rooze* II [Cremer, 1887-88a: 285] aanhaalt (‘*Foei, hij had het niet moeten doen; ’t was altee*’), is wat ongelukkig gekozen omdat deze zin wordt uitgesproken door een man, zonder dat er tekstverband is dat duidelijk maakt hoe hij de spot drijft met deze woordkeus die blijkbaar werd beschouwd als typisch vrouwelijk. Beter was het het voorbeeld geweest uit *Anna Rooze* I [Cremer, 1887-88a: 8] waar verhaald wordt dat Anna Rooze bij het verlaten van het pensionaat aan de werksters Jans en Kee een plaat van Tromp en De Ruyter schenkt. Jans reageert met: ‘*Maar juffrouw Anna! Zulke mooie schilderijen! ’t is waarlijk altee (...)*’ In Cremers roman *Daniel Sils* [Cremer, 1887-88: 120] leest men ‘*Papaver – zoo – dat was altee!*’ Dit is de reactie van de gemaakt-deftige, want parvenue-achtige mevrouw Papaver als ze haar koortsige man in nachtgewaad en met nachtmuts op ziet verschijnen in de salon waar zij met haar bezoek zit. En in zijn *Brieven van Grietje Sluimer* [Cremer, 1887-88: 221] laat Cremer deze weinig ontwikkelde volkswrouw aan de redactie schrijven ‘*Neen waarlijk mijnheer, ’t was altee*’ omdat Grietje tot haar stomme verbazing haar ingezonden brief had afgedrukt gezien in de deftige “*Dames-courant*”.

98 Voor deze vondst in de Londense archieven zie Roelof van Gelder, ‘Leef je eigenlijk nog?’ in: *NRC-Handelsblad*, 10 februari 2006, p. 21.

10 Samenvatting en conclusie

Er zijn duidelijke aanwijzingen dat niet alleen in de zeventiende eeuw, zoals Caron al had aangetoond, maar ook in de zestiende en de achttiende eeuw de woordjes *de* en *te* met een heldere, palatale klinker werden uitgesproken als [de] en [te]. Naar thans is vastgesteld, bevatten tekstdragers van zeer verschillende aard (een plattegrond en twee grafzerken evenals tientallen betalingsoverzichten en brieven) de afzonderlijk genoteerde grafemen *d* en *t* waar klaarblijkelijk het lidwoord en het voorzetsel werden bedoeld. Met deze verkorte noteringen sloot de scribent aan bij de toenmaals in het spellingonderwijs aangeleerde uitspraak van deze letters. Zij konden althans zo worden uitgesproken, want de doubletten *d'* en *d''* in diezelfde tekstdragers en in parallele posities doen vermoeden dat de uitspraak met een sjwa evenzeer mogelijk was.

Blijkens een tweetal brieven kon de palatale uitspraak nog in het laatste kwart der achttiende eeuw ook gerealiseerd worden in de persoonlijke voornaamwoorden *ge* en *ze*, iets wat Caron al voor mogelijk had gehouden voor de zeventiende eeuw en wat door Crena de Iongh daadwerkelijk voor de laatstgenoemde periode was gesignaleerd.

De spelling van de woordjes *de* en *te* als *dee* en *tee*, van de prefixen *be-* en *ge-* als *bee-* en *gee-* en voorts van allerlei vormen zoals *blijvee* (blijve), *treffee* (treffen), *linee* (linnengoed), *seegeenen* (zegenen), *geeweenee* (gewezene), door Crena de Iongh al sporadisch in Delftse archiefstukken van ca. 1600 geconstateerd, blijkt in de Doesburgse brievencollectie op enige honderden plaatsen gebezigd te zijn. In al deze gevallen gaat het om (meestal vrouwelijke) onbedreven scribenten die tijdens het schrijfproces onder invloed staan van affecten als angst, onzekerheid, boosheid, droefheid of verliefdheid maar bij gebrek aan andere uitingsmiddelen (met name het uitroepteken, maar evenzeer allerlei modale woorden) de neiging hebben zich (quasi-)deftig of zelfs plechtstatig, in ieder geval zeer nadrukkelijk te uiten. Daartoe werd als emotionele variant, naast de *-e-*, uitgesproken als [e] of de [ə], in bijna de helft van het aantal mogelijke toepassingen de *-ee-* genoteerd, uitgesproken als [e:] of zelfs [e:]. De herkomst van dit verschijnsel moet waarschijnlijk gezocht worden in de speciale preek- en articulatiegewoonten van gereformeerde predikanten in het westen van Nederland. Als een relict hiervan is tot ver in de negentiende eeuw, zoals blijkt uit de belletrie van die dagen, het woord *altee* bekend gebleven in de volkstaal, vooral die van de weinig ontwikkelde, geëmotioneerde vrouwen.

De gelegenheid waarbij de slepende *-ee-* in de negentiende eeuw nog betrekkelijk vaak gehoord moet zijn, was die der bijbel- en psalmvoorlezing door het gereformeerde kerkvolk, althans het minder ontwikkelde deel daarvan. Ook bij het reciteren van andere boeken dan de bijbel schijnt dit gebruik bij deze mensen bestaan te hebben. Van een afwijkende spelling van de reductievocaal in hun eigen geschriften is dan echter zeer waarschijnlijk geen sprake meer.

● Bibliografie

- Aa, A.J. van der (1839-1851).** *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*. Dl. 1-13. S.l.: Jacobus Noorduyt.
- Boer, M.G. de & H. Hettema Jr. (1927).** *Historische atlas voor de geschiedenis van het Nederlandsche volk*. 4^e druk. Leiden: A.W. Sijthoff.
- Bosboom-Toussaint, A.G.L. [1883].** *De Delftsche Wonderdokter I-II*. 3^e druk. Rotterdam: D. Bolle.
- Bree, C. van (1975).** Regionale varianten van de sjwa. In: *Studies voor Zaalberg, aangeboden door collega's, medewerkers en oud-medewerkers van de vakgroep Nederlandse taal- & letterkunde van de Rijksuniversiteit te Leiden ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar op 24 oktober 1975*, 53-72. Leiden: Publikaties van de Vakgroep Nederlandse Taal- & Letterkunde.
- Caron, W.J.H. (1952).** De reductievocaal in het verleden: een beschouwing over mededelingen van Lambert ten Kate en Petrus Montanus aangaande de uitspraak van den zwakbeklemtoonden klinker in het Nederlandsch. (Inaugurale rede, Vrije Universiteit van Amsterdam). [Herdruckt in: W.J.H. Caron, *Klank en teken: verzamelde taalkundige studies*. Groningen: Wolters-Noordhoff 1972, 129-146].
- Caron, W.J.H. (1955).** Historische verwijzingen inzake uitspraak. *Taal en Tongval VII*, 97-107. [Herdruckt in: W.J.H. Caron, *Klank en teken: verzamelde taalkundige studies*. Groningen: Wolters-Noordhoff 1972, 149-159].
- Caron, W.J.H. (1960).** Recensie van A.C. Crena de Iongh, *G.C. van Santen's Lichte Wigger en Snappende Siitgen*. *De Nieuwe Taalgids* 53, 47-49.
- Caron, W.H.J. (1973).** Al tee voor Willem Pée. In: *Album Willem Pée. De jubilaris aangeboden bij zijn zeventigste verjaardag*, 51-56. Tongeren: Michiels.
- Cremer, J.J. s.a. [1887-88a].** *Anna Rooze I-II*. 4e druk [volksuitgave] Leiden: A.W. Sijthoff.
- Cremer, J.J. s.a. [1887-88b].** *Daniel Sils*. 6e druk [volksuitgave] Leiden: A.W. Sijthoff.
- Cremer, J.J. s.a. [1887-88c].** *Brieven van Grietje Sluimer* [Opgenomen in *De Lelie van 's-Gravenhage*]. 6^e druk. [volksuitgave]. Leiden: A.W. Sijthoff.
- Crena de Iongh, A.C. (1959).** *G.C. van Santen's Lichte Wigger en Snappende Siitgen. Zeventiende-eeuwse gesprekken in Delfts dialect* (dissertatie Rijksuniversiteit van Utrecht).
- De Planque, P.A. (1926).** *Valcooch's regel der Duytsche Schoolmeesters: bijdrage tot de kennis van het schoolwezen in de zestiende eeuw*. Groningen: Noordhoff.
- Gaspar, R.J.G.A.A. (2003).** De Doesburgse brievencollectie. Aspecten van het leven in de Republiek der Verenigde Nederlanden tegen het einde van de achttiende eeuw. *Bijdragen en mededelingen. Historisch Jaarboek van Gelderland XCIV*, 47-80.
- Haeringen, C. B. van (1979).** Onze "uitspraak" van het Middelnederlands. In: *Grammarie. Keur uit het werk van zijn hoogleraarstijd*. Assen: Van Gorcum etc., 152-182.
- Hartog, J. (1887).** *Geschiedenis van de predikking in de protestantsche kerk van Nederland* (2^e druk. Utrecht: Kemink en Zoon).
- Hattum, M.A.C.M. van (1936).** *Inventaris van het archief van het Meisjeshuis te Delft* (Delft).

- Heeroma, K. (1959-60).** De *IE* als plus-foneem van de reductievocaal. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 77, 187-202.
- Hol, A.R. (1940).** De –n na de toonloze vocaal in werkwoordsvormen. In: *Bundel opstellen van oud-leerlingen, aangeboden aan Prof. Dr. C.G.N. de Voofs*. Groningen – Batavia: J.B. Wolters, 169-180.
- Jager, A. de (1837).** *Taalkundige handleiding tot de Staten-overzetting des bijbels*. Rotterdam: T.J. Wijnhoven Hendriksen.
- Keil, H. (ed.) (1961).** *Grammatici Latini*. Vol. VI. Hildesheim: Olms. [Herdruk van de uitgave Leipzig 1874].
- Keijmel, P.D. (ed.) (1971).** *Statistieke beschrijvingen van de steden en het platteland van Gelderland uit 1808*. Dl. II, 'Het Kwartier van Zutphen'. Dl. III, 'Het Kwartier van Nijmegen'. Arnhem: Quint.
- Leurdijk, G.H. (1994).** De nadere reformatie in Delft. In *Heidenen, papen, libertijnen en fijnen*. Delft: Eburon, 137-169.
- Mulder, L. (1907).** *Geschiedkundige novellen. Levensschetsen*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Rijck, Hugo van (1561).** [Reisverhaal met het *incipit* op f.1r: *Den x^{en} mey anno 1561 Ben ick hugo hugensoon van Rijck met mynen soon cornelis hugens. van ryck gereyst wt delft naer Jerusalem*] Hs. K.B. Den Haag, 75 A 2/3.
- Reenen, P. T. van (2006).** Gereformeerd versus katholiek: het ontstaan van de 'huus'/'moes'-isoglos op de grens van Salland met Twente en Bentheim tussen 1606 en 1614, door Pieter van Reenen en Astrid Wijnands. In: *In Holland staat een 'Huis': Kloekes expansiethorie met speciale aandacht voor de dialecten van Overijssse*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU, 156-204..
- Sijs, N. van der (2004).** *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*. Den Haag: SDU.
- Soutendam, J. (1876).** Het oudste keurboek van Delft. *Nieuwe bijdragen voor regsgeleerdheid en wetgeving*. Nieuwe Reeks, 2, 393-433 en 481-555.
- Soutendam, J. (1864).** Uit het oude keurboek van Delft. *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 2, 329-341.
- Thurot, Ch. (1966).** *De la prononciation française depuis le commencement du XVIe siècle d'après les temoignages des grammairiens*. Vol. I-II. Genève: Slatkine Reprints. [Fotomechanische herdruk van de uitgave Paris 1881-83].
- Verwijs, E. en J. Verdam e.a. (1885-1929).** *Middelnederlandsch Woordenboek*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Vries, M. de, L. Te Winkel e.a. (1882-1998).** *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Leiden – Den Haag: Martinus Nijhoff, A.W. Sijthoff, SDU.
- Weijnen, A. (1965).** *Zeventiende-eeuwse Taal*. Zutphen: W.J. Thieme & Cie.
- Weijnen, A. (1966).** *Nederlandse Dialectkunde*. Assen: Van Gorcum etc.
- Wouters, A.Ph.F. en P.H.A.M. Abels (1994).** *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621* (co-dissertatie, Katholieke Universiteit van Nijmegen).

Uitgezwaaid en aangezwaaid

Morfologische en syntactische participium-constructies

GEERT BOOIJ EN JENNY AUDRING*

Abstract

This article analyses two types of Dutch participles: participles combined with *uit* as in *uitgepraat* ‘done with talking’ and participles combined with *aan* as in *Hij komt aangelopen* ‘lit. He comes walking in’. It is argued that such participles receive an insightful account by treating them as instantiations of a morphological and a syntactic constructional idiom respectively. Thus, these types of participle use underline the importance of the notions ‘construction’ and ‘constructional idiom’ for linguistic analysis.

1 Inleiding

Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw is er hernieuwde belangstelling voor het traditionele begrip ‘constructie’ als centrale notie van grammaticale analyse (zie Verhagen 2005). Bij het begrip ‘constructie’, een systematische correlatie tussen een taalvorm en een betekenis, denken we in de eerste plaats aan syntactische constructies. Sommige van dergelijke constructies kunnen worden gekarakteriseerd als abstracte patronen, zonder concrete woorden. Er zijn echter ook constructies waarin een of meer woorden gefixeerd zijn. Zo kent het Nederlands een perifrastische progressiefconstructie [*aan het* Infinitief], waarin er één vrije positie is, die voor de infinitief, terwijl de andere twee woorden vast liggen (Booij, te verschijnen). In het Engels worden dergelijke constructies wel aangeduid als ‘constructional idioms’ (Jackendoff 2002), terwijl we in de Nederlandse taalkunde spreken van ‘idiomatische patronen’ (Everaert 1993: 9).

Niet alleen syntactische patronen, maar ook morfologische kunnen geanalyseerd worden in termen van constructies. Zo kent het Nederlands blijkens woorden als *bakker* en *schenker* een woordvormingspatroon [V-er]_N, waarin een deel, het affix, is gespecificeerd, terwijl de invulling van de werkwoordspatie vrij is. Dit morfologisch patroon kan men karakteriseren als een idiomatisch patroon op woordniveau. Met de vorm [V-er]_N correspondeert – maar dit is een gesimplificeerde voorstelling van zaken – de betekenis ‘iemand/iets die/dat de door het werkwoord uitgedrukte handeling verricht’.

* Geert Booij, Faculteit der Letteren, Universiteit Leiden, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, g.e.booi@let.leidenuniv.nl. Jenny Audring, Faculteit der Letteren, Vrije Universiteit Amsterdam, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam, j.audring@let.vu.nl

In dit artikel zullen we betogen dat een constructionistisch perspectief op morfologie ons kan helpen bij de analyse van enkele typen Nederlandse participia. In paragraaf 2 gaan we in op participia van het type *uit* + participium, zoals *uitgegeten*. Dit woord heeft de betekenis 'klaar zijn met eten', maar kan niet worden beschouwd als het voltooid deelwoord van het partikelwerkwoord *uiteten*. We zullen betogen dat hier sprake is van een morfologische constructie met een specifieke correlatie tussen vorm en betekenis, waarin het eerste deel *uit* gefixeerd is, maar het tweede deel, het participium, vrije keuze toelaat. In paragraaf 3 bespreken we vervolgens combinaties van *aan* met een participium zoals *aangevlogen* in *De vogel kwam aangevlogen*. We zullen laten zien dat hier sprake is van een 'constructional idiom' in syntactisch opzicht. De analyse van de genoemde twee typen vormt evidentie voor het belang van een constructionistische benadering van zowel syntactische als morfologische verschijnselen.

● **2 Participiale samenstellingen met *uit***

Teneinde een duidelijk beeld te geven van de kwesties die zich voordoen bij de analyse van woorden als *uitgepraat* in een zin als *Ik ben over dit onderwerp uitgepraat* 'Ik ben klaar met praten over dit onderwerp' zullen we eerst iets zeggen over de analyse van partikelwerkwoorden, omdat *uitgepraat* lijkt op een voltooid deelwoord van het partikelwerkwoord *uitpraten*. Het Nederlands heeft inderdaad een partikelwerkwoord *uitpraten*, maar dat heeft andere betekenissen dan ons *uitgepraat* 'klaar met praten'. Het partikelwerkwoord *uitpraten* heeft twee betekenissen, die we hieronder vinden in de zinnen (1) en (2). In zin (1) is er sprake van een transitief werkwoord met de betekenis 'de meningsverschillen volledig bespreken en tot een conclusie komen' dat het hulpwerkwoord *hebben* selecteert:

- (1) Wij hebben het probleem uitgepraat

Het werkwoord *uitpraten* komt ook nog voor als intransitief werkwoord; we vinden het in zinnen als (2):

- (2) Jij laat me niet uitpraten

waarin het partikelwerkwoord de betekenis 'een gespreksbeurt in een dialoog afmaken' heeft. Opmerkelijk is dat dit laatste gebruik van *uitpraten* gebonden is aan de infinitiefvorm. Een zin als

- (3) Ik praat uit

is niet goed mogelijk. In paragraaf 3 zullen we meer voorbeelden tegenkomen van partikelwerkwoorden die alleen in een niet-finiete vorm (infinitief of participium) kunnen voorkomen.

Partikelwerkwoorden worden niet gevormd in de derivatieve morfologie. Het zijn multi-woordeenheden, die in hoofdzinnen kunnen worden gesplitst. Ze kunnen worden beschreven als 'constructional idioms' (Booij 2002, Blom 2005). Zo kan het woord *door*,

dat een aantal betekenissen heeft, productief worden gebruikt in een partikelwerkwoordconstructie met de betekenis ‘doorgaan met’. Er is dus sprake van het volgende ‘constructional idiom’ in de grammatica van het Nederlands:

- (4) [door [x]_V]_V ‘doorgaan met V-en’

De notatie *V* geeft aan dat partikelwerkwoorden geen woorden zijn, maar woordgroepen. In (4) wordt geëxpliciteerd dat de continuatieve betekenis van *door* gekoppeld is aan een bepaalde constructie.

Het woord *uit* kan gebruikt worden in partikelwerkwoorden als *uitpraten*, *uitwerken* en *uitkleden*, maar, zoals we zagen aan de hand van het voorbeeld *uitgepraat*, in combinatie met participia krijgt het een speciale interpretatie die ook kan worden geïllustreerd met de volgende voorbeelden (uit Booij 2004:280):

- (5) uitgegeten ‘klaar met eten’
 uitgeschilderd ‘klaar met schilderen’
 uitgekleuterd ‘klaar met kleuteren’ (“totdat haar dochter uitgekleuterd was”) (*Trouw*, 5 april 2002)
 uitgebodemd ‘het laagste niveau op de effectenbeurs bereikt hebbend’ (*Trouw*, 2 november 1999)

Deze *uit*-participia hebben een aantal speciale syntactische en semantische eigenschappen die we nu nader zullen bekijken.

Om te beginnen worden de participia in (5) gebruikt als predikaten in combinatie met het koppelwerkwoord *zijn*, en vergelijkbare koppelwerkwoorden zoals *raken*:

- (6) We zijn uitgepraat
 We raken op elkaar uitgekeken

Deze participia kunnen ook gebruikt worden als attributieve adjectieven. Een voorbeeld van het internet is (7a), de overige voorbeelden zijn door ons geconstrueerd:

- (7) a Een jonge zender zoals Veronica kan zich geen inspiratieloze en uitgeprate medewerkers veroorloven
 b de intussen uitgegeten gasten
 de al weken uitgeprate onderhandelaars
 de uitvergaderde professoren
 de uitgekleuterde kinderen

Kunnen de participia in (5-7) worden opgevat als vormen van partikelwerkwoorden zoals *uiteten* en *uitpraten*? Het antwoord is ontkennend. In betekenis zijn er aanzienlijke verschillen tussen de partikelwerkwoorden en de *uit*-participia. De partikelwerkwoorden *uiteten* met onder meer de betekenis ‘een afscheidsetentje met iemand hebben’, *uitpraten* ‘een meningsverschil beslechten door een gesprek’, en *uitkijken* met onder meer de betekenissen ‘oppassen

voor, uitzien naar' kunnen gezien hun betekenis niet de basis zijn geweest van de participia *uitgegeten*, *uitgepraat*, en *uitgekeken*, met de betekenis 'klaar met de in het werkwoord uitgedrukte handeling'. Er is ook een contrast in argumentstructuur tussen de participia in (7) en die van de partikelwerkwoorden *uiteten* en *uitpraten* in (8). In de NP's in (7b) is het hoofd van de NP het subject argument (Agens) van het werkwoord: het gaat om gasten die gegeten hebben, onderhandelaars die hebben gepraat, etc. In de NP's in (8) daarentegen wordt het hoofd van de NP geïnterpreteerd als het Thema, en niet de Agens van het werkwoord:

(8) de uitgegeten collega, het uitgeprate probleem

Een ander semantisch verschil is dat de *uit*-participia niet de telische lezing hebben die normaal met voltooid deelwoorden wordt geassocieerd. De *uit*-participia kunnen vrijelijk gecombineerd worden met de bijwoordelijke bepaling *al weken*, terwijl deze bepaling botst met de telische semantiek van het partikelwerkwoord *uitpraten*:

(9) We zijn al weken uitgepraat
*We hebben het probleem al weken uitgepraat.

Zoals is opgemerkt door Coppens (2001), drukken de *uit*-participia een toestand of eigenschap uit, en niet een gebeurtenis. Daarom kunnen ze ook gebruikt worden in een context die verwijst naar een toekomstige situatie:

(10) We zijn a.s. maandag uitgepraat
*We hebben a.s. maandag uitgepraat

Morgen zijn ze wel uitvergaderd
*Morgen hebben ze wel uitvergaderd

En zoals hierboven al opgemerkt, verschillen deze participia ook van de corresponderende partikelwerkwoorden in de keuze van hulpwerkwoord:

(11) We hebben / *zijn het probleem uitgepraat
We hebben / *zijn naar jullie uitgekeken

De *uit*-participia verschillen ook van de partikelwerkwoorden met betrekking tot verbale groepsvorming ('Verb Raising'). Bij Verb Raising kan het partikel optioneel opgenomen worden in het werkwoordscluster. Maar bij de *uit*-participia levert dit een twijfelachtig resultaat op:

(12) a. partikelwerkwoord *uitpraten*
dat we het probleem *uit* willen *praten*
dat we het probleem willen *uitpraten*
b. *uit*-participium
omdat we *uitgepraat* raken

?omdat we *uit* raken *gepraat*
 hoewel we *uitgekeken* zijn op elkaar
 ?hoewel we *uit* zijn *gekeken* op elkaar

Corpusonderzoek leerde ons dat zinnen met gesplitste *uit*-participia met de relevante voltooiingsbetekenis toch wel eens voorkomen. Dit suggereert dat taalgebruikers ze kunnen heranalyseren als participia van partikelwerkwoorden:

- (13) Nadat we uit waren gezoend wilden we op een bankje gaan zitten
 Tot je uit bent gehuild ...

Morfologisch gezien zijn woorden als *uitgeschilderd*, *uitgekleuterd*, en *uitgebodemd* bijzonder omdat ze alleen in de participiale vorm voorkomen. De corresponderende werkwoorden *uitkleuteren* en *uitbodemen* bestaan niet, en een werkwoord als *uitschilderen* bestaat niet met de relevante betekenis. Dit toont aan dat zulke participia direct gevormd moeten zijn, en niet op basis van de stam van een partikelwerkwoord. Wat we hier dus zien is dat een bepaalde morfologische vorm, het participium, een directe bouwsteen levert bij de vorming van woorden. Dit is een verschijnsel dat in diverse talen voorkomt. Het laat zien dat bepaalde vormen van flexie woordvorming kunnen voeden (zie Booij 1996).

De specifieke eigenschappen van de hierboven besproken *uit*-participia impliceren dat het geen vormen zijn van een werkwoord, maar adjectivische samenstellingen met een participium als hoofd. Participia zijn woorden met zowel werkwoordelijke als adjectivische eigenschappen. Deze analyse wordt ondersteund door het gegeven dat de vorming van adjectivische samenstellingen in het Nederlands productief is, terwijl dit niet het geval is voor verbale samenstellingen (Booij 2002). Participia kunnen dus in de hoofdpositie van samenstellingen verschijnen omdat ze adjectivische kenmerken hebben. Deze adjectivische samenstellingen specificeren eigenschappen, terwijl participia die als werkwoord fungeren gebeurtenissen noemen. Er zijn veel adjectivische samenstellingen met participia als hoofd, zoals *tijdgebonden* en *toekomstgericht* (Booij 2002:76-79, 153-157).

De productiviteit van het patroon *uit*-participium wordt bevestigd door gegevens van het Corpus Gesproken Nederlands en het internet (via Google.com). Corpora zijn erg belangrijk voor onderzoek naar deelwoorden omdat woordenboeken ze in het algemeen niet apart noemen.

- (14) Ik ben nou echt wel uitgeluld eigenlijk.
 Dan bel ik daarna nog wel terug als we niet uitgekletst zijn.
 Uitgeruzied met uw partner?
 Het heeft in totaal 10 jaar geduurd eer we uitgetwijfeld waren en dan nog wou mijn man liever geen kinderen.
 Voor wandelaars die in Nederland zijn uitgewandeld. Meer dan 100 Belgische wandelingen...
 Mijn dochter is inmiddels ruim 9 maanden, en ik ben al 3 maanden gestopt met borstvoeding, dus inmiddels moet ik toch wel uitgezwangerd zijn.

In al deze voorbeelden heeft het woordje *uit* in combinatie met het participium de specifieke betekenis ‘klaar met’, terwijl het woordje *uit* op zich een hele reeks van betekenissen heeft. Zoals betoogd in Booij (2005b) is het een veel voorkomend verschijnsel dat woorden een specifieke betekenis hebben die gebonden is aan een morfologische of syntactische constructie. Zo heeft het woord *hoofd* als eerste lid van een nominale samenstelling doorgaans de betekenis ‘voornaamste’, zoals in *hoofdgebouw* en *hoofdingang*.

De participia met *uit* ontvangen dus een interpretatie die gebonden is aan deze morfologische constructie: ze specificeren de eindtoestand van de Agens van de handeling uitgedrukt door de verbale stam. Kortom, de volgende constructie moet worden aangenomen voor het Nederlands:

(15) $[[uit][[x]_{V-PTCP}]_A]_A$ ‘klaar met V-en’

(PTCP = participium; gemakshalve laten we de uitspelling van het kenmerk PTCP door het discontinue affix *ge .. t/d* buiten beschouwing). Het schema in (15) geeft ook aan dat hier participia als adjectieven worden gebruikt. Het Engelse participium *done* heeft een vergelijkbare betekenis, en selecteert dan het werkwoord *to be*, anders dan *to do* zelf (vergelijk *I am done* met *I have done*). Deze constructie weerspiegelt de algemene systematiek van het Nederlands dat participia gebruikt kunnen worden als adjectieven, en dat adjectieven het hoofd kunnen vormen van samenstellingen. Toch moet deze specifieke instantiatie van deze algemene patronen apart vermeld worden in de grammatica omdat er een specifieke betekenis ‘klaar met’ aan gekoppeld wordt die niet voorspelbaar is op basis van de structuur en de betekenis van de samenstellende woorden.

De *uit*-participia vertonen hun werkwoordelijke kant bij woordvolgorde in ingebede zinnen; vergelijk de volgende zinnen:

(16) omdat ik ziek ben / *ben ziek
 omdat ik gepraat heb / heb gepraat
 omdat ik uitgespraat ben / ben uitgespraat
 als je bent uitgegeten, kan je meteen op je ski's stappen (Google)

Zoals bekend kunnen in ingebede zinnen adjectieven alleen voor het finiete werkwoord staan, terwijl participia er ook achter kunnen staan. De werkwoordsstam van een participium in (15) kan een bestaand werkwoord zijn of een mogelijk werkwoord gecreëerd door de conversie van nomina tot werkwoorden. Dat laatste is het geval voor *uitgekleuterd* en *uitgebodemd* aangezien het Nederlandse lexicon geen werkwoorden *kleuteren* of *bodemen* kent. Met andere woorden: deze gevallen van conversie zijn geïmpliceerd door het gebruik van de constructie (15). Evenzo is het mogelijke werkwoord *zwangeren* een geval van conversie van A naar V in het woord *uitgezwangerd*. Het samengaan van verschillende woordvormingsprocessen dat we hier observeren is een veel voorkomend verschijnsel: de taalgebruiker kan een ‘shortcut’ maken bij de vorming van meervoudig gelede woorden. Dit kan formeel worden uitgedrukt door ‘template conflation’ (Booij 2002:159-161). Zo kan de volgende ‘template conflation’ worden aangenomen voor gevallen als *uitgekleuterd*:

(17) $[[uit][[x]_{V-PTCP}]_A]_A + [[x]_N]_V = [[uit][[[x]_N]_{V-PTCP}]_A]_A$

Een aardige illustratie van dit specifieke gebruik van *uit* is de volgende krantenkop boven een artikel over een afscheidsconcert van Jaap van Zweden die afscheid nam als dirigent van het Orkest van het Oosten:

(18) Van Zweden uitgezwaaid, maar niet uitgezwaaid (*Trouw*, 29 oktober, 2005)

Het eerste participium hoort bij het werkwoord *uitzwaaien* ‘afscheid nemen’, terwijl het tweede participium met *uit* de betekenis ‘klaar met’ veronderstelt, en een werkwoord *zwaaien* met de interpretatie ‘dirigeren’.

In deze paragraaf hebben we dus gezien dat er morfologische constructies zijn, waarin de invulling van het abstracte en productieve morfologische patroon $[X + A]_A$ met voor X het woord *uit* en voor A een voltooid deelwoord leidt tot een niet geheel voorspelbare betekenis die afzonderlijke specificatie vereist. Kortom, hier is sprake van een morfologische constructie.

3 Deelwoorden met aan

In deze paragraaf zullen we ons richten op een specifiek verschijnsel bij partikelwerkwoorden, namelijk dat de productieve vorming van zulke partikelwerkwoorden beperkt kan zijn tot de niet-finiete vormen, en dat deze werkwoorden slechts in specifieke syntactische contexten kunnen voorkomen.

Het Nederlands kent partikelwerkwoorden met *aan*. Ze kunnen verdeeld worden in de volgende drie semantische subklassen (De Haas en Trommelen 1993:135-136):

- (19) a contact met object: *aanrijden*
 b duratief aspect met pejoratieve connotaties: *aanmodderen*
 c inchoatief aspect: *aansnijden*

Een vierde gebruik van *aan* vinden we in het volgende voorbeeld, met het werkwoord *komen* als hoofdwkwoord:

(20) Jan kwam aanlopen / aangelopen

Het werkwoord *komen* kan optreden met infinitieven (maar niet op dezelfde manier met deelwoorden):

- (21) Francesca komt eten / *gegeten
 Lourens kwam een boek brengen / *gebracht

De voorbeelden (21) laten zien dat het Nederlands een constructie heeft met de vorm [*komen* [...]_{VP}] waarin het werkwoord *komen* een beweging noemt met een zeker oogmerk genoemd door de VP. In deze constructie met een kale infinitief is de lexicale betekenis van *komen* nog aanwezig: het drukt een ruimtelijke beweging uit. We kunnen *komen* dus niet gebruiken als een algemeen aspectueel werkwoord, tenzij we het woordje *te* toevoegen, en dus een andere constructie krijgen:

(22) *Hij kwam overlijden / Hij kwam te overlijden

Het open VP-slot in deze constructie kan worden gevuld door infinitieven en participia van werkwoorden die een beweging uitdrukken en waarbij de richting van de beweging is gespecificeerd:

(23) Hij komt de hoek om huppelen / gehuppeld
Hij komt naar beneden huppelen / gehuppeld

Een van de richtingaanduidende woorden die in deze constructie gebruikt kunnen worden is het partikel *aan* dat in een constructie met *komen* als hoofdwerkwoord de betekenis ‘in de richting van de spreker’ heeft. Waar het nu om gaat is dat het gebruik van partikelwerkwoorden zoals *aanlopen* volledig afhankelijk is van hun voorkomen in de *komen* VP-constructie. Dientengevolge komen zulke partikelwerkwoorden alleen voor als infinitief of participium. De woordcombinatie *aan + V* heeft de status van partikelwerkwoord (geen woord maar een woordcombinatie), ook al zagen we tot nu toe alleen voorbeelden waarin de twee woorden niet gesplitst zijn. We kunnen dit vaststellen met behulp van de Verb Raising test. Zoals de volgende zinnen laten zien, gedraagt het woord *aan* zich in deze constructie als een partikel omdat beide woordvolgordes mogelijk zijn (het tweede voorbeeld komt van het internet):

(24) a ... dat Jan kwam aanrijden / aangereden
... dat Jan aan kwam rijden / aan kwam gereden
b ... dat ze aan komt gehuppeld

Merk op dat *aanrijden* en *aanhuppelen* met deze betekenis alleen in deze context gebruikt kunnen worden.

De constructie [*komen aan* V_{INF/PTCP}] is heel productief, getuige ook de volgende voorbeelden uit het Corpus Gesproken Nederlands:

(25) als hij roept komen Anouk en Brigit aangerend
haar huisje is zo'n familienest waar iedereen komt aangewaaid
de heks kwam donker en dreigend aangeslopen
hij is aan komen fietsen met z'n dochttertje
kwam een tweede toestel aanvliegen en ramde de andere toren van 't WTC

De observatie die van belang is voor ons betoog is dat deze partikelwerkwoorden met *aan* alleen in deze constructie gebruikt kunnen worden. We hebben bijvoorbeeld geen zinnen zoals:

(26) *Jan loopt aan
*Jenny rent aan

De partikelwerkwoorden met *aan* in de *komen*-constructie zijn altijd intransitieve werkwoorden die een handeling uitdrukken. Dit gebruik van het partikelwerkwoordpatroon is dus gebonden aan een bepaalde constructie en kan niet vrij, los van deze context, gebruikt

worden om de voorraad lexicale eenheden van het Nederlands uit te breiden. Extra bijzonder is dat in plaats van de infinitiefvorm ook de deelwoordvorm van het partikelwerkwoord gebruikt kan worden, maar zonder verschil in betekenis. De variatie in vorm is voornamelijk van geografische aard: de infinitiefvorm geniet de voorkeur in het westen van Nederland, terwijl de deelwoordvorm de voorkeur heeft in België (Haeseryn et al. 1997:965).

De combinatie van *komen* met een voltooid deelwoord legt een niet-perfectieve interpretatie op aan het werkwoord, net zoals de passiefconstructie met *worden*. Het werkwoord *komen* kan voorkomen met adjectieven en als adjectief gebruikte participia zoals in:

- (27) a Hoe komt die broek zo vies?
b Hoe komt die vaas gebroken?

Een dergelijk koppelwerkwoord-achtig gebruik van *komen* vinden we ook in een zinnetje als *Het komt goed* (vgl. Sassen 1978, Paardekooper 1982 voor detailstudies van dit gebruik van *komen*). In de constructie [*komen aan* Infinitief/Participium] lijkt de betekenis van *komen* zich nog halverwege tussen die van een zelfstandig werkwoord en een koppelwerkwoord te bevinden. Anders dan in bijvoorbeeld (27b) kan het deelwoord in de voorbeelden (25) geen perfectieve interpretatie ontvangen.

Het werkwoord dat in de *komen aan*-constructie gebruikt kan worden hoeft niet een bepaald type beweging te noemen: het werkwoord kan ook een begeleidend aspect van de beweging noemen, zoals wordt geïllustreerd door de volgende voorbeelden uit Haeseryn et al. (1997:965):

- (28) Daar komt mijn neef Nurks weer aanmopperen / aangemopperd
In de verte kwamen dronken matrozen aanzwaaien / aangezwaaid
Daar kwam de auto aantoeieren / aangetoeterd

Het richtingspartikel *aan* vereist een bewegingsinterpretatie van het werkwoord, en daarom worden de werkwoorden geïnterpreteerd als werkwoorden die 'beweging op een specifieke manier' uitdrukken.

Een speciaal gebruik van deze constructie is het partikelwerkwoord *aankakken* met de onvoorspelbare betekenis 'aan komen zetten', en een pejoratieve connotatie. Dit partikelwerkwoord kan ook alleen in combinatie met *komen* gebruikt worden:

- (29) Jan kwam weer aankakken / aangekakt
*Jan kakte weer aan

Dit betekent dat individuele instantiaties van de [*aan komen* + INF/PTCP]-constructie in het lexicon moeten worden gespecificeerd als ze onvoorspelbare eigenschappen hebben. Een ander voorbeeld van zo'n geval is *komen aanzetten* 'verschijnen'. Het partikelwerkwoord *aanzetten* komt wel voor zonder *komen*, maar dan met andere betekenissen.

We concluderen dat het Nederlands twee vrijwel identieke 'constructional idioms' heeft, met een betekenis die aandacht vraagt voor de manier waarop het subject de handeling van het bewegen in de richting van de waarnemer uitvoert:

(30) [komen [aan V-*INF* / V-*PTCP*]_V]_{VP} ‘eraan komen terwijl V-end’

We beschouwen patroon (30) als een instantiatie van de algemenere constructie [*komen VP*], die zelf ook weer de instantiatie is van een nog algemener patroon van zinnen met een hoofdwerkwoord en een infinitiefcomplement. Representatie (30) drukt uit dat het gebruik van *aan* met deze betekenisbijdrage afhankelijk is van deze constructie. De deelconstructie [*aan V-*INF* / V-*PTCP*]_V in (30) is ook syntactisch van aard omdat partikelwerkwoorden geen woorden zijn, maar combinaties van woorden. De interpretatie van de deelwoorden als niet-perfectief is afhankelijk van de constructie (30) als geheel.*

4 Conclusies en nabeschuiving

In dit artikel hebben we twee constructies behandeld die ons iets leren over het begrip ‘constructie’. De vorming van samenstellingen bestaande uit het woordje *uit* en een participium kon worden gekarakteriseerd als een morfologisch ‘constructional idiom’: er is sprake van een subgeval van een algemenere morfologische constructie met een specifieke, onvoorspelbare betekenis ‘klaar met V-en’. Het begrip ‘constructional idiom’ is dus ook van toepassing op de morfologie. Het specifieke gebruik van *uit* met de betekenis ‘klaar met’ wordt dus toegestaan in een specifieke constructie. Dit verschijnsel kan in het Engels worden aangeduid als ‘constructional licensing’.

In de tweede plaats zagen we van participia met *aan* dat hun vorming en gebruik wordt bepaald door een specifieke syntactische constructie met *komen*, waarbij bovendien een imperfectieve interpretatie van de deelwoordsvorm wordt afgedwongen. Dit specifieke gebruik van *aan* en van het deelwoord wordt toegestaan in een syntactische context met *komen* + complement, een tweede voorbeeld dus van ‘constructional licensing’.

Als er zowel morfologische als syntactische constructies zijn, dan kunnen we verwachten dat er ook constructies zijn waarvan tegelijkertijd syntactische en morfologische eigenschappen moeten worden gespecificeerd. Dat komt inderdaad voor. Een voorbeeld is de verplichte aanwezigheid van het suffix *-en* in telwoorden in collectieve constructies zoals (zie Booij 2005a voor verdere analyse):

- (31) a (Het schip brak) in drie-en
 b wij / ons drie-en
 c met ons / jullie / hun drie-en
 d met z’n drie-en

In deze constructies kan niet volstaan worden met de eis dat het telwoord in het meervoud staat. Zoals blijkt uit paren als *zevens / zevenen* en *negens / negenen* is het nodig aan te geven dat het specifieke suffix *-en* gebruikt moet worden, terwijl het suffix *-s* het regelmatige suffix is voor woorden van dit type:

- (32) We zijn thuis met ons negenen / *negens

Het ‘constructional idiom’ dat ten grondslag ligt aan (31d) kan als volgt worden gerepresenteerd:

(33) [met z'n [NUM-en]_{NUM}]_{PP} 'in een groep van Num'

waar Num staat voor telwoord. In de representatie van een 'constructional idiom' kan dus zowel syntactische als morfologische informatie gespecificeerd zijn.

Ten slotte merken we op dat het bestuderen van specifieke constructies niet impliceert dat het schrijven van de grammatica van een taal niets meer is dan het verzamelen van heel specifieke constructies. Constructies zijn doorgaans een weerspiegeling van abstracte en productieve patronen, die eveneens moeten worden vastgesteld en geanalyseerd. Er bestaat dus geen tegenstelling tussen de visie op grammatica als een algoritme voor het genereren van welgevormde uitdrukkingen en de gedetailleerde studie van constructies en idiomatische patronen.

● Bibliografie

- Blom, C. (2005).** *Complex predicates in Dutch. Synchrony and diachrony*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam. Utrecht: LOT.
- Booij, G. (1996).** Inherent versus contextual inflection and the split morphology hypothesis. In: G. Booij & J. van Marle (eds.), *Yearbook of Morphology 1995*. Dordrecht: Kluwer, 1-16.
- Booij, G. (2002).** *The morphology of Dutch*. Oxford: Oxford University Press.
- Booij, G. (2004).** Constructions and the interface between morphology and syntax. In: H. Aertsen, M. Hannay & R. Lyall (eds.), *Words in their places. A Festschrift for J. Lachlan Mackenzie*. Amsterdam: Faculty of Arts, Vrije Universiteit Amsterdam, 275-282.
- Booij, G. (2005a).** Construction-dependent morphology. *Lingue e Linguaggio* 4, 31-46.
- Booij, G. (2005b).** Compounding and derivation: evidence for Construction Morphology. In: W.U. Dressler, D. Kastovsky, O. Pfeiffer & F. Rainer (eds.), *Morphology and its demarcations*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 111-139.
- Booij, G. (te verschijnen).** Constructional idioms and grammaticalization: the *aan het* + infinitive construction in Dutch. In: A. Bergs & G. Diewald (eds.), *Constructions and language change*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Coppen, P. A. (2001).** Allemaal uitgegeten? (Linguïstisch miniatuurtje 74); Nog niet uitgegeten? (Linguïstisch miniatuurtje 75). *Neder-L*. <www.neder-l.nl>
- Everaert, M. (1993).** Vaste verbindingen in woordenboeken. *Spektator* 22, 3-27.
- Haas, W. de & M. Trommelen (1993).** *Morfologisch handboek van het Nederlands*. Den Haag: SDU.
- Haeseryn, W. et al. (1997).** *Algemene Nederlandse spraakkunst*. Groningen: Martinus Nijhoff / Deurne: Wolters Plantyn [2e druk].
- Jackendoff, R. S. (2002).** *Foundations of language*. Oxford: Oxford University Press.
- Paardekooper, P. C. (1982).** Het beperkte type *hoe kom jij zo nat*. *De Nieuwe Taalgids* 75, 387-405.
- Sassen, A. (1978).** Over een vergeten koppelwerkwoord *komen*. *De Nieuwe Taalgids* 71, 582-593.
- Verhagen, A. (2005).** Constructiegrammatica en 'usage-based' taalkunde. *Nederlandse Taalkunde* 10, 197-222.

De opbloei van de dialectsyntaxis

HANS BENNIS*

I Inleiding

In zijn belangrijke werk uit 1927 stelt de taalkundige en dialectoloog G.G. Kloeke het volgende: “Op syntactisch gebied kan men het haast als een buitenkans beginnen te beschouwen, indien men nog iets eigen-dialectisch vindt” (Kloeke 1927:6). Hij is van mening dat de dialecten zich voornamelijk onderscheiden in uitspraak en woordenschat. Natuurlijk is het zo dat uitspraak en woordenschat de meest opvallende aspecten zijn van dialectvariatie, zoals dat ook geldt voor variatie tussen talen. Maar dat het vinden van dialectische variatie in syntaxis een buitenkansje zou zijn, wordt duidelijk weersproken door de recente aandacht voor dialectsyntaxis. Niet alleen aan het Meertens Instituut, van oudsher gericht op het verzamelen en onderzoeken van dialectgegevens, maar ook aan universiteiten – nationaal (zoals Utrecht) en internationaal (van Reykjavik tot Florence en van Lissabon tot Patras) – is er sprake van een herwaardering van taalinterne syntactische variatie. Organisaties als NWO, VNC en ESF hebben grote hoeveelheden geld geïnvesteerd in dialectsyntactisch onderzoek.¹ Theoretische congressen als GLOW worden aan dit thema gewijd. Hoe valt deze opbloei van de dialectsyntaxis te verklaren?

Een belangrijk aspect is dat de huidige belangstelling voor de syntaxis van dialecten gevoed wordt vanuit een toenemende theoretische belangstelling in microvariatie. Opvallend is de interesse voor dit type taalvariatie vanuit de generatieve taalkunde. Nog niet zo lang geleden vond taalvergelijking binnen het generatieve model vrij willekeurig plaats vanuit de gedachte dat alle talen een manifestatie zijn van de universele grammatica. Tegenwoordig realiseren veel generatieve syntactici zich dat goed begrip van het syntactische systeem vereist dat men aandacht besteedt aan de kleine verschillen die er bestaan tussen variëteiten van een taalsysteem. Dat is een logische ontwikkeling. Naarmate de precisie van het analysemodel toeneemt, zal het vak zich ontwikkelen in de richting van een beter inzicht in deelcomponenten. De grote universele theorieën maken plaats voor

- Hans Bennis is werkzaam aan het Meertens Instituut (KNAW) en verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Hij was tevens aanvrager en coördinator van het Nederlands-Vlaamse SAND-project. E-mail adres: hans.bennis@meertens.knaw.nl. De auteur dankt de redactie van Nederlandse Taalkunde voor commentaar op een eerdere versie.
- I De afkortingen betreffen de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), het Vlaams-Nederlands Comité voor Nederlandse Taal en Cultuur (VNC) en de European Science Foundation (ESF).

gedetailleerde inzichten op deelgebieden. De gedachte daarachter is dat de talige werkelijkheid te complex en gevarieerd is voor grote theorieën en hypothesen. Vanuit inzicht in de delen komt men tot een theorie over het geheel. Deze ontwikkeling hebben we gezien in de natuurwetenschappen, en die speelt nu een rol in de taalwetenschappen. Niet langer gaat het om ‘sweeping’ theorieën over passief in talen van de wereld of om een analyse van de verschillen tussen het Engels en het Japans. De huidige staat van de generatieve theorie maakt het mogelijk om zowel wat betreft de empirische kant, als in relatie tot het theoretisch model, precieze hypothesen te formuleren en te toetsen op het gebied van verwante taalvariëteiten, en wel zo dat deze hypothesen een rol kunnen spelen binnen de verdere ontwikkeling van het theoretische kader in bredere zin.

Aan de empirische kant is het natuurlijk wel een vereiste dat de gegevens die relevant geacht worden voor het onderzoek voldoende en betrouwbaar zijn. Dit is geen triviale kwestie. De generatieve taalkunde heeft zich vooral ontwikkeld op basis van de grammaticaliteitsoordelen van moedertaalsprekers, veelal van de taalkundige zelf. Daar is niets op tegen voor zover het gaat om de analyse van de taalvariëteit van deze moedertaalspreker, meestal de standaardvariëteit. Aandacht voor microvariatie veronderstelt echter een grotere aandacht voor de gedetailleerdheid en de betrouwbaarheid van de data. Recent is in Nederland een grootscheeps descriptief onderzoek naar de syntaxis van 267 Nederlandse dialecten afgerond: de Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten (SAND), waarvan het eerste deel in 2005 gepubliceerd is (Barbiers et al. 2005) en het tweede deel in 2007 verschijnt.² Dit onderzoek biedt een eerste benadering van de onverwachte rijkdom aan variatie die we aantreffen in het Nederlandstalige gebied.

Een deel van de bij de SAND betrokken onderzoekers heeft naar aanleiding van en voortbouwend op het descriptieve werk aan de atlas een theoretische dissertatie geschreven. In dit besprekingsartikel staan twee van deze dissertaties centraal. Het gaat om de in het kader van de generatieve taalkunde geschreven proefschriften van Marjo van Koppen en Jeroen van Craenenbroeck, beide gepromoveerd in Leiden onder begeleiding van Johan Rooryck (promotor) en Sjef Barbiers (copromotor). Naast deze twee dissertaties heeft het SAND-project nog twee dissertaties opgeleverd waarin taalvariatie centraal staat. Het gaat om *Sentential Negation and Negative Concord* van Hedde Zeijlstra (2004; promotores H. Bennis, H. den Besten & J. Groenendijk (UvA)) en *Subjectsmarkering in de Nederlandse en Friese Dialecten* van Gunther De Vogelaer (2005; promotores M. Devos (UGent) & J. van der Auwera (UAntwerpen)).

Het gaat in dit artikel om een ‘revival’ van de dialectsyntaxis binnen de generatieve taalkunde. Het is geenszins de bedoeling om daarmee uit te drukken dat dit domein gereserveerd is voor generatief taalkundigen. Ook het SAND-project was geen exclusief generatief project, zoals blijkt uit de dissertatie van De Vogelaer. Het recente artikel van De Schutter in *Nederlandse Taalkunde* (2005) laat overduidelijk zien dat taalgeografie en taaltheorie nog niet in alle opzichten op elkaar aansluiten, en ook in functioneel opzicht is er wel degelijk sprake van modern, dialectsyntactisch onderzoek, zoals onder andere blijkt uit Kortmann (2004).

² Tevens zijn de gegevens van dit onderzoek elektronisch toegankelijk via de website van het Meertens Instituut: www.meertens.knaw.nl/sand.

2 Weg of leeg

Het proefschrift van Jeroen van Craenebroeck (JvC) *Ellipsis in Dutch dialects* kan het beste getypeerd worden als een onderzoek naar niks. Een oud en in veel contexten binnen de generatieve taalkunde aan de orde gesteld probleem is of de afwezigheid van stukken zin het gevolg is van deletie, dwz. het was er eerst wel, maar is vervolgens weggehaald, of van een onderliggend leeg element. Dat er sprake is van ‘leegheid’ wordt vrijwel altijd veroorzaakt doordat het veronderstelde lege zinsdeel niet gehoord, maar wel geïnterpreteerd wordt. Een duidelijk en veel besproken geval betreft het niet-lexicale subject van infinitiefconstructies. In de vroege jaren van de toen nog transformationele taalkunde was er een regel die ‘Equi-NP-deletie’ heette. Deze regel haalde via deletie het subject van infinitivale bijzinnen weg onder identiteit met een argument uit de matrixzin. Een zin als ‘Jan dwingt Piet om weg te gaan’ werd via Equi-NP-deletie afgeleid van ‘Jan dwingt Piet [om Piet weg te gaan]’. Inmiddels zijn wij er al decennia lang van overtuigd dat dit subject niet het resultaat is van deletie, maar dat hier sprake is van een basisgegenereerd PRO-subject dat via ‘controle’ een interpretatie ontvangt (‘Jan dwingt Piet [om PRO weg te gaan]’). In beide gevallen wordt er grammaticale leegheid verondersteld.

Men kan zich afvragen of het eigenlijk wel zinvol is om aan te nemen dat ‘niks’ binnen de grammatica een rol speelt. Is ‘niks’ niet een grammaticaal construct dat alleen dient om het de taalkundigen makkelijker te maken? Als er goede aanwijzingen zijn dat ‘niks’ wordt geïnterpreteerd en dan ook nog onder strikte voorwaarden, dan lijkt de aanname van onhoorbare structuur inderdaad gerechtvaardigd. In een bevelende zin als *Ga nou maar weg!* is het duidelijk dat er een subject is dat evt. aan de zin kan worden toegevoegd, als in *Ga jij nou maar weg!* Dit weggelaten subject heeft een duidelijke interpretatieve eigenschap, nl. toegesproken persoon, en de grammaticale eigenschap 2 enkelvoud (cf. Bennis 2006). Op grond van deze overwegingen is het redelijk om aan te nemen dat hier sprake is van grammaticaal ‘niks’.

Toch is de aanname van leegheid niet altijd even goed gemotiveerd. Zo zijn er de afgelopen jaren vele voorstellen gedaan die veronderstellen dat er zg. lege expletieve pronomina zijn. Het gaat dan om zinnen als ‘Gisteren is in Amsterdam niemand gewond geraakt’ of ‘In de Arena wordt zaterdagavond gevoetbald’. Aan deze zinnen kun je een expletief subject *er* toevoegen. De vraag is of de afwezigheid van *er* beschouwd moet worden als een geval van grammaticale leegheid. Het probleem is dat het expletieve subject *er* geen betekenis lijkt te hebben. Bij afwezigheid van *er* hebben we dus een geval waarin we zouden moeten aannemen dat er grammaticale elementen zijn die je niet kunt horen en ook niet kunt interpreteren (cf. Bennis 2005). In dit geval ligt de motivatie voor grammaticale leegheid ingewikkelder. Lege, betekenisloze elementen zijn alleen aanvaardbaar als de kracht van de relevante grammaticale principes groot genoeg is.

Men neemt bijvoorbeeld vaak aan dat zinnen een grammaticaal subject moeten hebben, ook wel het Extended Projection Principle genoemd, tegenwoordig vaak vervangen door een kenmerk: het EPP-feature (bijv. Chomsky 1995). Op grond van een dergelijk principe kan een niet-interpreteerbaar en onhoorbaar subject als grammaticaal aanwezig worden verondersteld. De houdbaarheid van deze aanname is afhankelijk van de kracht van het principe waardoor het lege element wordt afgedwongen. Mijns inziens is er in het Nederlands weinig evidentie voor de aanwezigheid van het EPP, en dus is de aanname van

lege expletieven discutabel. We zouden dan de evidentie voor Nederlandse lege expletieven moeten halen uit de aanname dat het EPP een universeel principe (UG) is, en dus ook relevant voor het Nederlands. De vraag is dan of er voldoende krachtige argumenten zijn om aan te nemen dat het EPP werkelijk een universeel principe is. Kortom, er is reden om voorzichtig om te gaan met de aanname van lege structuur, vooral als die leegheid niet interpretatief geduid kan worden.

Er zijn dus verschillende soorten leegheid. Ten eerste de leegheid die het gevolg is van het weghalen van stukken structuur. Dit geschiedt onder strikte grammaticale condities. Ten tweede zijn er de niet-lexicale categorieën, zoals PRO of *pro*, die een interpretatie krijgen en onder precieze voorwaarden op bepaalde posities kunnen worden aangetroffen. En tenslotte is er de betekenisloze leegheid die het gevolg is van grammaticale principes.

3 Weg

In dit boeiende krachtenveld van onzichtbare entiteiten kunnen we de dissertatie van JvC plaatsen. Een bekende discussie is de vraag of het verschijnsel *Sluicing*, voortaan *Sluizen*, het gevolg is van deletie van onderliggende structuur of dat het gaat om de aanwezigheid van een lege, pronominale categorie van het type *pro*. Het gaat om zinnen als in (1).

- (1) a Ik heb iemand gezien, maar ik weet niet meer wie.
 b ik heb iemand gezien, maar ik weet niet meer wie ~~ik heb gezien~~
 c ik heb iemand gezien, maar ik weet niet meer wie *pro*

Is na *wie* in (1a) een stukje structuur weggehaald onder identiteit met een stukje structuur in de hoofdzin, als in (1b), of volgt er op *wie* een leeg element van het type *pro*, als in (1c)? In de literatuur zijn de meningen verdeeld. Zo betoogt bijv. Lobeck (1995) dat (1c) juist is, terwijl Merchant (2001) het opneemt voor (1b).

Een van de manieren om er achter te komen welke analyse de juiste is, is onderzoek naar het gedrag van deze constructie in verschillende omstandigheden. Dialectvariatie is een belangrijk domein om dergelijk microsyntactisch onderzoek te verrichten. JvC is een spreker van het dialect uit Wambeek, een gemeente in de provincie Vlaams Brabant. En in dit dialect komt *Sluizen* voor als in (2).

- (2) a Jef eid iemand gezien, mo ik weet nie wou da.
 Jef heeft iemand gezien maar ik weet niet wie dat
 b A. Ik em iemand gezien.
 ik heb iemand gezien
 B. Wou da?
 wie dat?

Zowel in de ingebedde zin in (2a), als in de hoofdzin in (2bB) komt er na het vraagwoord *wou* nog een element *da*. Het is de analyse van dit element die JvC ertoe brengt om uiteindelijk te kiezen voor een deletie-analyse van *Sluizen*, zoals in (1b).

Allereerst stelt hij overtuigend vast dat het element *da* geen voegwoord is, maar een aanwyzend voornaamwoord. Argumenten daarvoor zijn onder meer dat in dialecten waarin dit verschijnsel voorkomt, het voegwoord niet altijd gelijk is aan het element dat op het vraagwoord volgt. Zo is in het dialect van het Friese Nijeholtpade het voegwoord *as* (3a), terwijl in de Sluis-constructie het demonstratieve *dat* volgt op het vraagwoord, als in (3b).

- (3) a Wet iene wie **as** we reupen hebben?
 weet iemand wie dat we geroepen hebben
 b Wie **dat** (***as**)?
 wie dat_{dem} (dat_{voegw.})

De conclusie is dat in de constructie in (2, 3b) het vraagwoord gevolgd wordt door een demonstratief pronomen. Deze constructie wordt door JvC dan ook Sluicing Plus Demonstrative, oftewel SPD genoemd. De vraag is dan natuurlijk: wat doet dat pronomen daar en waar komt het vandaan? Het antwoord van JvC is dat SPD het gevolg is van het Sluizen van een Kloof, oftewel van een cleft-constructie. Een Wambeekse zin als *Wou da?* in (2b) is volgens hem afgeleid van de gekloofde zin in (4).

- (4) Wou is da da ge gezien etj?
 wie is het dat je gezien hebt?

Een fraai argument hiervoor ontleent hij aan naamvalsverschijnselen in de SPD in het Limburgs van Waubach. Zou het gesluide vraagwoord in *wou da?* direct afkomstig zijn uit een niet-gekloofde zin, dan zou de naamval van het vraagwoord variabel zijn, afhankelijk van zijn grammaticale functie. In het Limburgs van Waubach bestaat er onderscheid in vraagwoorden op basis van naamval: *wea* is nominatief 'wie' en *wem* accusatief. Bij simpel sluizen treedt dan ook afwisselend *wea* of *wem* op, afhankelijk van de grammaticale status van het vraagwoord, zoals we zien in (5).

- (5) a A. 't Kumt murrege inne noa 't fees.
 er komt morgen iemand naar het feest
 B. Wea? / *Wem? [sluis]
 wie_{NOM} / wie_{ACC}
 b A. Ich han inne geziee.
 ik heb iemand gezien
 B. *Wea? / Wem? [sluis]
 wie_{NOM} / wie_{ACC}

Als de SPD afgeleid is van een gekloofde zin, dan zal het gesluide vraagwoord altijd nominatief zijn, en dat is correct zoals blijkt uit de Waubachse zinnen in (6). Het contrast tussen (5bB) en (6bB) is wat dat betreft doorslaggevend.

- (6) a Wea/*Wem is dat dea noa 't fees kemp? [kloof]
 wie_{NOM} / wie_{ACC} is het die naar het feest komt

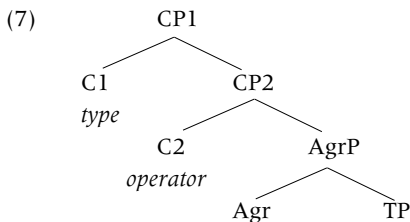
- b A. Ich han inne geziee.
 ik heb iemand gezien
- B. Wea/*Wem dat? [SPD]
 wie_{NOM} / wie_{ACC} dat?

De volgende stap in de redenering betreft de categoriale status van het lege deel in de gesluisde kloven in (2b, 3b en 6b). Om dit te bepalen is het natuurlijk allereerst noodzakelijk om te weten wat de structuur is van het gelexicaliseerde deel van een gesluisde kloof.

Vanaf halverwege de jaren zeventig is er in de generatieve theorie een beweging op gang gekomen die heeft geleid tot een structurele uitbreiding van de linkerperiferie van de zin. In de jaren zeventig was de linkerperiferie – grofweg het deel van de (deel)zin dat voorafgaat aan het subject – nog enkelvoudig: een zin bestond uit een COMP-positie gevolgd door een VP. Allereerst werd het onderscheid tussen COMP en INFL(ECTIE) geïntroduceerd (bijv. Chomsky 1981). De COMP-positie was bestemd voor voegwoorden en vooropgeplaatste elementen en INFL voor tijd en agreement. In het Nederlands was de COMP-positie sinds Den Besten (1983) ook de positie waar de persoonsvorm in hoofdzinnen naar toe werd gebracht, meestal voorafgegaan door een vooropgeplaatste constituent, zodat het Verb Second verschijnsel structureel uniform kon worden gerepresenteerd als: verplaats het finiete werkwoord naar COMP.

Vanaf de tachtiger jaren bestaat er een theoretische discussie over de complexiteit van INFL of I. Het beginpunt hiervan was een belangrijk artikel van Pollock dat gepubliceerd werd in 1989. Deze discussie heeft tot gevolg gehad dat het INFL-domein wordt opgesplitst in een aantal projecties, zoals bijvoorbeeld AGR (agreement), T (tense), Asp (aspect) etc. Het laatste decennium bestaat er ook een voortgaande discussie over de complexiteit van het COMP- of C-domein. Vooral Rizzi is hiervoor verantwoordelijk (bijv. Rizzi 1995). Ook voor het Nederlands wordt een dergelijke discussie gevoerd (bijv. Hoekstra & Zwart 1994, Bennis 1997).

JvC neemt voor zijn SPD-analyse aan dat het juist is dat het C-domein bestaat uit minstens twee projecties. De hoogste projectie (CP1) is volgens JvC bedoeld voor het vaststellen van het zinstype (vraagzin, imperatief, mededeling etc.) en de daaronder liggende projectie (CP2) is bedoeld voor operatoren wanneer er sprake is van een operator-variabele relatie. JvC kent daarom aan de linkerperiferie de volgende structuur toe:

Op basis van deze aanname en de daarvoor door JvC gepresenteerde argumenten kan hij nu aannemelijk maken dat SPD een geval is van deletie van het hele IP/AgrP-domein van de zin. De structuur van (2bB) is, enigszins onnauwkeurig, als in (8).

(8) $[_{CP1} \text{Wou}_i [_{CP2} \text{da}_j [_{IP} \text{t}_i \text{is} \text{t}_i \text{da ge gezien etj }]]]?$

Het vraagwoord gaat naar de hoogste projectie (CP1) want hier wordt het vraagtype bepaald, oftewel het [+Q]-kenmerk van het vraagwoord wordt hier gecontroleerd. Het voornaamwoord *da* draagt een focus-kenmerk [+F] en wordt daarom als focus-operator verplaatst naar CP2, en vervolgens wordt de IP/AgrP gedeleerd. Het gaat te ver om hier de details van deze analyse uit de doeken te doen. Duidelijk is echter dat SPD heel goed geanalyseerd kan worden via een deletie-analyse, waarbij elk van de noodzakelijke bestanddelen van deze analyse kan worden beargumenteerd op empirische en theoretische gronden.

Interessante ondersteuning van deze analyse komt uit het verschijnsel *Swiping* of *Zwiepen*. In het Engels komt naast de gewone sluisconstructie in (9a) ook een variant voor waarin het voorzetsel gestrand wordt, als in (9b).

- (9) a Ed gave a talk yesterday, but I don't know **about what**. [sluizen]
 b Ed gave a talk yesterday, but I don't know **what about**.
 [sluizen+stranden=zwiepen]

JvC laat zien dat *zwiepen* in een aantal opzichten overeenkomt met SPD. In ieder geval is duidelijk dat *zwiepen* kan worden afgeleid met behulp van een dubbele CP-structuur als in (7). De voorzetselgroep [about what] wordt eerst naar CP2 gebracht (operator-variabele) en vervolgens wordt het voorzetsel gestrand in CP2 door verdere verplaatsing van het vraagwoord dat het zinstype bepaalt in CP1.

De cruciale vraag blijft dan over of SPD niet even goed kan worden afgeleid vanuit een pro-analyse. In hoofdstuk 8 laat JvC zien dat het inderdaad niet alleen zo is dat SPD en *zwiepen* op een gemotiveerde manier kunnen worden afgeleid via een deletie-analyse, maar dat een pro-analyse het op een flink aantal punten aflegt tegen de gepresenteerde deletie-analyse. Op basis van een nauwkeurige bestudering van zeer gedetailleerd empirisch materiaal kan daarom een keuze worden bepaald tussen deletie en pro, of anders gezegd, tussen weg en leeg. Het eerste deel van JvC's boek levert daarom een interessante bijdrage aan de theorie over leegheid. Op grond hiervan lijkt de positie dat sluisen, SPD en *zwiepen* afgeleid moeten worden via een deletie-analyse vooralsnog de voorkeur te moeten krijgen.

● 4 Intermezzo

De door JvC gepresenteerde analyse van SPD heeft interessante consequenties. Zo valt zijn theorie over de structuur van de linkerperiferie op een inzichtelijke manier uit te breiden naar andere constructies. We zagen (zie bijv. (7)) dat JvC aanneemt dat de top van een sententiële structuur bestaat uit een dubbele CP-structuur. Deze visie is niet nieuw, maar zijn uitwerking waarin de hoogste (CP1) het zinstype bepaalt en de laagste (CP2) een rol speelt bij operator-variabele relaties, wijkt af van andere voorstellen.

Een opvallend feit bij de SPD-constructies is dat, in tegenstelling tot sluisen, het vraagwoord in de SPD-constructie noodzakelijkerwijs simplex is. Als reactie op de zin *Ik heb een*

boek gelezen kan een Wambeker reageren met een gesluiste zin als *Welken boek?*, maar niet met de SPD-zin **Welken boek da?* Het verschijnsel dat kale vraagwoorden zich anders gedragen dan vraagwoorden die ingebed zijn in een nominale groep is een in verscheidene talen en in verschillende constructies voorkomend verschijnsel. Zo vertoont zwiepen dezelfde asymmetrie, zoals we zien in (10).

- (10) a Ed was talking, but I don't know who to.
 b *Ed was talking, but I don't know which person to.

In overeenstemming met voorstellen in de literatuur (o.a. Dobrovie-Sorin 1994, Pesetsky 1987) neemt JvC aan dat complexe vraagconstituenten niet zelfstandig functioneren als operatoren. Zijn analyse voor zinnen met een complexe vraagwoordgroep is dan ook dat de complexe vraagconstituent basisgegenereerd wordt in CP1 en dat er een abstracte operator is die vanuit de zin naar CP2 wordt gebracht. De vraagwoordgroep in CP1 wordt door deze operatie verbonden met de operator in CP2 en kan daardoor geïnterpreteerd worden als deel van de zin. Bij simplexe vraagwoorden kan het vraagwoord vanuit de zin naar CP2 worden gebracht om zich als operator te manifesteren, en vervolgens naar CP1 om het zinstype te bepalen. Op deze manier valt in te zien dat de SPD-constructie niet voorkomt met complexe vraagwoordgroepen. Enigszins onnauwkeurig gezegd zou je kunnen zeggen dat in SPD-constructies de CP2 gevuld is met de demonstratieve focus-operator *dat*. Er is dan geen plaats voor de abstracte *wh*-operator, zodat de complexe vraagwoordgroep in CP1 geen interpretatie kan krijgen. Bij simplexe vraagwoorden doet zich dit probleem niet voor aangezien het vraagwoord vanuit de zin in CP1 terecht komt. De CP2 is vrij voor een focus-operator, zoals in de SPD-constructie.

Deze analyse maakt op een inzichtgevende manier gebruik van bestaande voorstellen (dubbele CP, operatorstatus van simplexe/complexe vraagconstituenten) en geeft een goede analyse van subtiele SPD-feiten uit verscheidene Nederlandse en Vlaamse dialecten. Al sinds het baanbrekende artikel van Chomsky over *wh*-verplaatsing (1977) is duidelijk dat een aantal verschillende constructies gerekend moet worden tot het complex van *wh*-verplaatsing. Het gaat naast vraagwoord-verplaatsing onder andere om relativisatie, topicalisatie en comparatiefvorming. Als de redenering van JvC klopt dan zouden deze constructies ook voorzien moeten zijn van een dubbele CP. JvC gaat daar in zijn boek niet of nauwelijks op in, maar hier lijkt een goede mogelijkheid te bestaan om zijn opvattingen over de organisatie van de linkerperiferie verder uit te werken. Wat betreft topicalisatie is het bekend dat het Nederlands de opvallende eigenschap heeft dat tussen de getopicaliseerde constituent en de persoonsvorm een *d*-pronomen kan optreden (zie Koster 1978). Enkele voorbeelden zien we in (11).

- (11) a Die man (die) ken ik niet.
 b Dat boek (dat) lees ik niet.

De analyse van dit soort zinnen in een dubbele CP-structuur à la JvC ligt geheel voor de hand. De in CP1 basisgegenereerde, complexe nominale groep wordt via een vooropgeplaatste operator in CP2 van een functionele basis in de zin voorzien (in dit geval direct object). Deze operator kan lexicaal zijn (*d*-pronomen) of leeg blijven. Langs deze weg

komen we uit op een analyse waarin de vooropstaande DP deel uitmaakt van de zin (CP1) en niet links-gedisloceerd is, en waarin het *d*-pronomen onder *wh*-verplaatsing naar CP2 wordt geplaatst.

Kunnen we argumenten vinden om aan te tonen dat een dergelijke analyse van (11) de juiste is? Ten eerste maakt deze analyse duidelijk dat de zinnen in (11) qua intonatie duidelijk verschillen van zinnen waarin sprake is van links-dislocatie, zoals in de zinnen in (12). In (11) is er geen intonatiebreuk, terwijl dat wel het geval is in (12).

- (12) a Dat boek, ik heb het nog niet gelezen.
b Die man, met wie heeft hij gesproken?

Als de vooropstaande DP in (12) een of andere satelliet-positie inneemt buiten de CP terwijl de DP in (11) in CP1 staat, dan valt dit verschil gemakkelijk terug te brengen tot structurele factoren.

Een tweede overweging is minstens zo illustratief. JvC bespreekt het nog niet eerder opgemerkte contrast in (13).

- (13) a *Wie wil je niet mee samenwerken?
b ?Welke jongen wil je niet mee samenwerken?

In (13) is er sprake van een schending van de R-conditie op prepositiestranding (zie Van Riemsdijk 1978). *Wie* of *welke jongen* kunnen niet verplaatst worden uit de voorzetselgroep [*met wie / met welke jongen*] want voorzetselstranding vindt alleen plaats indien het object van het voorzetsel een R-pronomen is. Maar waarom is dan (13b) beter dan (13a). JvC beredeneert dat dit pleit voor zijn analyse aangezien in (13a) de operator *wie* verplaatst wordt vanuit de voorzetselgroep, waarbij de conditie op verplaatsing wordt geschonden. In (13b) daarentegen wordt er een abstracte operator vanuit de voorzetselgroep verplaatst, laten we zeggen een leeg *waar* of *daar*. De conditie op verplaatsing wordt nu niet geschonden. De relatief beperkte onacceptabiliteit van (13b) is te wijten aan het feit dat het voor verplaatsing noodzakelijke R-kenmerk niet lexicaal is gerealiseerd.

Deze analyse voorspelt dat bij topicalisatiestructuren zich een vergelijkbaar contrast aandient tussen complexe en simplexe structuren. En dat lijkt inderdaad het geval te zijn, zoals we kunnen zien in (14).

- (14) a *Dat ben ik niet dol op.
b ?Die bananen ben ik niet dol op.

Het contrast in (14) lijkt gelijk aan het contrast in (13). Als we aannemen dat de analyse van (11) met een dubbele CP juist is, dan volgt het contrast in (14) onmiddellijk. In (14a) wordt een topic-operator uit de voorzetselgroep verplaatst. Dat is een overtreding van de condities op prepositiestranding. In (14b) gaat het om een lege R-operator, waarbij het kenmerk [+R] niet lexicaal is gerealiseerd.

Dat het kenmerk [+R] niet altijd hoeft te worden gerealiseerd, zien we ook in infinitivale constructies als in (15).

- (15) a Dat is een leuk meisje om mee uit te gaan.
 b Marie is iemand om verliefd op te worden.

Ook hier treedt prepositiestranding op, zoals o.a. valt op te maken uit de aanwezigheid van de postpositie *mee* in (15a). En ook hier is er een niet-lexicale operator. Gezien de vrij strikte condities op verplaatsing uit PP moeten we ook voor zinnen als (15) aannemen dat hier een niet-lexicale operator met een kenmerk [+R] vanuit de PP naar de linkerperiferie van de infinitivale zin is verplaatst. Het lijkt er dus op dat de voorgestelde dubbele CP-analyse kan worden aangewend om de topicalisatieverschijnselen in (11) en (14) te verantwoorden, zonder dat er extra aannames voor noodzakelijk zijn.

Laten we nu kijken naar comparatieve constructies. In een artikel uit 1978 bespreekt Hans den Besten zinnen als (16).

- (16) Jan heeft meer geld verdiend dan waar zijn vrouw op gerekend had.

De mogelijkheid van het optreden van *waar* in (16) wordt door Den Besten aangegrepen om te laten zien dat er in Nederlandse comparatieven duidelijke evidentie is voor *wh*-verplaatsing, hiermee Chomsky (1977) ondersteunend. Dat lijkt een juiste conclusie, maar voor ons verhaal is het interessant dat het onderschikkende comparatieve voegwoord *dan* voorafgaat aan de operator *waar*. Dit past goed in de besproken dubbele CP-analyse. Het comparatieve bijzinstype vereist een comparatief voegwoord *dan* in CP1, terwijl de operator *waar* verplaatst wordt naar CP2. Als we uit (16) de operator *waar* vervangen door een lege operator, dan ontstaat een lichte onwelgevormdheid vanwege de niet-lexicale status van het R-kenmerk en dus heeft (16') een status die te vergelijken is met (14b).³

- (16') ?Jan heeft meer geld verdiend dan zijn vrouw op gerekend had.

Bovendien voorspelt deze analyse dat alleen simplexe *wh*-elementen zullen kunnen voorkomen in deze constructie aangezien alleen CP2 beschikbaar is. Dat lijkt te kloppen, zoals blijkt uit (17).

- (17) *Jan heeft meer geld verdiend dan op welk bedrag zijn vrouw gerekend had.

Voor relativisatie lijkt de aanname van een dubbele CP eveneens op zijn plaats. In dit geval leidt dat tot een analyse van relatiefzinnen waarin het antecedent wordt verplaatst vanuit de relatiefzin. Een dergelijke promotie-analyse wordt voorgesteld in o.a. Kayne (1994), Bianchi (2000) en De Vries (2002). Om dit te realiseren maakt Bianchi gebruik van een dubbele CP-analyse die duidelijke overeenkomsten vertoont met de structuur zoals hier aangenomen wordt voor *wh*-constructies in het algemeen. Aangezien de relatiefconstructie in verscheidene opzichten uiterst complex is, zal ik hier niet verder op deze constructie

3 Het is zelfs de vraag of (16') wel onwelgevormd is. Het weglaten van het [+R]-kenmerk leidt ook in (15) niet tot onwelgevormdheid. Volgens een reviewer is (16) schrijftalig, en zou aan (16') de voorkeur gegeven moeten worden.

ingaan. Duidelijk is wel dat een dubbele CP-analyse à la JvC een interessante basis vormt voor *wh*-constructies. Nader onderzoek is gewenst om deze hypothese verder te toetsen.

5 Leeg

Betekent de gepresenteerde analyse van sluizen en aanverwante constructies dan ook dat de deletie-visie in het algemeen de voorkeur zou moeten krijgen boven een *pro*-analyse? Volgens JvC niet. In tegendeel. In het tweede deel van zijn dissertatie laat hij zien dat een andere elliptische constructie niet moet worden gezien als het resultaat van deletie, maar dat de leegte in deze constructie moet worden opgevat als het gevolg van de aanwezigheid van een basisgegenereerd, leeg element van het type *pro*.

Het gaat om de constructie waarvan we in (18) een voorbeeld aantreffen.

- (18) A. Marie zie Pol geirn. (Wambeek)
Marie ziet Pol gaarne
B. Z'en duut.
ze-NEG doet

In (18) is de B-zin onvolledig in die zin dat het werkwoord 'doen' semantisch ongespecificeerd is. De B-zin zegt letterlijk 'Ze doet niet', maar betekent 'Ze houdt niet van hem'. In eerste instantie lijkt dit veel op de Engelse constructie in (19).

- (19) A. Ed loves Julia.
B. No, he doesn't.

De Engelse constructie in (19) is het onderwerp van een uitgebreide literatuur en staat bekend onder de naam VP-ellipsis of VP-deletie. Deze naam lijkt te suggereren dat men het er over eens is dat de B-zin in (19) het gevolg is van deletie van een VP. Dat is echter niet het geval. Ook hier vinden we aanhangers van de deletie-visie (zoals Ross 1967, Johnson 2001 en Merchant 2001) en van de *pro*-gedachte (o.a. Zagana 1988 en Lobeck 1995). Voor het Engels laat JvC zien dat een deletie-analyse inderdaad de voorkeur geniet. Zo is het bijvoorbeeld sinds Ross (1967) bekend dat het B-deel van (19) in syntactische eigenschappen afhankelijk is van het onzichtbare deel van de zin. Dit kan worden geïllustreerd met zinnen als (20).

- (20) a I didn't think there were going to be many people at the party,
but there *were*.
b I didn't think there was going to be a famous linguist at the
party, but there *was*.

Het getal van het werkwoord in de *but*-zin is afhankelijk van een niet-gerealiseerd, onbepaald subject dat in (20a) meervoudig is en in (20b) enkelvoudig. Het is volstrekt onduidelijk hoe dit zou kunnen worden verantwoord in een analyse waarin een *pro* element volgt op het hulpwerkwoord, terwijl een analyse met deletie dit op een voor de hand

liggende manier aanpakt: voorafgaand aan de deletie van de VP is het subject – resp. *many people* en *a famous linguist* – aanwezig zodat getal en onbepaaldheid kunnen worden bepaald op grond van de eigenschappen van het subject.

Het boeiende aan dit deel van *Ellipsis in Dutch dialects* is dat JvC op grond van een gedetailleerde beschouwing van de feiten en van de verschillen tussen Engelse VP-deletie en de dialectische constructie in (18) tot de conclusie komt dat ondanks de opvallende overeenkomst tussen (18B) en (19B) de Nederlandse constructie sterk afwijkt van Engelse VP-deletie en dat dat het best verantwoord kan worden door aan te nemen dat de Nederlandse elliptische constructie nu juist wel een basisgenereerde categorie *pro* bevat.

Het meest opvallende verschil tussen de Nederlandse constructie – die JvC Short Do Reply (SDR) doopt – en Engelse VP-ellipses (VPE) is dat SDR uitsluitend voorkomt in korte, contradictoire antwoorden op declaratieve zinnen (als in 18), terwijl VPE voorkomt in een vrij groot aantal contexten, zoals we zien in enkele voorbeelden in (21).

- (21) a Ed loves Julia, and Freddy does too.
 a' *Marie zie Pierre geirn, en Jef duud oek.
 Marie ziet Pierre gaarne, en Jef doet ook
 b A. Does Ed loves Julia? B. No, he doesn't.
 b' A. Zie Marie Pierre geirn? B. *Nieje, z'en duut.
 ziet Marie Pierre gaarne? nee, ze-NEG doet

Na een bespreking van nog negen verschillen tussen SDR en VPE is het duidelijk dat we inderdaad te maken hebben met twee verschillende constructies. Als eerste stap in de zoektocht naar de structuur van SDR sluit JvC een VP-deletie analyse uit. Niet alleen is het zo dat veel van de verschillen tussen VPE en SDR zouden volgen als we aannemen dat SDR niet een geval betreft van VP-deletie, maar ook is het zo dat VP-deletie leidt tot verwachtingen die niet juist zijn. Zo voorspelt een VP-deletie-analyse dat object clitics gespaard blijven omdat deze objecten vanuit de VP aangehecht worden aan het finiete werkwoord. Dit blijkt niet het geval te zijn, zoals (22B') laat zien.

- (22) A. Marie eit-n gezien.
 Marie heeft-um gezien
 B. Z'en duut.
 ze-NEG doet
 B'. *Z'en duut-n.
 ze-NEG doet-um

Op basis van deze en vergelijkbare feiten concludeert JvC dat de leegheid in SDR het beste geanalyseerd kan worden als het gevolg van de aanwezigheid van *pro*. De vragen die dan ontstaan, zijn a) onder welke voorwaarden mag *pro* in deze constructie optreden en b) hoe kunnen we de eigenschappen van deze constructie relateren aan de aanwezigheid van een basisgegenereerd element *pro*. Uit de theorie over *pro* blijkt overduidelijk dat een dergelijk leeg element slechts toegestaan wordt onder strikte condities ('licensing conditions'). JvC beredeneert dat het voor SDR een cruciale voorwaarde is dat *pro* voorkomt in de directe

omgeving van een preverbale ‘hoge’ negatie-projectie. Het hoofd van deze projectie bevat het negatieve clitische element *en* als de voorafgaande zin positief is. Is de voorafgaande zin zelf negatief, dan zorgt deze negatie-projectie voor klemtoon op het werkwoord *duun*. Dus naast (18A/B) vinden we ook (23).

- (23) A. Marie ziet Pierre niet geirn.
B. Ze DUUT.

Sterk versimpeld werkt de analyse nu als volgt: *pro* treedt alleen op binnen een hoge negatie-projectie NegP. Deze Negatie moet op terugvindbare manier aanwezig zijn in de zin. Dit gebeurt wanneer het hoofd Neg het negatieve *en* of klemtoon bevat. Aangezien *en* een clitic is, is er een lexicaal hoofd nodig om aan te clitiseren. Daarvoor wordt in deze Neg-positie het semantisch ongespecificeerde hulpwerkwoord *duun* geïntroduceerd. De negatieprojectie is ingebed onder de projectie die het subject introduceert (Agr_s). Door het toevoegen van Agr_sP (‘merger’) wordt een plaats gecreëerd voor het subject. We hebben dan grofweg de structuur als in (24).

- (24) [$_{CP}$ [$_{AGRSP}$ *ze* Agr_s [$_{NEGP}$ *en duut pro*]]]

Uitgaande van deze structuur laat JvC overtuigend zien dat de eigenschappen van de SDR-constructie af te leiden zijn. Tenslotte laat hij zien dat deze analyse ook relevant is voor twee andere constructies, de Brabantse constructie in (25a) en de Vlaamse / Vlaams-Brabantse constructie in (25b).

- (25) a A. Marie gaat naar de film. B. Da’s nie.
b A. Kom Marie mergen? B. Jui-s / Nije-s.
komt Marie morgen? ja-zij / nee-zij

In (25aB) is het pronominale *da* de lexicale tegenhanger van *pro* in de SDR-constructie. De eigenschappen van deze constructie zijn in vrijwel alle opzichten gelijk aan die van de SDR, en dus kan deze constructie op dezelfde manier als SDR geanalyseerd worden. Hiermee wordt de kracht van het voorstel vergroot. Voor (25b) ligt de redenering iets complexer. Behalve overeenkomsten met SDR toont (25b) ook een aantal verschillen. JvC beargumenteert dat (25b) uitgaat van een SDR-structuur als in (24), maar verschilt van SDR in die zin dat de Agr_sP wordt gedeleerd. JvC eindigt zo zijn dissertatie met een constructie waarin de beide typen leegheid tegelijkertijd een rol spelen: *pro* en gedeleerde structuur, en daarmee is het verhaal rond.

6 Weg en leeg

In *Ellipsis in Dutch dialects* hebben we kunnen vaststellen dat bestudering van syntactische dialectvariatie centrale theoretische kwesties aan de orde stelt. Waar op het eerste gezicht elliptische leegheid een uniform verschijnsel lijkt te zijn, blijkt dat een zorgvuldige studie bloot legt dat zelfs binnen een dialect ellipsis van verschillende soorten kan zijn. SPD en

SDR gedragen zich in veel opzichten verschillend. JvC laat zien dat deze verschillen het gevolg zijn van een verschil in status van niet-lexicale structuur. Dat er een dergelijk verschil tussen leeg en leeg bestaat, is vanuit theoretisch perspectief niet zorgwekkend. Uit de literatuur over leegheid blijkt dat het vrij gebruikelijk is om aan te nemen dat deletie en basisgegenereerde leegheid naast elkaar voorkomen. Maar wat wel verrassend is, is dat elliptische constructies van elkaar kunnen verschillen binnen een dialect (SPD vs SDR) of tussen talen (VPE vs SDR) in de aard van de niet-lexicale structuur. Waar het tot nu gebruikelijk was om ellipsis te zien als hetzij deletie hetzij basis-gegenereerde leegheid, toont JvC overtuigend en in een helder betoog aan dat het niet *of-of* is, maar *en-en*. Een schoolvoorbeeld van een geslaagde studie, en exemplarisch voor het belang van dialect-syntaxis binnen een generatief kader.

7 Congruentie

Een ander onderwerp dat altijd veel aandacht heeft gekregen binnen de (morfo-)syntaxis is de congruentie die er bestaat tussen onderwerp en persoonsvorm. Veel talen vertonen een dergelijke congruentie die in de theoretische literatuur vaak Agreement wordt genoemd. In haar dissertatie *One Probe – Two Goals: Aspects of agreement in Dutch dialects* onderzoekt Marjo van Koppen (MvK) de eigenschappen van subject-congruentie in Nederlandse dialecten. Uit de literatuur is reeds geruime tijd bekend (bijv. Van Haeringen 1938) dat bepaalde Nederlandse en Duitse dialecten de bijzondere eigenschap vertonen dat naast de persoonsvorm ook het voegwoord congruentie kan vertonen met het subject (voor een overzicht, zie Hoekstra & Smits 1997). De SAND-atlas (deel I, Barbiers et al. 2005) laat zien dat dit verschijnsel vrij prominent aanwezig is in dialecten van het Nederlands. MvK probeert de aard van het verschijnsel agreement te doorgronden door zeer gedetailleerd in Nederlandse, Vlaamse en Duitse dialecten te kijken naar de eigenschappen van ‘complementizer agreement’ en dan vooral in zinnen waarin het subject complex is. Het gaat daarbij om twee verschillende gevallen: een gecoördineerd subject en een pronominaal subject, als in resp. (26a) en (26b).⁴

- (26) a Kpeinzen **da-n** Valere en Pol morgen goa-n. [Lapscheure]
 ik denk dat-PLU Valere en Pol morgen gaan
- b Ik denk **darr-e** wiej komt. [Hellendoorn]
 ik denk dat-1PLU we komen

Vanuit de eigenschappen van dit type agreement komt MvK tot een voorstel voor de manier waarop dit verschijnsel moet worden geïnterpreteerd binnen de minimalistische versie van de generatieve grammatica. Dit leidt uiteindelijk tot een voorstel voor de taakverdeling tussen syntaxis en morfologie/fonologie. Net als JvC levert MvK via een nauwgezette bestudering van dialectvariatie een interessante bijdrage aan de theorie over de Universele Grammatica.

4 De complexiteit van pronominaal subjecten zoals in (26b) staat centraal in paragraaf 9. Zie (33).

Binnen de minimalistische theorie (bijv. Chomsky 2000) wordt agreement beschouwd als een asymmetrische relatie tussen twee elementen. Het ene element ('Probe' of 'Jager') gaat op zoek naar kenmerken die aanwezig zijn op het andere element ('Goal' of 'Prooi'). Zo dient in veel talen het finiete werkwoord op zoek te gaan naar eigenschappen die aanwezig zijn op het subject, zoals getal. Dat het subject de rol speelt van Prooi en het werkwoord van Jager ligt voor de hand aangezien het gaat om kenmerken die slechts betekenis dragen op nominale constituenten: persoon, getal en geslacht. Aangenomen wordt daarom dat het subject met de relevante kenmerken in de structuur geïnserteerd wordt, terwijl het werkwoord of het voegwoord deze kenmerken via agreement moet zien te verwerven. De centrale vraag in MvK's onderzoek is wat de precieze relatie is tussen Jager en Prooi, waarbij de aandacht vooral uitgaat naar situaties waarin de Prooi complex is.

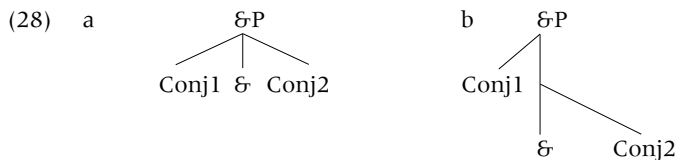
8 Coördinatie

Het lijkt voor de hand te liggen dat bij een subject dat uit een nevenschikking bestaat de congruentie op het finiete werkwoord en het voegwoord in kenmerken overeenkomt met het gehele subject. We verwachten dat in een zin als (26a) zowel het voegwoord als het werkwoord in de bijzin meervoudig zijn. En dat klopt.

Toch is dit niet zo vanzelfsprekend als het lijkt. In (27a) vinden we een geval waarin het voegwoord (*des*) congruentie vertoont met het eerste conjunct (*doow*) en niet met het hele subject (*doow en ich*), terwijl het finiete werkwoord (*kenne*) meervoudig is en dus wel congrueert met het gehele subject.

- (27) a Ich dink **de-s** [doow en ich] ôs **kenn-e** treffe. [Tegelen]
 ik denk dat-2_{SING} jij en ik ons kunnen ontmoeten
 b *Ich dink **de-s** [ich en doow] ôs **kenn-e** treffe.

De situatie dat er agreement optreedt met een deel van een gecoördineerd subject komt alleen voor bij agreement met het eerste conjunct (First Conjunct Agreement (FCA)). Er zijn dus geen gevallen als (27b), waarin het voegwoord congrueert met het tweede lid van de nevenschikking. Het verschijnsel van FCA treedt niet alleen op in dialecten van het Nederlands, maar ook in talen als het Arabisch en het Iers. Dit leidt MvK tot de hypothese dat een nevenschikking in structureel opzicht niet bestaat uit nevensgeschikte woordgroepen. In overeenstemming met verscheidene voorstellen uit de literatuur (bijv. Thiersch 1993, Kayne 1994) gaat MvK uit van de structuur in (28b) en niet van die in (28a).

In (28b) bestaat er een asymmetrische verhouding tussen beide delen van een nevenschikking. Deze asymmetrie vormt de basis om de generalisatie te verklaren dat er geen agreement voorkomt met het tweede conjunct. Er bestaat een uitgebreide literatuur die laat zien dat de linkerperiferie van een groep toegankelijk is voor processen van buiten af. Dat geldt bijvoorbeeld voor lange *wh*-verplaatsing, naamvalsmarkering van subjecten in verba-sentiendi-complementen en anaforische relaties. Het feit dat voor agreement in (28b) wel $\mathcal{E}P$ en Conj1 beschikbaar zijn, maar niet Conj2, sluit daarbij aan. Als een voegwoord (de Jager) voor agreement-kenmerken op zoek gaat naar een geschikte Prooi, dan komen zowel $\mathcal{E}P$ als Conj1 in aanmerking. MvK leidt dit af van een definitie van localiteit die zodanig is vormgegeven dat voor een Jager van buitenaf $\mathcal{E}P$ en Conj1 even dichtbij zijn, terwijl Conj2 zich op een te grote afstand bevindt van de Jager.

Ervan uitgaande dat de agreement in zin (27) in het dialect van het Limburgse Tegelen op de bovengenoemde manier plaats vindt, ontstaat er een aantal vragen:

- waarom is er in Lapscheure (26a) geen sprake van First Conjunct Agreement?
- waarom is FCA in Tegelen (27) verplicht voor het voegwoord?
- waarom toont het finiete werkwoord in (27) congruentie met het hele subject ($\mathcal{E}P$) en niet met het eerste conjunct?

MvK beredeneert dat syntactisch gezien in (28b) zowel $\mathcal{E}P$ als Conj1 in aanmerking komen als Prooi voor Agreement, maar dat de keuze in een bepaalde taalvariëteit bepaald wordt door een interessant morfologisch principe. Dit principe stelt dat de meest specifieke morfologie op het voegwoord de voorkeur krijgt. Ze laat zien dat in het dialect van Tegelen (27) het morfeem voor 2e persoon enkelvoud specifieker is dan het morfeem voor meervoud, en dus valt de keus in het voordeel van 2sing uit. Voor Lapscheure (26) daarentegen geeft MvK argumenten dat het morfeem voor 3plu specifieker is dan het morfeem voor 3sing, en dus toont (26a) geen Agreement met het eerste conjunct, maar met het hele subject.

De vraag waarom het werkwoord in (27) een andere vorm van congruentie laat zien dan het voegwoord krijgt een vrij technisch antwoord dat erop neer komt dat na verplaatsing de interne structuur van een constituent niet langer beschikbaar is. Het is een gangbare aanname dat het subject in finiete zinnen vanuit de predikatie (VP of vP) verplaatst wordt naar de Tense-projectie of TP, onder meer vanwege het feit dat de naamval van het subject afhankelijk is van de aanwezigheid van finietheid. Door deze verplaatsing komt het subject in een positie waarin nog slechts het spoor van de verplaatsing beschikbaar is voor het bepalen van de agreement met T, de positie van de persoonsvorm. Als we aannemen dat dit spoor geen interne structuur heeft, dan kan congruentie alleen nog plaatsvinden met de hele groep, de $\mathcal{E}P$, en niet met een deel, Conj1. Door deze verplaatsing komt het lexicale subject juist in het bereik van het voegwoord, zodat het voegwoord in principe zowel met $\mathcal{E}P$ als met Conj1 congruentie kan vertonen. De voorspelling is dan dat als we het subject nog verder verplaatsen naar een positie buiten het bereik van het voegwoord, het voegwoord geen congruentie kan vertonen met Conj1. Dat lijkt inderdaad het geval, zoals blijkt uit (29).

- (29) Doow en Marie denk ik ***de-s/?det** het spel zulle winnen. [Tegelen]
 jij en Marie denk ik dat-2SING / dat het spel zullen winnen

In (29) congrueert het voegwoord (*det* = onverbogen voegwoord) niet met Conj1, in tegenstelling tot wat we zagen in (27). De reden is dat het subject *Doow en Marie* verplaatst wordt naar de hoofdzin zodat het voegwoord congrueert met het spoor van &P en Conj1 niet langer voor congruentie beschikbaar is. Deze analyse wordt fraai ondersteund door feiten uit het Arabisch, waar FCA ook alleen optreedt wanneer het subject direct in het bereik van de Jager valt. Bij verplaatsing van het subject is FCA onmogelijk. Dit wordt geïllustreerd in (30).

- (30) a **xaraj-at** al bintu wa ?al-waladu
 wegging-3.SG.F [het meisje en de jongen]
 b al bintu wa ?al-waladu xaraj-aa / ***xaraj-at**
 [het meisje en de jongen] wegging-dualis / wegging-3.SG.F

In (30a) valt het eerste conjunct van de coördinatie onder het bereik van het finiete werkwoord en zien we een geval van FCA. In (30b) is het subject vooropgeplaatst en is alleen congruentie met het gehele subject mogelijk.

Het interessante van dit deel van de dissertatie van MvK is dat zij met behulp van een vrij complex en geformaliseerd theoretisch apparaat in staat is om gedetailleerde gegevens uit dialecten van het Nederlands van een inzichtelijke analyse te voorzien. Tegelijkertijd laat zij zien dat de analyse van deze gegevens haar in staat stelt om een keuze te maken voor bepaalde theoretische inzichten, zoals asymmetrische coördinatie, een specifieke interpretatie van lokaliteit, de status van sporen van verplaatsing en de relatie tussen syntaxis en morfologie/fonologie.

9 Pronomina

Een bekend verschijnsel is het voorkomen van dialecten met zogenaamde ‘dubbele agreement’. Deze dialecten zijn reeds beschreven in Van Haeringen (1958) en in de dissertatie van Zwart (1993) vervullen ze een centrale rol. Het gaat om het verschijnsel dat in bepaalde dialecten het congruentie-morfeem op het finiete werkwoord afhankelijk is van het al dan niet optreden van inversie. Het verschijnsel is te vergelijken met de flexie voor de tweede persoon in standaard Nederlands (*loop je vs je loopt*) waarin congruentie met een preverbaal subject verschilt van congruentie met een postverbaal subject. In het dialect van Hellendoorn vinden we de volgende gegevens:

- (31) a Wiej **bin-t** den besten.
 wij zijn[-t] de besten
 b **Binn-e** wiej den besten?
 zijn[-e] wij de besten
 c ... **darr-e** wiej den besten **bin-t**
 ... dat[-e] we de beste zijn[-t]

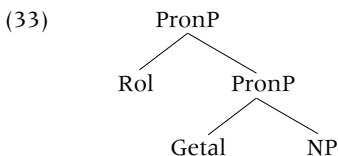
Volgens Zwart vormen dit soort verschijnselen een aanwijzing voor de opvatting dat het werkwoord in (31a) op een andere plaats staat dan het werkwoord in (31b). In (31b) is

de flexie op het werkwoord gelijk aan de flexie op het voegwoord en dus vormt dat een argument om te stellen dat de persoonsvorm in niet-subject-initiële hoofdzinnen in de voegwoord-positie staat, zoals de gebruikelijke redenering luidt voor het Verb-Second-verschijnsel in alle hoofdzinnen in het Nederlands. We zouden dan kunnen aannemen dat in (31a) de persoonsvorm lager in de structuur staat, ergens in het Inflectie-domein. Langs deze weg kan Zwart bijvoorbeeld verklaren waarom zwakke subjectpronomina wel in de eerste positie mogen voorkomen, maar zwakke objectpronomina niet, zoals we zien in (32).

- (32) a Jij/Je hebt mij gezien.
b Jou/*Je heb ik gezien.

Zoals we ook zagen bij de bespreking van de dissertatie van JvC is het COMP-domein vooral bestemd voor operatoren. Als in beide zinnen in (32) het werkwoord in de voegwoordpositie staat dan zijn de pronomina voorop geplaatst door Topicalisatie. Het lijkt redelijk om aan te nemen dat alleen beklemtoonde elementen getopicaliseerd worden – dat zou de ongrammaticaliteit van zwakke objectpronomina in (32b) verklaren – maar dat levert een probleem op voor de mogelijke aanwezigheid van een zwak pronomen in (32a). Als we er dus vanuit gaan dat het werkwoord in (32a) in het IP-domein staat, dan vallen zowel de dubbele agreement in (31) als de zwakke-pronomina-asymmetrie in (32) op een inzichtelijke manier te verantwoorden. We moeten dan wel de uniformiteit van Verb Second opgeven aangezien de persoonsvorm zowel in IP als in CP terecht kan komen.

MvK kiest voor een andere benadering van de dubbele-agreement-verschijnselen in (31). Zij houdt de positie van de persoonsvorm constant in het CP-domein. MvK relateert het verschil aan de positie van de pronomina ten opzichte van het werkwoord. Ze redeneert in overeenstemming met voorstellen in de literatuur (met name Harley & Ritter 2002 en Déchaine & Wiltschko 2002) dat pronomina structureel complex zijn. Een deel van het pronomen verwijst naar de rol van het pronomen in de gespreksituatie. Wat onzorgvuldig geformuleerd, gaat het om spreker, hoorder of iemand anders? Een tweede aspect betreft het aantal individuen waarnaar wordt verwezen, enkelvoud of meervoud. Dit leidt tot een hier enigszins versimpelde structuur als in (33).

Cruciaal voor het betoog is dat MvK aanneemt dat de realisering van het rol-gedeelte van deze structuur voor de spreker [1sing] is en voor hoorder [2]. Met andere woorden, de spreker is enkelvoud, terwijl de hoorder ongespecificeerd is voor getal. Deze intuïtief voor de hand liggende redenering zorgt ervoor dat het pronomen *wij* zowel [1sing] (rol) is als [plu] (getal). Als dit klopt, hebben we een situatie die sterk lijkt op de coördinatie-structuren uit het eerste deel van de dissertatie. We weten inmiddels dat congruentie het

resultaat is van een Jager die op zoek is naar een Prooi. Bij complexe subjecten zijn er twee potentiële Prooien en kan agreement plaatsvinden met het hele subject of met de specifier van het subject. Als het pronomen complex is als in (33), dan kan een externe Jager congruentie vertonen met de hele PronP, maar ook met Rol; bij 1e persoon meervoud betekent dat dat er congruentie mogelijk is met resp. [1plu] en [1sing], maar alleen onder voorwaarde dat het subject zich in het directe domein van de Jager bevindt (zie boven). MvK beredeneert dat het schwa-morfeem correspondeert met de kenmerken [1sing], terwijl het *t*-morfeem een elsewhere-suffix is. Hieruit volgt dat de schwa zal optreden als het finiete werkwoord of het voegwoord direct voorafgaat aan het pronominale subject. Er is dan sprake van een soort First Conjunct Agreement. Bij verplaatsing van het pronomen naar de eerste positie of wanneer het werkwoord niet naar voren wordt gehaald, is FCA uitgesloten en vindt er congruentie plaats met de hele pronominale groep PronP. Op deze manier geeft MvK een alternatieve verantwoording van dubbele agreement in het Hellendoorns die direct aansluit bij en een ondersteuning vormt van haar analyse van congruentie met nevenschikte onderwerpen.

Hoewel de analyse van dubbele agreement mooi past bij de analyse van agreement bij nevenschikking blijven er toch wel twijfels bestaan. Zo is het niet waarschijnlijk dat uit de analyse van MvK volgt dat de tweede persoon enkelvoud in het standaard Nederlands eveneens dubbele agreement vertoont. Ook is het onduidelijk dat de feiten ten aanzien van de topicalisatie van zwakke pronomina in (32) uit haar analyse kunnen worden afgeleid. De analyse geeft bovendien aan dat dubbele agreement alleen kan optreden bij de eerste persoon meervoud, want alleen daar bestaat er een relevant verschil in kenmerken tussen rol (1sing) en getal (plu). In feite is deze analyse uitsluitend gebaseerd op de congruentiefeiten uit het Hellendoorns dialect, want andere dialecten met dubbele agreement, zoals het Brabants en het Laag-Beiers, passen niet binnen de analyse van MvK, zoals zij zelf ook vaststelt op basis van bestudering van verschillen tussen het Hellendoorns en andere taalvariëteiten. In het algemeen is het geen bezwaar als een analyse slechts relevant is voor een enkele taal of taalvariëteit, vooral niet als die analyse in hoge mate volgt uit onafhankelijk gemotiveerde principes van de theorie. Toch is het enigszins teleurstellend dat alleen voor het Hellendoorns een verklaring wordt geboden terwijl andere dubbele-agreement-verschijnselen buiten beschouwing blijven en daardoor eigenlijk verder buiten het bereik van de theorie raken.

10 Conclusie

De twee besproken dissertaties vormen een fraaie illustratie van de opbloei van de dialectsyntaxis van het Nederlands. Uit het SAND-project zijn behalve deze twee studies ook een dissertatie over negatie – Hedde Zeijlstra *Sentential Negation and Negative Concord* (2004) – en over subjectpronomina – Gunther De Vogelaer *Subjectmarkering in de Nederlandse en Friese Dialecten* (2005) – verschenen. Norbert Corver (Utrecht) leidt sinds 2004 een NWO-programma met als titel ‘The Noun Phrase: Diversity in Dutch Design and the Design of Diversity’. Maar ook internationaal is een vergelijkbare trend zichtbaar. Sjef Barbiers heeft in 2004 een EURYI (European Young Investigators) Award (European Science Foundation) ontvangen voor een Europees project gericht op onderzoek naar verdubbelings-verschijn-

selen in dialecten in Europa. In allerlei landen ontstaan op dit moment initiatieven om de syntactische eigenschappen van taalvariëteiten van Europese talen te onderzoeken, veelal vanuit een generatief perspectief, zoals het pan-scandinavische NORMS-project (o.a. Vangness, Svenonius, Platzack, Vikner en Thrainsson); Italiaanse projecten in Padua/Venetië (Poletto) en Florence (Manzini); projecten over het Duits in Konstanz (Bayer, Brandner) en Frankfurt (Weiss); een grote project-aanvraag in Engeland is in voorbereiding vanuit Newcastle (o.a. Corrigan, Holmberg en Adger), en ook in Zwitserland, Spanje, Portugal en Griekenland wordt actief gewerkt aan het in kaart brengen van de verscheidenheid van de Europese talen in de zinsbouw.

Dit is een interessante ontwikkeling die aangeeft dat dialectsyntaxis zich in Europa ontwikkelt van een marginaal onderzoeksterrein binnen de traditionele dialectologie tot een vrij stevig vakgebied binnen de theoretische taalkunde (zie ook Cornips & Corrigan 2005). Deze ontwikkeling wordt gestuurd door de verwachting dat de toekomst van het syntactisch onderzoek voor een belangrijk deel ligt in de studie van diversiteit en meer specifiek in de relatie tussen de empirische diversiteit en het in aanleg uniforme cognitieve taalsysteem. Dit leidt tot de vraag of verschillen tussen dialecten binnen een taal op dezelfde manier moeten worden benaderd als verschillen tussen talen en tot vragen naar de grenzen van variatie, naar de status van parameters en naar de relatie tussen universele grammatica en specifieke taalvariëteiten.

Dat op deze en andere, vergelijkbare vragen interessante antwoorden kunnen worden gegeven blijkt overduidelijk uit de studie over leegheid van Van Craenenbroeck en de studie over congruentie van Van Koppen. Het is mooi dat Nederland op dit moment het voortouw in handen heeft op het gebied van de bestudering van syntactische taalvariatie. Laten we hopen dat de nabije toekomst ons nog een aantal van dit soort boeken oplevert. Maar laten we er vooral op hopen dat de gedetailleerde, theoretisch gemotiveerde bestudering van taalvariëteiten een nieuw perspectief geeft aan onze inzichten in de eigenschappen van het menselijke taalsysteem.

● Bibliografie

- Barbiers, Sjef, Hans Bennis, Gunther De Vogelaer, Magda Devos & Margreet van der Ham (2005).** *Syntactische Atlas van de Nederlandse dialecten*. Deel I. Amsterdam University Press.
- Bennis, Hans (1997).** Voegwoordvariaties. In: Ariane van Santen & Marijke van der Wal (red.) *Taal in tijd en ruimte*. Leiden: SNL. 353-364.
- Bennis, Hans (2005).** *Gaps and Dummies*. Amsterdam Academic Archive. Amsterdam University Press. Reprint of Bennis 1986.
- Bennis, Hans (2006).** Agreement, pro and imperatives. In: Peter Ackema, Patrick Brandt, Maaike Schoorlemmer & Fred Weerman (eds.) *Arguments and Agreement*. Oxford University Press. 101-124.
- Besten, Hans den (1978).** On the presence and absence of *wh*-elements in Dutch comparatives. *Linguistic Inquiry* 9, 641-672.

- Besten, Hans den (1983).** On the interaction of root transformations and lexical deletive rules. In: Werner Abraham (ed.) *On the Formal Syntax of the Westgermania*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 47-131.
- Bianchi, Valentina (2000).** The Raising analysis of Relative Clauses: A reply to Borsley. *Linguistic Inquiry* 31, 123-140.
- Chomsky, Noam (1977).** On wh-movement. In: Peter Culicover et al. (eds.) *Formal Syntax*. New York: Academic Press. 71-132.
- Chomsky, Noam (1981).** *Lectures on Government and Binding: the Pisa lectures*. Dordrecht: Foris Publications.
- Chomsky, Noam (1995).** *The minimalist program*. Cambridge MA: MIT Press.
- Chomsky, Noam (2000).** Minimalist inquiries: the framework. In: R. Martin et al. (eds.) *Step by step: essays on minimalist syntax in honor of Howard Lasnik*. Cambridge MA: MIT Press.
- Cornips, Leonie & Karen Corrigan (2005; eds).** *Syntax and Variation. Reconciling the Biological and the Social*. Current Issues in Linguistic Theory 265. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.
- Craenenbroeck, Jeroen van (2004).** *Ellipsis in Dutch Dialects*. Diss.HIL/ULCL. Utrecht: LOT 96.
- Déchainé, Rose-Marie & Martina Wiltschko (2002).** Decomposing pronouns. *Linguistic Inquiry* 33, 409-442.
- De Schutter, Georges (2005).** De studie van syntactische dialectgegevens – tussen taaltheorie en taalgeografie. *Nederlandse Taalkunde* 10, 246-262.
- De Vogelaer, Gunther (2005).** *Subjectsmarkering in de Nederlandse en Friese Dialecten*. Diss. Universiteit Gent.
- Dobrovie-Sorin, Carmen (1994).** *The syntax of Romanian. Comparative studies in Romance*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Haeringen, C. van (1938).** Congruerende voegwoorden. *De nieuwe taalgids* 58, 161-176.
- Haeringen, C. van (1958).** Vervoegde voegwoorden in het oosten. In: C. van Haeringen *Grammarie, Keur uit het werk van zijn hoogleraarstijd*. Assen: Van Gorcum.
- Harley, Heidi & Elizabeth Ritter (2002).** Person and number in pronouns: A feature geometric analysis. *Language* 78, 482-526.
- Hoekstra, Eric & Caroline Smits (1999).** Vervoegde voegwoorden in de Nederlandse dialecten. In: Eric Hoekstra & Caroline Smits (red.) *Vervoegde voegwoorden*. Amsterdam: Cahiers van het P.J. Meertensinstituut 9. 6-30.
- Hoekstra, Eric & Jan-Wouter Zwart (1994).** De structuur van de CP. Functionele projecties voor topics en vraagwoorden in het Nederlands. *Spektator* 23. 191-212.
- Johnson, Kyle (2001).** What VP-ellipsis can do, and what it can't, but not why. In: Mark Baltin & Chris Collins (eds.) *The handbook of contemporary syntactic theory*. Oxford: Blackwell. 439-479.
- Kayne, Richard (1994).** *The antisymmetry of syntax*. Cambridge MA: MIT Press.
- Kloeke, G.G. (1927).** *De Hollandsche Expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Koppen, Marjo van (2005).** *One Probe – Two Goals: Aspects of agreement in Dutch dialects*. Diss. ULCL. Utrecht: LOT 105.

- Kortmann, Bernd (2004; ed.).** *Dialectology meets typology*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Koster, Jan (1978).** Why subject sentences don't exist. In: Jay Keyser (ed.) *Recent Transformational Studies in European Languages*. Cambridge MA: MIT Press. 53-64.
- Lobeck, Anne (1995).** *Ellipsis: functional heads, licensing and identification*. Oxford University Press.
- Merchant, Jason (2001).** *The syntax of silence. Sluicing, islands and the theory of ellipsis*. Oxford University Press.
- Pesetsky, David (1987).** Wh-in-situ: movement and unselective binding. In: Eric Reuland & Alice ter Meulen (eds.) *The representation of (in)definiteness*. Cambridge MA: MIT Press. 98-129.
- Pollock, Jean-Yves (1989).** Verb Movement, Universal Grammar, and the structure of IP. *Linguistic Inquiry* 20, 365-424.
- Riemsdijk, Henk van (1978).** *A case study in syntactic markedness: the binding nature of prepositional phrases*. Dordrecht: Foris Publications.
- Rizzi, Luigi (1995).** The fine structure of the left periphery. In: Liliane Haegeman (ed.) *Elements of Grammar*. Kluwer. 281-337.
- Ross, J.R. (1967).** *Constraints on variables in syntax*. Diss. MIT.
- Thiersch, C. (1993).** Some remarks on asymmetrical coordination. In: F. Drijkoningen & K. Hengeveld (eds.) *Linguistics in the Netherlands 1993*. Amsterdam: John Benjamins. 141-153.
- Vries, Mark de (2002).** *The syntax of relativization*. Diss. ACLC. Utrecht: LOT 53.
- Zagona, Karen (1988).** Proper government of antecedentless VPs in English and Spanish. *Natural Language and Linguistic Theory* 6, 95-128.
- Zeijlstra, Hedde (2004).** *Sentential Negation and Negative Concord*. Diss. UvA. Utrecht: LOT 101.
- Zwart, Jan-Wouter (1993).** *Dutch syntax: a minimalist approach*. Diss. Groningen.

Boekbesprekingen

Kroon, Sjaak & Ton Vallen (red.). *Dialect en school in Limburg.* Amsterdam: Aksant Academic Publishers, 2004. 93 blz. ISBN 90 5260 147 X. EUR 9,90

In Limburg is geen negatieve invloed bespeurd van dialectgebruik op schoolprestaties. Ook hebben dialectspreekende kinderen geen geringere taalvaardigheid Nederlands. Dat zijn prettige uitkomsten van onderzoek naar een eventueel verband tussen algemene vaardigheden enerzijds en gebruik van het Limburgs anderzijds. Ze zijn beschreven in een in 2004 verschenen publicatie in boekvorm o.r.v. Sjaak Kroon en Ton Vallen. Vier van de vijf hoofdstukken zijn van de hand van deze deskundigen: 'Zorgen om dialect en school' (hoofdstuk 1: algemeen inleidend), 'Dialect in Limburg' (hoofdstuk 2: over Limburgse taalvariatie, dialectvitaliteit, taalonderwijs en -politiek), 'Dialect en schoolprestaties: een terugblik' (hoofdstuk 3) en 'Dialect is geen korenwulf: conclusies en aanbevelingen' (hoofdstuk 5). Hoofdstuk 4: 'Dialect en taalvaardigheid Nederlands: recent onderzoek' is het werk van Marjolein van den Nieuwenhof, Frans van der Slik en Geert Driessen.

Vooral de (empirische) hoofdstukken 3 en 4 zijn interessant. In hoofdstuk 3 kan men terugkijken op twee Nederlandse schoolprojecten uit de jaren zeventig, uitgevoerd volgens Labovs differentiebenadering: het overbekende Kerkrade-project uit 1970 en een parallelproject in Gennep uit de jaren 1976-1978. De eerste resultaten in Kerkrade toonden dat 'dialectsprekers, ondanks hun niet lagere scores op gestandaardiseerde schoolvorderingstoetsen, zowel wat betreft hun schoolloopbaan als wat betreft hun functioneren

in de klas op een aantal onderdelen in het nadeel waren (...)'. Op grond van de analyses van de schoolse oorzaken en omstandigheden werd vervolgens het Limburgs op school expliciet toegeestaan en werd die streektaal met enige regelmaat, 'planmatig' en functioneel in de klas gebruikt. Acceptatie volgde en de belangrijkste doelstelling werd gehaald: de dialectspreekende kinderen uitten zich verbaal gemakkelijker en 'uitgebreider'. Te lage inschattingen van dialectspreekende kinderen door het onderwijspersoneel verdwenen.

Nu is in de tweede helft van de jaren negentig gebleken dat onderwijzsmensen in de regio nog steeds waardering hebben voor het Kerkradeproject, maar ze melden ook dat 'weinig concreets tot stand gebracht is' wat de dagelijkse lespraktijk betreft (p. 45). Anders dan je in de differentiebenadering zou verwachten, treedt de meerderheid van de leraren regelmatig corrigerend op als leerlingen in de les tegen elkaar of tegen de leraar 'dialect' gebruiken. De helft van de leraren vindt dat dialectspreekende kinderen meer moeite hebben bij het vak Nederlands.

Lazen zulke onderwijzsmensen maar de paragraaf over 'consequenties voor de onderwijspraktijk' in hoofdstuk 3, en beslist ook hoofdstuk 4, want Limburgstalige kinderen blijken juist in landelijke vergelijkingen heel goed uit de bus komen. En al blijken volgens hoofdstuk 3 kinderen in Gennep in productief taalgebruik enigszins in het nadeel door interferentieverschijnselen, de auteurs willen geen 'interventies' etc., maar een redelijk alternatief: onderwijs dat kan leiden tot groter metalinguïstisch bewustzijn en nascholing van leerkrachten, waarmee verkeerd beoordelingsgedrag kan worden vermeden.

Hoofdstuk 4 kan eerder aanleiding vormen tot een vaste positie van streektaal in het onderwijs dan tot angst voor ‘kunstmatig introduceren’ (hoofdstuk 3, p. 52-53). Taalachtergrond blijkt één van de kenmerken van kinderen die worden geregistreerd in het zogenoemde PRIMA-cohortonderzoek, dat vanaf 1994 loopt en dat een beeld biedt van de samenhang van leerlingkenmerken in het Nederlandse primair onderwijs met de schoolprestaties. In hun steekproef van 3090 basisschoolleerlingen zien de auteurs van hoofdstuk 4 een verband tussen het kenmerk ‘Limburgs of een ander Nederlands dialect spreken’ en het niveau ‘niet minder maar zelfs beter zijn in Nederlands aan het eind van de basisschool’ (p. 73). Dit in vergelijking met Nederlandstalige kinderen en kinderen die zowel Fries als Nederlands spreken.

Op zoek naar oorzaken speculeren Van den Nieuwenhof c.s. dat Friese kinderen minder contact met het Algemeen Nederlands hebben doordat het Fries veel en in veel domeinen gebruikt wordt. Gegeven de zeer sterke positie en het frequente gebruik van het Nederlands ook in Friesland lijkt me dat vergezocht. Al heeft ieder het recht het Fries te gebruiken in formele en officiële domeinen en vinden de meeste Friezen het ook heel gewoon om dat te doen, toch loopt het gebruik in formele én informele domeinen terug. Het Nederlands wordt in allerlei grotere dorpen inmiddels meer dan voorheen gebruikt als vergadertaal, en volgens een recente enquête zou het spreken van het Fries op het schoolplein gereduceerd zijn tot minder dan 10%. Al kan men de nodige twijfels hebben bij dat percentage en al kan de conclusie zeker niet zijn dat nog maar weinig kinderen het Fries *beheersen*, we kunnen niet onder het gegeven uit dat het taalaanbod van het Nederlands in Friesland erg sterk is.

Vergezocht is ook het idee dat de erkenning van het Limburgs binnen deel II van het Europees handvest voor regionale talen en talen van minderheden de variatie binnen het Limburgs geweld zou kunnen aandoen (p. 32), en dat die erkenning van negatieve invloed zou kun-

nen zijn op de beheersing van het Nederlands doordat men zou kunnen gaan denken ‘meer met het dialect terecht te kunnen’ (p. 74) in officiële domeinen. Men vreest dus een negatieve invloed van de plaats van de regionale taal in veel domeinen zoals men die veronderstelt, maar niet bewijst, voor het Fries.

Nu is het handvest een en al goede bedoelingen. Zo vraagt deel II om non-discriminatie, en om een overheidsbeleid dat gericht is op bescherming en bevordering, met name door de regionale taal een plaats in het onderwijs te geven. Ook volgens de preambule van het handvest mag dat natuurlijk niet ten koste gaan van de officiële talen en van de noodzaak deze te leren. Maar daarvoor is het nog niet nodig de streektaal te ontkennen of een marginale plaats te geven in het onderwijs. In artikel 7 lid 3 leest men dan ook ‘De partijen [lees ‘staten’] verplichten zich ertoe (...) dat in de doelstellingen van in hun land gegeven onderwijs en opleiding de eerbiediging van, het begrip voor en de tolerantie ten aanzien van regionale talen of talen van minderheden worden opgenomen (...), en in artikel 7 lid 1f wordt gevraagd om ‘het voorzien in passende vormen en middelen voor het onderwijs (...) op alle daarvoor in aanmerking komende onderwijsniveaus’.

Dat alles hoort bij de differentiebenadering, maar dat punt wordt niet gemaakt. Je zou verwachten dat een mogelijke vaste plaats voor het Limburgs op school goed in beeld wordt gebracht, en wel in het kader van de differentieopvatting en het handvest. Dat alles natuurlijk met inachtneming van de zorg voor de beheersing van de standaardtaal.

Zijn er dan misschien bewijzen dat het handvest inmiddels een negatieve uitwerking heeft op de kwaliteit van enigerlei vorm van taalbeheersing? De rapportages van de Raad van Europa reppen er niet van. Met de toepassing van het handvest niet alleen op het Fries maar ook op het Limburgs en Nedersaksisch is door een wettelijke status formeel uitdrukking gegeven aan de (vol)waardigheid van deze talen. Een positief

gegeven dat de auteurs als zodanig hadden kunnen uitbuiten, omdat het de differentiebenadering ondersteunt en er continu toe oproept. Degenen die het Limburgs willen behouden ook door een goede plaats in het onderwijs zouden ermee gediend zijn.

Het Limburgs moet, zeggen Kroon en Valen, niet op 'kunstmatige wijze' geïntroduceerd worden als voer- of hulptaal (pag. 52). Maar wat is 'kunstmatig'? Is er werkelijk een negatief causaal verband tussen overige schoolresultaten en 'kunstmatig onderwijs' in/over 'een andere thuistaal'? Hebben Luxemburgse kinderen bij het leren van Frans, Duits en Engels last van de officiële status en plaats op school van het Luxemburgs? En als dat al bewezen zou zijn, moet het Luxemburgs dan verder als 'dialect'? Hebben kinderen dan geen achterstand meer en geen interferentieproblemen? Moeten we terughoudend zijn ten aanzien van het nieuwe twee- en drietalig onderwijs in Nederland (zie bijvoorbeeld *Levende Talen magazine/tijdschrift*, september 2004)? Moeten we de plaats en de beheersing van het Nederlands daarbinnen als oorzaak zien van 'achterstandsproblemen' met de beheersing van het Engels of Duits?

Vast niet. De landstaal is niet in het geding. De auteurs willen trouwens de regionale taal Limburgs ook niet te gronde zien gaan. Gelukkig staan bij hen 'taalpolitieke actie voor het behoud (...) en voor de uitbreidingsmogelijkheden in het publieke domein (...) en de legitimiteit van dat soort actie niet ter discussie (p. 31). Daarom is het wat merkwaardig, nogmaals, dat ze geen aansluiting zoeken bij de mogelijkheden van het Europees handvest. Dat kader zou juist de continuïteit kunnen bieden die na de nogal vrijblijvende projecten in Kerkrade en Gennep ontbrak. Toen werd het Limburgs op school expliciet toegestaan en werd die streektaal met enige regelmaat, 'planmatig' en functioneel in de klas gebruikt, een benadering die goed past in het kader van het handvest, drager ook van de differentiebenadering. Daarom, om het informatieve gehalte en om de vragen die dit boek

over de plaats van het Limburgs in het onderwijs oproept wil ik het van harte aanbevelen. Ironisch genoeg was het een stuk minder nodig geweest als in Kerkrade en elders – meer dan 30 jaar geleden! – voor een vaste plaats van de streektaalen in het onderwijs was gezorgd. Een optie die ik betrokkenen graag nog eens tegen het licht zag houden, in een wat vrijmoediger benadering. Labov, waer bestu bleven?

Henk Bloemhoff

h.bloemhoff@stellingwarfs.nl

Gert De Sutter. *Rood, groen, corpus! Een taalgebruiksgebaseerde analyse van woordvolgordevariatie in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen.* Leuven: Departement Linguïstiek, 2005. 387 blz.

Rood en groen. Wat ooit begon als een toevalige kleurcode op de dialectkaarten van Pauwels (1953) is ruim vijftig jaar later uitgegroeid tot een begrip in de neerlandistiek. Rood en groen staan voor een rijke traditie van onderzoek naar volgordevariatie in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen in de bijzin. Hierbij heeft de vrije volgordevariatie in eindgroepen met een hulpwerkwoord en een voltooid deelwoord steeds het meest tot de verbeelding gesproken. Vanuit verschillende theoretische invalshoeken is naar factoren gezocht die de schijnbaar vrije keuze tussen de rode (hulpwerkwoord + voltooid deelwoord) en de groene volgorde (voltooid deelwoord + hulpwerkwoord) toch zouden sturen.

Met het nieuwe proefschrift van De Sutter blijkt dat het laatste woord over de kwestie nog niet geschreven is. De auteur merkt in zijn inleiding terecht op dat de neerlandistiek maar matig heeft kunnen profiteren van het bestaande onderzoek. De conclusies uit dat onderzoek zijn namelijk moeilijk met elkaar te vergelijken door het gebruik van verschillende methodes (corpusonderzoek, psycholinguïstisch onderzoek, enquêtering) en ander taalmateriaal

(dialecten, krantenmateriaal, literair materiaal). Verdere inhoudelijke vooruitgang kan volgens De Sutter enkel bereikt worden door het uitwerken en toepassen van striktere methodologische eisen. Concreet wil de auteur het onderzoek naar *rood* en *groen* in zijn proefschrift verrijken met een stevige component *corpus*. Hierbij probeert hij het schijnbaar onontwarbare kluwen van factoren te ontwarren via een uitvoerige statistische analyse van een corpus geschreven en gesproken Nederlands. In wat volgt zal ik enkele belangwekkende resultaten uit het proefschrift lichten om een indruk te geven van de verdiensten van dit omvangrijke onderzoek. Ik zal echter ook niet nalaten om – waar het pas geeft – enkele losse eindjes in het onderzoek te signaleren.

De Sutter concentreert zich eerst op de invloed van taalexterne factoren, zoals regio en register, op werkwoordvolgorde. In de twee door hem onderzochte corpora (het CONDIV corpus geschreven Nederlands en het Corpus Gesproken Nederlands) heeft regio een significant effect op de onderlinge volgorde van het hulpwerkwoord en het voltooid deelwoord. Meer bepaald blijkt het Standaardnederlands uit Nederland meer rode volgorde te vertonen dan het Belgische Standaardnederlands. Interessant is ook de vaststelling dat het Brabantse materiaal meer rode volgordes telt dan gemiddeld. Op het vlak van werkwoordvolgorde lijkt deze regio zich dus veeleer aan te sluiten bij Nederland dan bij de omringende Vlaamse regio's. Deze resultaten kunnen een waardevolle aanvulling betekenen voor het bestaande lexicale onderzoek naar mogelijke convergentie/divergentie van de standaardtaal in Vlaanderen en Nederland.

Naast regio blijkt ook register invloed uit te oefenen op de keuze tussen rode en groene volgorde. De Sutter werkt de traditionele registerverschillen uit de literatuur, namelijk formeel vs. informeel en geschreven vs. gesproken, om tot een continuüm van hoge naar lage productiedruk (bij hoge productiedruk zijn er tijdsbeperkingen op de fonetische, prosodische en/of gehele codering van de boodschap die bij lage productiedruk

afwezig zijn). Groene volgorde komt vooral voor wanneer de productiedruk hoog is terwijl bij lage productiedruk de rode volgorde meer gebruikt wordt. Deze resultaten wijzen er volgens De Sutter op dat de groene volgorde de basisvolgorde is waarop taalgebruikers terugvallen in situaties waar ze niet de tijd hebben of de behoefte voelen om een andere woordvolgorde te kiezen. De rode volgorde zou dan de gemarkeerde volgorde zijn die de groene volgorde vervangt wanneer de productiedruk laag of afwezig is. Op de vraag waarom de rode volgorde nu precies gemarkeerder zou zijn dan de groene volgorde blijft De Sutter het antwoord schuldig.

In een tweede hoofdstuk besteedt De Sutter aandacht aan de invloed van prosodische factoren op werkwoordvolgorde. Hij vertrekt hierbij van de hypothese dat de wisselende volgorde tussen hulpwerkwoord en voltooid deelwoord ervoor zorgt dat de gunstigste zinsmelodie (het platte-hoedpatroon) en het ideale zinsritme (geen opeenvolgende accenten) gerealiseerd wordt. De moeizame operationalisering van deze (nogal vage) hypothese beslaat tientallen bladzijden van het proefschrift. De auteur komt tot erg versnipperde resultaten die zich maar met wisselend succes in de uitgangshypothese laten inpassen. Dat nogal magere rendement kon mijns inziens vermeden worden door een wat kritischere houding tegenover de onderzochte hypothese uit de literatuur. In het verleden zijn immers al de nodige vraagtekens geplaatst bij het onderzoek naar prosodische factoren. We moeten beslist rekening houden met de rake opmerking van Pardoën (1991:3):

Het is echter onduidelijk wat het ideale zinsritme is of welke rol de zinsintonatie precies speelt. We kunnen immers niet zeggen dat een bepaald accentuatiepatroon voor een bepaalde volgorde *verantwoordelijk* is: bij de interpretatie van geschreven tekst is de voorkeur voor een bepaald accentuatiepatroon wellicht juist (mede) het gevolg van de gegeven volgorde.

Ik had in dit hoofdstuk graag een weerlegging van of toch ten minste een anticipatie op dergelijke kritiek gelezen voorafgaand aan de uitgebreide operationalisering van de hypothese.

De Sutter onderzoekt in een derde hoofdstuk de impact van semantische factoren op werkwoordsvolgorde. In de literatuur wordt een verband gelegd tussen de aspectuele betekenis van de eindgroep en zijn woordvolgorde. De Sutter vraagt zich echter af waarom het verplaatsen van een semantisch leeg element als het hulpwerkwoord een betekenisverandering teweeg zou brengen in de werkwoordgroep. Hij verwacht meer heil van onderzoek naar de categoriale status van het voltooid deelwoord en het hulpwerkwoord. Het voltooid deelwoord heeft een grote categoriale flexibiliteit: naast een werkwoordelijke betekenis kan er ook een adjectivische betekenis optreden. De Sutter veronderstelt dat veel voltooiden deelwoorden een overgang gemaakt hebben van de klasse van de werkwoorden naar de adjectieven. In zijn corpus onderzoekt De Sutter of deze adjectivische deelwoorden dezelfde 'groene' volgorde gaan vertonen als echte adjectieven door constructionele analogie. Hiervoor ontwikkelt hij een algoritme waarmee op objectieve en eenduidige wijze vastgesteld wordt in welke mate een deelwoord (hier enkel gecombineerd met *zijn*) adjectivisch of verbaal is. De Sutter besluit dat adjectivische deelwoorden vaker in de groene volgorde voorkomen dan werkwoordelijke deelwoorden.

Hoewel de analogiehypothese waterdicht aangetoond lijkt vanuit een puur synchroon perspectief, strookt ze mijn inziens niet met de historische taalfeiten. Volgens De Sutter verschuift het deelwoord van een oorspronkelijk werkwoordelijke betekenis naar een adjectivische betekenis. Door analogie met de 'groene' volgorde van echte adjectieven zou deze categoriale verschuiving gepaard moeten gaan met een volgordeverschuiving van rode volgorde naar groene volgorde in de werkwoordgroep. Deze voorspelling wordt echter tegengesproken door diachroon onderzoek naar de rode en groene

volgorde. Niet de rode volgorde maar de groene volgorde is tot het begin van de 19de eeuw dominant in eindgroepen met een deelwoord (cf. Coussé 2003). Pas nadien verliest de groene volgorde terrein aan de rode volgorde. Het probleem ligt mijns inziens in de aanname van De Sutter dat de adjectivische betekenis van het deelwoord jonger is dan de werkwoordelijke betekenis. Traditioneel wordt in de historische syntaxis echter aangenomen dat de werkwoordgroep met hulpwerkwoord van tijd en voltooid deelwoord (het samengestelde perfectum) ontstaan is uit de combinatie van de zelfstandige werkwoorden *zijn* en *hebben* samen met een deelwoord dat het subject/object predicatief bepaalt (bv. het zwembad is gesloten, zij heeft het haar opgestoken). Na verloop van tijd wordt het adjectivische deelwoord geherinterpreteerd als deel van een nieuwe samengestelde werkwoordgroep (cf. van der Horst 1998). Deze alternatieve categoriale verschuiving van adjectivisch naar werkwoordelijk gebruik van het deelwoord kan wél in overeenstemming gebracht worden met de geattesteerde volgordeverschuiving van een overwegend groene volgorde naar meer rode volgorde. De groene volgorde reflecteert dan het oorspronkelijke adjectivische gebruik van de voltooiden deelwoorden terwijl de rode volgorde de nieuwe werkwoordelijke interpretatie signaleert. Hoewel deze alternatieve hypothese meer rekening houdt met de historische realiteit, is bijkomend diachroon onderzoek nodig om het mogelijke verband tussen de categoriale status van het deelwoord en de werkwoordsvolgorde echt hard te maken.

Naast de categoriale status van het deelwoord gaat De Sutter ook in op de aard van het hulpwerkwoord. Werkwoordelijke eindgroepen met hulpwerkwoord *zijn* vertonen meer groene volgorde dan eindgroepen met *worden*, die op hun beurt dan weer groener zijn dan eindgroepen met *hebben*. Daarnaast stelt de auteur vast dat eindgroepen met een passief hulpwerkwoord vaker groene volgorde vertonen dan eindgroepen met een hulpwerkwoord van tijd. Deze laat-

ste tendens brengt De Sutter in verband met de semantiek van de passieve constructies. Bij het passief zou de nadruk immers op het resultaat van de handeling of het proces liggen. Hierdoor krijgt het passief deelwoord een adjectivischere connotatie, hetgeen aanleiding geeft tot de groene volgorde. Jammer genoeg werkt De Sutter deze eerste aanzet tot een geïntegreerde semantische verklaring voor hulpwerkwoorden en deelwoorden niet verder uit.

Ten slotte behandelt De Sutter de invloed van psycholinguïstische factoren op werkwoordsvolgorde. Tot nog toe is enkel de mogelijke impact van syntactische persistentie op de werkwoordelijke eindgroep onderzocht in de literatuur. Door het persistentie-effect zijn sprekers geneigd om een bepaald syntactisch patroon te hergebruiken dat voordien al geactiveerd werd. De Sutter onderzoekt in zijn corpus in welke mate een voorafgaande werkwoordgroep de volgorde beïnvloedt van de werkwoordgroep die erop volgt. Groene volgorde in de voorgaande werkwoordgroep blijkt vooral groene volgorde uit te lokken in de volgende werkwoordgroep en vice versa. Hierbij is de afstand tussen de twee werkwoordgroepen niet van belang waardoor we een stilistisch persistentie-effect van de schrijver niet kunnen uitsluiten.

Naast de invloed van persistentie verkent De Sutter ook de frequentie van het deelwoord. Hij veronderstelt dat frequentie de productie en perceptie van een taaleenheid bepaalt. In het corpus blijken weinig frequente deelwoorden vaker in de groene volgorde voor te komen dan frequente deelwoorden. De Sutter ziet hierin een bevestiging van de hypothese dat de groene volgorde de basisvolgorde zou zijn in het Nederlands. De keuze voor groene volgorde bij weinig frequente deelwoorden moeten we dan als een soort compensatiestrategie beschouwen voor de hoge verwerkingskosten van het minder frequente deelwoord. Het spreekt voor zich dat dergelijke cognitieve hypothesen enkel door verder experimenteel onderzoek hard gemaakt kunnen worden.

De Sutter rondt zijn onderzoek af door de verschillende taalinterne factoren in twee globale statistische modellen te gieten (de classificatieboom-analyse en de logische-regressie-analyse). Beide analyses tonen aan dat de status van het hulpwerkwoord en het deelwoord de belangrijkste invloed uitoefent op de keuze tussen rode en groene volgorde. Verder hebben de psycholinguïstische factoren en de meeste prosodische factoren een significante invloed op de werkwoordsvolgorde. Er zijn echter ook enkele prosodische variabelen die geen verklarende kracht hebben in het globale model. De Sutter ziet zich door dat laatste resultaat genooddacht zijn prosodische hypothese in twijfel te trekken. Het is jammer dat de lezer tot het laatste hoofdstuk moet wachten om een kritische noot bij de prosodie-hypothese te vinden.

Samengevat: het proefschrift van De Sutter is verplichte lectuur voor iedereen die zich bezighoudt met woordvolgorde in de werkwoordelijke eindgroep. De Sutter biedt een uitgebreid overzicht van alle in de vakliteratuur gesuggereerde hypothesen en test elke hypothese statistisch op een zorgvuldig samengesteld corpus van geschreven en gesproken Nederlands. Zoals de auteur zelf in zijn conclusie verwoordt, heeft het proefschrift niet meteen een gigantische inhoudelijke doorbraak geforceerd. Wel hebben we met dit werk vaste grond onder de voeten gekregen door de methodologische en analytische striktheid. Hierbij dwingt de stapsgewijze en systematische operationalisering van de talrijke hypothesen de nodige bewondering af. Ook is De Sutter erin geslaagd de vaak complexe statistische tests op een heldere en intuïtieve manier uit de doeken te doen. Helaas is de eis naar methodologische rigueur naar mijn mening soms te ver doorgedreven tot een mechanisch testen van de hypothesen uit de literatuur. Ik had graag naast de uitvoerige en getrouwe bespreking van de literatuur soms wat meer eigen, nieuwe, gedurfde hypothesen over werkwoordsvolgorde gelezen. Hoewel met dit proefschrift de methodologische puntjes op de i

Boekbesprekingen

zijn gezet in het onderzoek naar rode en groene volgorde, blijven fundamentele vragen naar de oorsprong van de volgordevariatie of naar het verband met de overwegend rode volgorde in eindgroepen met infinitief open. Natuurlijk kan één enkel proefschrift niet alle vragen van een volledig veld ineens beantwoorden. Of om met de woorden van De Sutter zelf te besluiten... de zoektocht naar de woordvolgordevariatie is met deze studie nog niet afgelopen. Wel integendeel!

Evie Coussé

Aspirant FWO-Vlaanderen
Universiteit Gent
evie.cousse@ugent.be

Bibliografie

- Coussé, E. (2003).** Volgordevariatie en herinterpretatie van de tweeledige werkwoordelijke eindgroep in de bijzin. *Taal en Tongval* 55, 138-156.
- Horst, J.M. van der (1998).** Over de geschiedenis van de Nederlandse hulpwerkwoorden. In: W.G. Klooster e.a. (reds.), *Eerste Amsterdams colloquium Nederlandse taalkunde*. Amsterdam: Nederlandse Taalkunde UvA, 101-119.
- Pardoën, J. (1991).** De interpretatie van zinnen met de rode en de groene volgorde. *Forum der Letteren* 32, 1-20.
- Pauwels, A. (1953).** *De plaats van hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin*. Leuven: Drukkertij M. & L. Symons.

Signalementen

Het verschijnsel taal

In de eerste druk van deze algemene inleiding in de taalwetenschap van Peter Nieuwenhuijzen was het laatste hoofdstuk (een demonstratie van syntactische theorievorming aan de hand van de bindingstheorie) geschreven in samenwerking met Eric Reuland. In deze tweede druk is de samenwerking van de Groningse auteur met Utrechtse collega's uitgebreid. Het aan fonetiek en fonologie (en het regelbegrip) gewijde hoofdstuk 2 is bewerkt door Hugo Quené en het oorspronkelijke hoofdstuk 9 over het brein is vervangen door twee informatieve nieuwe hoofdstukken, 9 en 10, geschreven door Frank Wijnen. In hoofdstuk 9 wordt ingegaan op de delen van de hersenen die relevant zijn voor taalverwerking, en verder op afasie en moderne onderzoekstechnieken als ERP en FMRI. In hoofdstuk 10 worden theorieën over zinsverwerking (parsering) besproken. Het oorspronkelijke hoofdstuk 9 ging vooral over klankverwerking; de inhoud daarvan is nu toegevoegd aan hoofdstuk 2 (par. 2.3: Hoe we klanken waarnemen).

Zoals de auteur in zijn voorwoord bij de tweede druk opmerkt, heeft hij de gelegenheid te baat genomen om ook in de andere 13 hoofdstukken kleine wijzigingen aan te brengen. Het betreft details als het toevoegen op p. 228 van het fonologisch kenmerk '± stem' dat in de eerste druk weggevallen was of op p. 233 het corrigeren van [li] tot [lix] (maar [raf] is niet veranderd in [xraf]). Verder zijn er passages weggelaten die in de eerste druk onduidelijk waren. Zo had ik inderdaad vraagtekens gezet bij een zin voorafgaande aan de laatste zin op p. 78 van de

2^e druk en bij het einde van nr. 2 op p. 99. Tot mijn genoegen zag ik dat die stukjes tekst in de tweede druk geschrapt zijn. Er zijn ook stukjes tekst toegevoegd zoals in par. 7.1 over de afstamming van de mens, waar op p. 122 melding wordt gemaakt van de vondst in 2004 van resten van de 'Floresmens'. Par. 13.5 over zinsbetekenis is met een slotalinea uitgebreid en in 13.6 over de spreek situatie (pragmatiek) is de voorlaatste alinea nieuw. En zo is er meer.

De tweede druk is zeker een verbetering ten opzichte van de eerste. Echter: in de bespreking van de eerste druk (*Nederlandse Taalkunde* 1996, p. 248-251) merkte ik op dat de bibliografie tamelijk slordig is en dat is in de tweede druk niet anders. Enkele voorbeelden daarvan: de referentie naar Gorter e.a. (1984) op p. 91 ontbreekt in de bibliografie en dat was in de eerste druk ook zo, op p. 89 wordt verwezen naar De Vries (1993) terwijl in de bibliografie alleen De Vries (1974) te vinden is. In de bibliografie is Koenen (1990) vervangen door Koenen (1997), maar in de lopende tekst (p. 241-242) is het oude jaartal blijven staan. In een nieuw toegevoegde passage op p. 222 wordt verwezen naar Grundy (2000), maar die titel is niet in de bibliografie opgenomen. Het register is in de nieuwe druk opnieuw opgezet. De logica achter de veranderingen is echter niet altijd duidelijk. Enkele voorbeelden: De term 'pragmatiek' is geschrapt, terwijl de tekst over dat onderwerp in par. 13.6 juist uitgebreid is. 'Homo sapiens sapiens' is 'homo sapiens' geworden, terwijl in de tekst zelf (p. 119-120) op dit punt niets veranderd is. In die tekst (p. 119) wordt overigens de term 'moderne mens' gelijkgesteld met 'homo sapiens' terwijl het adequater

is om de moderne mens met homo sapiens sapiens gelijk te stellen.

Grammaticaal gezien was de eerste druk georiënteerd aan de generatieve theorievorming van vóór 1995 en in de tweede druk is dat zo gebeven. Latere ontwikkelingen als Minimalisme, Optimaliteitstheorie of Constructiegrammatica worden niet genoemd. Die hoeven in zo'n algemene inleiding ook niet diepgaand behandeld te worden, maar in globale bewoordingen zou aangegeven kunnen worden dat de moderne taalkunde nog steeds in discussie is over een aantal aspecten van grammaticale theorievorming. Als voorbeeld zou kunnen gelden de manier waarop Wijnen in hfdst. 10 laat zien dat er discussie is over de inrichting van een parser (eerst parsing op syntactische basis waarna andere informatie aan bod komt of voor parsing een ongedeeld mechanisme aannemen).

Bij de eerste druk was ik positief over de globale opzet van het boek, waarin naast de taalsystematiek een aantal andere gebieden aan bod komen: sociolinguïstiek en taalverwerving, psycholinguïstiek en taalverwerving. Verder zijn er hoofdstukken over spelling, diertalen en taal in de prehistorie. Een opzet die dus zeker geschikt is voor een algemene inleiding in de taalkunde. Maar twee wensen (voor een derde druk?) blijven staan: het wegwerken van de slordigheden en aandacht voor recentere ontwikkelingen in de grammaticale theorievorming. (Ad Foolen)

Historische taalkunde

In 2006 verscheen bij de Oxford University Press het imposante, ruim 700 pagina's tellende *The Oxford introduction tot Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European world*. In 26 hoofdstukken beschrijven de auteurs, Mallory en Adams, diverse grammaticale aspecten van het Indo-Europees. De verschillende groepen binnen deze taalfamilie worden apart belicht. Ook is er natuurlijk aandacht voor de manier waarop de comparatieve reconstructie verloopt. Vervolgens

wordt getoond hoe met deze gereconstueerde taal en gegevens op het gebied van de archeologie en de natuurlijke historie de lijnen doorgetrokken kunnen worden naar de wereld waarin de sprekers van het Indo-Europees leefden tussen 5500 en 8000 jaar geleden.

Bij dezelfde uitgever verscheen ook in 2006 het boek *The changing languages of Europe*. De auteurs, Heine en Kuteva, proberen aan te tonen dat de Europese talen (inclusief het Baskisch en het Fins) steeds meer op elkaar gaan lijken, een proces dat al vele decennia aan de gang is. De veranderingen betreffen niet alleen lexicale ontleningen, maar alle niveaus van de grammatica. Het gaat om veranderingen die nauwelijks opvallen en die volgens de auteurs voor een deel het gevolg zijn van de culturele en economische uitwisseling over nationale en regionale grenzen heen, en voor een ander deel van taalcontacten.

Uitgeverij Peeters publiceerde in 2006 onder redactie van Lodi Nauta de bundel *Language and cultural change. Aspects of the study and use of language in the later middle ages and the renaissance*, waarin de tot artikelen bewerkte papers zijn te vinden die werden gepresenteerd op een workshop in Groningen begin 2004 over de diverse manieren waarop taal heeft bijgedragen aan de vorming van de renaissancecultuur. (JNT)

Syntactische proefschriften

De hieronder besproken proefschriften zijn allemaal LOT-publicaties uit 2006. Ze werden verdeeld in de jaren 2005 en 2006.

Boban Arsenijević promoveerde op een studie naar het inwendige aspect van de werkwoordsgroep (VP). In zijn proefschrift *Inner aspect and telicity. The decompositional and the quantificational nature of eventualities at the syntax-semantics interface* gaat hij in op de verhouding tussen de decompositionele en kwantificatiele benaderingen van dit onderwerp, waarbij deze twee visie worden gecombineerd.

Martin Salzmann promoveerde op een lijvig proefschrift, getiteld *Resumptive prolepsis*, waarin

een specifiek soort A-bar-relaties wordt onderzocht in het Standaardduits, Zürich, Duits en Nederlands. Daarbij heeft de gedислоceerde constituent een indirecte relatie met de positie waarin deze geïnterpreteerd wordt. In tegenstelling tot een directe relatie is hier geen transformatie nodig. De studie past in het kader van de Principes en Parameter-theorie.

Mario van de Visser onderzocht een indrukwekkend aantal talen voor zijn studie *The marked status of ergativity*. Dat ergativiteit een gemarkeerd verschijnsel is, blijkt niet alleen uit het feit dat het maar in 25 procent van de talen voorkomt, maar ook uit het gegeven dat het in veel van die talen beperkt blijft tot bijvoorbeeld de verleden tijd. Ergativiteit kent verschillende gedaanten en in dit proefschrift wordt een theoretisch voorstel gedaan dat onder meer al deze patronen kan verklaren.

Het proefschrift *Reflexivization strategies in Georgian* van Nino Amiridze gaat over reflexivisatie-strategieën in het Georgisch. Deze taal heeft een rijk systeem van naamvallen en congruentie. Getoond wordt dat het Georgisch een consistent anaforisch systeem bezit, een eigenschap die niet door eerdere studies van deze taal wordt gesuggereerd.

In *The syntax of compound tenses in Slavic*, een dissertatie van Krzysztof Migdalski, is de aandacht gericht op de diachronie en synchronie van de structuur van samengestelde tijden in de Slavische talen. De auteur gaat ervan uit dat het temporele systeem in de hedendaagse Slavische talen vroeger complexer was. De vereenvoudiging van dit systeem was, zo wordt betoogd, een gevolg van de overvloed aan aspectuele markering door temporele en aspectuele morfemen in het Protoslavisch en het Kerkoslavisch, en betrof twee niveaus van de grammatica: morfologisch (door de verdwijning van de aspectuele tijdvormen) en semantisch (door herinterpretatie van de voltooid tegenwoordige tijd).

Boya Li brengt in *Chinese final particles and the syntax of the periphery* verslag uit van haar onderzoek naar eindpartikels (partikels die aan het eind van een zin of zinsdeel staan) in drie

Chinese talen: het Mandarijn, het Kantonees en het Wenzhounees. Deze partikels worden syntactisch geanalyseerd door te kijken hoe ze zich verhouden tot de structuur van de zin. Daarbij spelen recente hypothesen over de structuur van de complementizer phrase een belangrijke rol.

Het proefschrift van Joanna Ut-seong Sio, getiteld *Modification and reference in the Chinese nominal*, is een verkenning van de structuur van de nominale constituent in verschillende Chinese talen. Centraal staan de NC's met een bepaling. Variatie van de plaats van deze bepaling correspondeert met bepaalde referentiële eigenschappen van deze constituent.

Wilco van den Heuvel ten slotte geeft in zijn studie *Biak* een beschrijving van het Biak (of: Biaks). Dit is een van de vele talen van de provincie Papoea in Oost-Indonesië. Het aantal sprekers van deze taal wordt geschat op 70 duizend. Het Biaks bestaat uit diverse dialecten, die over het algemeen slechts weinig van elkaar verschillen. Deze studie richt zich op het Biaks dat gesproken wordt in het westen van Biak, voornamelijk in het dorp Wardo. (JNT)

Morfologie

English words van Heidi Harley is een taalkundige inleiding op de studie van Engelse woorden. Het boek begint met een hoofdstuk over de vraag wat een woord eigenlijk is. Het tweede hoofdstuk gaat over Engelse fonologie. In het derde hoofdstuk komen fonologische woorden aan de orde. De oorsprong van woorden vormt het onderwerp van het volgende hoofdstuk. In hoofdstuk 5 wordt ingegaan op de Engelse morfologie. Vervolgens komt de morfologische idosyncrasie ter sprake in hoofdstuk 6. In hoofdstuk 7 staat de lexicale semantiek centraal. Het achtste hoofdstuk is gewijd aan de manier waarop kinderen woorden leren. In het laatste hoofdstuk wordt het woord beschouwd in een historisch-taalkundig kader.

In de bundel *Constant en variabel in de morfologie* zijn twaalf historiografische studies samen-

gebracht van Henk Schultink. De artikelen over de geschiedenis van de morfologie bestrijken de periode 1968-1999. Aan het eind van de bundel is 'bij wijze van nabeschouwing' een interview opgenomen dat de bezorgers van dit boek, Lo van Driel en Jan Noordegraaf, in juli 2005 hadden met de auteur. Daarin brengt Schultink onder meer naar voren dat binnen de historiografie van de taalwetenschap de morfologie te kort is gekomen. Dat geldt voor de morfologie in het algemeen en die in Nederland in het bijzonder. (JNT)

Fonologische proefschriften

De volgende proefschriften zijn verdedigd in 2006 en uitgegeven bij LOT.

In haar studie *Phonetic experiments on the word and sentence prosody of Betawi Malay and Toba Batak* brengt Lillie Roosman verslag uit van haar onderzoek naar woordprosodie in twee regionale talen van Indonesië, het Toba Batak en het Betawi Malay. Een belangrijk verschil tussen deze twee talen is dat de eerste woordaccent heeft en de tweede niet. Een van haar bevindingen is dat in het T2-onderwijs van een klemtoontaal meer aandacht besteed moet worden aan prosodie ten behoeve van verwervers die een niet-klemtoon-taal als moedertaal hebben.

In *The phonology of Shaoxing Chinese* van Jisheng Zhang wordt een analyse gegeven van de belangrijkste aspecten van de fonologie van het Chinees van Shaoxing. Dit Chinees behoort tot de Wu-dialecten binnen de Chinese taalfamilie. Daarnaast vinden we een analyse van de fonologie van het Mandarijn.

In zijn studie *The Italian 'mobile diphthongs'* houdt Bart van der Veer zich bezig met de 'mobiele diftongen' in het Italiaans. Daarmee worden de stijgende tweeklanken 'je' en 'wo' bedoeld (met korte 'e' en 'o'). Deze alterneren met overeenkomstige monoftongen als de klemtoon verschuift door een morfologische operatie, zoals in *sièdi* 'jij zit' tegenover *sediamo* 'wij zitten', en *muòvo* 'ik beweeg' tegenover *moviménto*

'beweging'. De auteur poogt onder meer een verklaring te vinden voor het verschijnsel dat al vanaf de zestiende eeuw deze tweeklanken hypercorrect worden uitgebreid naar de onbeklemtoonde lettergrepen, zoals in *siederò* 'ik zal zitten' en *muoviàmo* 'wij bewegen'.

Het proefschrift van Thera de Jong, getiteld *La prononciation des consonnes dans le français de Paris aux 13ème et 14ème siècles*, gaat over de uitspraak van de medeklinkers in het Frans uit Parijs in de dertiende en veertiende eeuw. De auteur heeft zich voor haar onderzoek gebaseerd op de volgende corpora uit de genoemde periode: 364 Parijse oorkonden, een drietal teksten met rijmwoorden, geschreven voor een Parijs publiek, en enkele veertiende-eeuwse uitspraakhandboeken. Ook is gekeken naar de moderne dialecten, omdat die relictten van eerdere taalfasen kunnen bevatten. Een van de conclusies is dat in de loop van de veertiende eeuw spelling en uitspraak steeds meer uit elkaar gingen lopen. (JNT)

Taalbeheersing

Bij de Sdu verschenen in 2006 de volgende boeken op diverse terreinen van de taalbeheersing. In de eerste plaats de vierde editie van *De Volkskrant stijlboek*, waarin de zogenaamde 'Witte Spelling' wordt gebruikt. De Volkskrant was een van de landelijke kranten die zich na het verschijnen van het nieuwe Groene Boekje in 2005 verenigden in het Platform de Witte Spelling, dat door het Genootschap Onze Taal werd geraadpleegd bij de samenstelling van *het Witte Boekje*. Verder is de vierde editie van het *Stijlboek* geactualiseerd en op essentiële punten herzien.

Peter van der Geer en Jan Reinder Rosing schreven *De debatwijzer*, die de lezer wil leren hoe hij overtuigend kan overkomen in debat en dialoog door beproefde technieken en slimme tactieken te hanteren. Het boekje bevat veel praktische tips uit de praktijk.

In *Check je tekst* geeft Eric Tiggeler tips en checklists om snel beter een scriptie, werkstuk

of rapport te leren schrijven. Er wordt antwoord gegeven op vragen over hoe je moet beginnen, een tekst opbouwen, argumenteren, citaten gebruiken, enzovoort.

In *Baxter's English survival kit* vinden we handzame en praktische Engelse taaltips, aangereikt door Andy en Astrid Baxter, die de lezer moeten behoeden voor de meestgemaakte fouten in het (zakelijk) Engels op het gebied van spelling, leestekens, grammatica en vocabulaire.

Karen Heij en Wessel Visser schreven het boekje *Schrijven in eenvoudig Nederlands*, waarmee beoogd wordt de lezer te leren zijn teksten voor 95 procent van de Nederlanders begrijpelijk te maken. Dat kan volgens de auteurs door 29 regels van eenvoudig Nederlands te volgen.

In het kleine boekje *Geef de spelling wat speling* beantwoordt Jan Renkema ter gelegenheid van zijn 400.000ste *Schrijfwijzer* de vraag hoe we met de nieuwe spelling moeten omgaan. Het antwoord is om jezelf wat vrijheid te gunnen als het gaat om hoofdletter of een streepje en de energie te bewaren voor de tekstkwaliteit.

Willem Kas schreef de volgende vier boekjes in de reeks *Taalconditietraining: Werkwoorden spellen, Woorden spellen, Teksten schrijven en Zinnen schrijven*. In deze boekjes wordt telkens een trainingsprogramma geboden om je kennis en vaardigheid snel en effectief te verbeteren. De lezer begint met een taalconditiemeter om de beginsituatie vast te stellen. Daarna volgen verschillende trainingen.

Bij uitgeverij Boom verscheen van de hand van Marianne Bertina het uitgebreide boek *Gewoon goed Nederlands*, waarin op onderhoudende manier wordt gepoogd de basisprincipes van het geschreven Nederlands weer tot leven te brengen. Het accent ligt op het effect dat de formulering heeft op de lezer en op de mogelijkheden die de schrijver het om de de lezer met plezier te laten lezen. (JNT)

Bibliografie

- Amiridze, Nino.** *Reflexivization strategies in Georgian*. Utrecht: LOT, 2006. XIV + 317 blz. ISBN 90 76864 96 9. EUR 27,54.
- Arsenijević, Boban.** *Inner aspect and telicity. The decompositional and the quantificational nature of eventualities at the syntax-semantics interface*. Utrecht: LOT, 2006. 204 blz. ISBN 90 76864 93 4. EUR 22,12.
- Baxter, Andy & Astrid Baxter.** *Baxter's English survival kit. Praktische Engelse taaltips*. Den Haag: Sdu, 2006. 153 blz. ISBN 90 12 11659 7. EUR 15,95.
- Bertina, Marianne.** *Gewoon goed Nederlands. Schrijven voor de lezer*. Den Haag: Boom, 2006. 280 blz. ISBN 90 8506 215 2. EUR 26,50.
- De Volkskrant stijlboek.** Den Haag: Sdu, 2006. 229 blz. ISBN 90 12 11238 9. EUR 14,50.
- Geer, Peter van der & Jan Reinder Rosing.** *De debatwijzer. Overtuigend in debat en dialoog*. Den Haag: Sdu, 2006. 115 blz. ISBN 90 12 11254 0. EUR 19,95.
- Harley, Heidi.** *English words. A linguistic introduction*. Oxford: Blackwell, 2006. XVIII + 296 blz. ISBN 0 631 23032 7. BP 17,99.
- Heine, Bernd & Tania Kuteva (2006).** *The changing languages of Europe*. Oxford: Oxford University Press, 2006. XVIII + 356 blz. ISBN 0 19 929733. BP 60,00.
- Heuvel, Wilco van den.** *Biak. Description of an Austronesian language of Papua*. Utrecht: LOT, 2006. XVII + 478 blz. ISBN 90 78328 10 0. EUR 34,50.
- Hey, Karen & Wessel Visser.** *Schrijven in eenvoudig Nederlands*. Den Haag: Sdu, 2006. 80 blz. ISBN 90 12 11657 0. EUR 11,95.
- Jong, Thera de.** *La prononciation des consonnes dans le français de Paris aux 13ème et 14ème siècles*. Utrecht: LOT, 2006. 324 blz. ISBN 90 78328 06 1. EUR 27,20.
- Kas, Willem.** *Teksten schrijven*. Den Haag: Sdu, 2006. 133 blz. ISBN 90 12 11483 7. EUR 9,95.

Signalementen

- Kas, Willem.** *Werkwoorden spellen.* Den Haag: Sdu, 2006. 124 blz. ISBN 90 12 11648 5. EUR 9,95.
- Kas, Willem.** *Woorden spellen.* Den Haag: Sdu, 2006. 128 blz. ISBN 90 12 11481 0. EUR 9,95.
- Kas, Willem.** *Zinnen schrijven.* Den Haag: Sdu, 2006. 157 blz. ISBN 90 12 11482 9. EUR 9,95.
- Li, Boya.** *Chinese final particles and the syntax of the periphery.* Utrecht: LOT, 2006. VIII + 181 blz. ISBN 90 78328 02 5. EUR 21,65.
- Mallory, J.P. & D.Q. Adams.** *The Oxford introduction tot Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European world.* Oxford: Blackwell, 2006. XIV + 731 blz. ISBN 0 19 928791 0. BP 65,00.
- Migdalski, Krzysztof.** *The syntax of compound tenses in Slavic.* Utrecht: LOT, 2006. XIV + 307 blz. ISBN 90 76864 99 0. EUR 27,08.
- Nauta, Lodi (red.).** *Language and cultural change. Aspects of the study and use of language in the later middle ages and the renaissance.* Leuven/ Parijs: Peeters, 2006. XV + 224 blz. ISBN 90 429 1757 1. EUR 45,00.
- Nieuwenhuijsen, Peter M..** *Het verschijnsel taal. Een kennismaking.* Bussum: Coutinho, 2005. 284 blz. ISBN 90 62834922. EUR 27,50.
- Renkema, Jan.** *Geef de spelling wat speling.* Den Haag: Sdu, 2006. ISBN 90 12 11472 1. EUR 5,95.
- Roosman, Lilie.** *Phonetic experiments on the word and sentence prosody of Betawi Malay and Toba Batak.* Utrecht: LOT, 2006. XII + 171 blz. ISBN 90 76864 98 5. EUR 21,23.
- Salzmann, Martin.** *Resumptive prolepsis. A study in indirect A'-dependencies.* Utrecht: LOT, 2006. XIV + 465 blz. ISBN 90 78328 05 6. EUR 34,03.
- Schultink, H.** *Constant en variabel in de morfologie. Historiografische studies.* Münster: Nodus Publikationen, 2006. 219 blz. ISBN 3 89323 293 1. EUR 28,00.
- Tiggeler, Eric.** *Check je tekst. Tips en checklist om snel beter te schrijven.* Den Haag: Sdu, 2006. 104 blz. ISBN 90 12 11553 1. EUR 10,00.
- Ut-seong Sio, Joanna.** *Modification and reference in the Chinese nominal.* Utrecht: LOT, 2006. XVIII + 205 blz. ISBN 90 78328 03 2. EUR 22,12.
- Veer, Bart van der.** *The Italian 'mobile diphthongs'. A test case for experimental phonetics and phonological theory.* Utrecht: LOT, 2006. X + 181 blz. ISBN 90 76864 88 8. EUR 21,57.
- Visser, Mario de.** *The marked status of ergativity.* Utrecht: LOT, 2006. XVIII + 347 blz. ISBN 90 78328 12 4. EUR 28,94.
- Zhang, Jisheng.** *The phonology of Shaoxing Chinese.* Utrecht: LOT, 2006. XII + 311 blz. ISBN 90 76864 90 X. EUR 27,16.

Uit de tijdschriften

De rubriek *Uit de tijdschriften* geeft kort weer wat er in andere tijdschriften op het gebied van de taalkunde is verschenen. Momenteel worden in deze rubriek de volgende tijdschriften besproken: *Anéla*, *Neerlandia-Nederlands van Nu*, *Neerlandica Extra Muros*, *Ons Erfdeel*, *Onze Taal*, *Over Taal*, *Taal en Tongval*, *TaalActief*, *Taalkundig Bulletin*, *VDW-berichten*. Uitgevers van niet vermelde taalkundige periodieken die hun tijdschrift besproken willen zien, wordt verzocht contact op te nemen met de redacteur van deze rubriek:

Dr. J. Nijen Twilhaar, Oerdijk 35, 7433 AG Schalkhaar, tel.: 0570-608080, e-mail: jnt@telebyte.nl

Anéla

2006, 1

De eerste aflevering van deze nieuwe jaargang bevat de volgende negen bijdragen: Toevoeging van spraak aan schrijft. Steuntje in de rug of stoorzender? (I.I.C.M. de Milliano), The effect of age on working memory capacity and syntactic processing (Joanne van Emmerik), 'Oeh, dat is een koekje'. De verwerving van de referentiële functies van lidwoorden en pronomina (Margot Rozendaal en Anne Baker), Schooltaal thuis. Een meervoudige casestudy naar het taalaanbod van moeders aan hun driejarig kind (Geke Hootsen en Rian Aarts), Complexe woorden in het mentale lexicon van kinderen (Maria Mos), Differences in native language skills between more- and less-proficient foreign language learners (Tal Caspi), Bimodaal codewisselen: simultaan spreken en gebaren (Bepie van den Bogaerde en Jacomine Nortier), Negen talen en drie schrijften. Schriftverwerving en schriftgebruik in Eritrea (Yonas Mesfun Asfaha, Jeanne Kurvers en Sjaak Kroon), Ontwikkelingen in het gebruik van streektalen en dialecten in de periode 1995-2003 (Geert Driessen).

2006, 2

De tweede aflevering van deze jaargang bevat twaalf bijdragen die gewijd zijn aan het thema 'Sociolinguïstiek'. Tom Koole en Jacomine Nortier bieden een overzicht van de sociolinguïstiek in het Nederlandse taalgebied anno 2006. Pieter Muysken geeft een model voor taalcontact. Rien Aarts e.a. deden onderzoek naar de ontlukkende schooltaalvaardigheid in interacties tussen moeders en driejarigen in Nederlandse, Berber en Turkse gezinnen. De bijdrage van Dolly van Eerde e.a. gaat over de taalontwikkende leerkracht. Mieke de Vlieger en Greet Goossens geven een evaluatie van een intensieve onderwijsvernieuwing in het Brussels Nederlandstalig basisonderwijs. June Eyckmans e.a. deden onderzoek naar de bijdrage van de 'Lexical Approach' aan de vreemdetaalverwerving. Vincent J. van Heuven en Hongyan Wang houden zich bezig met de onderlinge verstaanbaarheid van Chinese, Nederlandse en Amerikaanse sprekers van het Engels. Het artikel van Martine Noordegraaf e.a. gaat over gesprekken over opvoeding met aspirant adoptiefouders. Anna de Graaf en Carolien van den Hazelkamp gaan in op 'language analysis as a method to determine

Uit de tijdschriften

national origin in asylum cases'. Dorian de Haan e.a. verdiepten zich in conflictmanagement van kinderen en leidsters in multi-etnische kindercentra. De bijdrage van Leonie Cornips e.a. heeft als onderwerp: straattaalprocessen van naamgeving en stereotypering. Ad Foolen e.a. ten slotte belichten de vorm, functie en sociolinguïstische variatie van het quotatieve *van*.

Neerlandia – Nederlands van Nu

110 (2006), nr. 3

In deze derde vinden we een artikel van Eva Rondas over de toekomst van het Afrikaans. De bijdrage van Pauline Beernink gaat over een tentoonstelling in Den Bosch met schilderijen die spreekwoorden uitbeelden. Frans Debrabandere leverde een bijdrage over bijnamen voor Duitsers. Siegfried Theissen en Karine Leruse belichten enkele uitspraakverschillen in Noord en Zuid. Marc De Coster gaat in op aanduidingen als lefpetjes en de Mexicaanse hond.

Verder zijn er de kleinere artikelen en de bijdragen in de vaste rubrieken.

110 (2006), nr. 4

In deze vierde aflevering vinden we een artikel van Pauline Beernink over de groene en witte spelling. De bijdrage van Jos Wilmots gaat over de spelling vroeger en nu, hier en elders. Dick Wortel gaat in op schrijven in het Algemeen Nederlands. Frans Debrabandere leverde een bijdrage over de etymologie van het woord 'prostituee' en de synoniemen daarvan. Gilbert De Bruycker verdiepte zich in de herkomst van de uitdrukking 'kommer en kwel' en andere door Marten Toonder gelanceerde taalvormen. Ten slotte is er een artikel van Siegfried Theissen en Karine Leruse over de uitspraak van Franse nasalen in het Nederlands.

Verder zijn er de kleinere artikelen en de bijdragen in de vaste rubrieken.

110 (2006), nr. 5

In het laatste nummer van deze jaargang staat een artikel van Siegfried Theissen en Karine Leruse over de uitspraak van de *g* in van oorsprong Franse of Engelse woorden. De bijdrage van Frans Debrabandere gaat over de achternaam *Gevaert* en varianten daarvan.

Verder zijn er de kleinere artikelen en de bijdragen in de vaste rubrieken.

Neerlandica Extra Muros

44 (2006), nr. 3

In dit nummer vinden we onder meer een bespreking door P. de Kleijn van een aantal grammatica's voor anderstaligen.

Verder zijn er boekbesprekingen in de rubriek *Besprekingen en aankondigingen*.

Ons Erfdeel

49 (2006), nr. 3

In de derde aflevering van deze jaargang staat onder meer een artikel van Walter Haeseryn over norm en variatie in het Nederlands.

49 (2006), nr. 4 en 5

In de vijfde aflevering van deze jaargang is onder meer een artikel te vinden van Kris van den Branden over cursussen Nederlands als tweede taal.

Onze Taal

75 (2006), nr. 6

Het juni-nummer van deze jaargang begint met een bijdrage van Frank Joosten over bijnamen in de voetbalwereld. De vierde aflevering van Taal in het werk belicht het taalgebruik van de standwerker. Peter-Arno Coppen gaat in zijn bijdrage in op Google als taalonderzoeker. Het artikel van Frans Schaars gaat over de spraakkunst van Moonen en Vondel. Kees van der Zwan deed

onderzoek naar nieuwe toepassingen van het woord 'want'. Berthold van Maris verdiepte zich in het vertalen van spreektaal.

Daarnaast zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

75 (2006), nr. 7/8

Dit dubbelnummer heeft als thema 'Beïnvloedt sms het Nederlands?' De eerste bijdrage is van Lilian Roos en gaat over de invloed van sms en msn op het Nederlands. Vervolgens krijgen we een artikel van Carel van Wijk en Hanny den Ouden over sms- en msn-taal en het gebruik ervan in reclame. Er is verder een bijdrage van de Taaladviesdienst over de zogenaamde 'witte spelling'. Riemer Reinsma vraagt zich in zijn bijdrage af of Nederlandse spreekwoorden en uitdrukkingen toekomst hebben. Peter-Arno Coppen laat Hans Hulshof en Arie Verhagen aan het woord over het leerboek dat zij schreven samen met Maaïke Rietmeijer over taalkunde op het vwo. Rik Schutz gaat in op exotische namen van steden aan Hollandse wateren. De bijdrage van Marc van Oostendorp belicht het werk van streektaalfunctionarissen.

Daarnaast zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

75 (2006), nr. 9

Het september-nummer heeft als thema 'De taal van de overheid'. Jaap de Jong opent deze aflevering met een artikel waarin hij laat zien waarom de Troonrede niet overtuigt. Er is een heel klein berichtje van de redactie van *Onze Taal*, waarin wordt medegedeeld dat dit tijdschrift de witte spelling (zie boven) zal hanteren. Jan Erik Grezel heeft een interview met Wessel Visser en Karen Heij van Bureau Taal. Joost Kuggeleijn en Jan Peter de Ruiter leggen uit waarom ambtenaren zo merkwaardig schrijven. Erik van der Spek bespreekt woorden die niet mochten in de Kamer. Marc van Oostendorp heeft een interview met taalkundige Deborah Tannen over

misverstanden in gesprekken. De bijdrage van Ewoud Sanders gaat over het ontstaan van het negatieve gebruik van het woordje 'fijn', zoals in 'zo fijn als gemalen poppestront'.

Daarnaast zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

75 (2006), nr. 10

Het oktober-nummer van deze jaargang heeft als thema 'De ideale boektitel'. Het eerste artikel over dit onderwerp is van René Appel, die zich verdiepte in de fondsljsten van uitgevers en gesprekken voerde met schrijvers. Riemer Reinsma had een interview met hoogleraar Frits van Oostrom over het oudste Nederlands. De bijdrage van G.C. Molewijk gaat over de witte spelling. Over dit onderwerp gaat over het artikel dat daarop volgt van de Werkgroep Spelling van de Nederlandse Taalunie. De vijfde aflevering van *Taal in het werk* is gewijd aan de taal van de personal coach. Peter-Arno Coppen verdiepte zich in de herkomst van het jongerenwoord *boeiuh*. Volgens Carel Jansen maakt het taaladviesbureau zijn wetenschappelijke pretenties niet waar.

Daarnaast zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

75 (2006), nr. 11

Dit nummer heeft als thema 'Papieren woordenboeken in het digitale tijdperk'. De eerste bijdrage is van Ewoud Sanders, die zich afvraagt of het papieren woordenboek nog toekomst heeft in het digitale tijdperk. Jaap de Jong gaat in zijn bijdrage in op het taalgebruik dat politici hanteren om elkaar vliegen af te vangen. Berthold van Maris vraagt zich af waarom politici hun antwoorden met 'nou ja' beginnen. De bijdrage van Laura Kors gaat over het Zuid-Afrikaans, dat terrein verliest aan het Engels. Nicole van der Sijs gaat in op haar *Calendarium van de Nederlandse taal*, dat verscheen ter gelegenheid van haar bekroning met de Prins Bernard Cultuurfondsprijs.

Uit de tijdschriften

Daarnaast zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

75 (2006), nr. 12

De laatste aflevering van deze jaargang heeft als thema 'Rijmloze woorden'. Jaap Bakker opent het nummer met een bijdrage over rijmloze woorden in het Nederlands. De zesde aflevering van *Taal* in het werk is gewijd aan de taal van de dominee. Joop van der Horst legt uit waarom de samenstelling met 'hoeveelheid', 'aantal' e.d. soms beter is dan de woordgroep. In het midden van het tijdschrift vinden we *Het taaljaar 2006*, met meningen van bekende taalgebruikers. Dan volgt het meest spraakmakende taalnieuws van 2006. Jan Erik Grezel heeft een interview met vergaderkundige dr. Wilbert van Vree.

Daarnaast zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Onze Taal

76 (2007), nr. 1

Het eerste nummer van deze nieuwe jaargang heeft als thema 'De wankelende positie van het Jiddisch'. Marc van Oostendorp opent de aflevering met een artikel over dit onderwerp. Ewoud Sanders schetst de ontwikkeling van het Bargoens. Ton den Boon geeft een overzicht van de nieuwe woorden van 2006. Jan Erik Grezel vraagt zich af hoever reclame voor 'gezonde' producten kan gaan.

Daarnaast zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Over Taal

45 (2006), nr. 3

De derde aflevering van deze jaargang begint met een interview dat Filip Devos had met Kees van Kooten. De bijdrage van Nele Nivelde gaat over tegenfeitelijke voorwaardelijke zinnen. Geert Brône licht ons in over de oorlogstaal in de wereld van het voetbal. Filip Devos schreef

een bijdrage over het idiomatische gebruik van dimensieadjectieven. Magali Demoulin, Arne Lavrijsen en Marjolein van Poppel interviewden Vivian Liska over het Jiddisch. Frank Joosten biedt een systematisch overzichtje van bijnamen in de voetbalwereld.

Daarnaast zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

45 (2006), nr. 4

In deze aflevering gaat Sara Brouckaert in op de spellingen van het Groene en Witte Boekje. De bijdrage van Geert Brône gaat over de ironie van de letterlijke betekenis. Filip Devos gaat in zijn artikel verder in op het soort betekenisextensies dat we vinden bij adjectieven als 'groot' en 'klein'. Ook heeft hij een interview met Eric Mijts over het Nederlands op Aruba. Albert Oosterhof verdiepte zich in de semantische contrasten tussen verschillende typen zinnen waarin generalisaties worden uitgedrukt. Karl Hendrickx laat zien wat de nadelen zijn van een tekst met te veel voorzetsels.

Daarnaast zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Taal en Tongval

Themanummer 19 (2006)

Het negentiende themanummer van dit tijdschrift gaat over het morfologische landschap van het Nederlands. Het telt maar liefst 281 bladzijden. Hieronder volgt een overzicht van de bijdragen: Het morfologische landschap: het Polen van de Nederlandse dialectologie? (Marc van Oostendorp en Leonie Cornips), Bibliografie van A. (C.M.) Ton Goeman (Leendert Brouwer), Een plaats voor tijd in het middenveld van het Nederlands (Sjef Barbiers), Vorm en categorie (Jan Don en Marian Erkelens), De tonologie van onbeklemtoonde lettergrepen in een Limburgs dialect (Ben Hermans), Van Abbegeesterkeating naar Zansterpijpe, -ster in noordelijke aardrijkskundige namen (Frans Hinskens met medewer-

king van Leendert Brouwer), Uwz âde Friez'ne tonge, de Halbertsma's jonges en andere genitief-constructies in het Fries (Jarich Hoekstra), De *je*-werkwoorden in de Friese dialecten van het G(oeman)TRP (Anke Jongkind en Pieter van Reenen), Uitwendige syntaxis van voegwoordvervoeging en werkwoordelijke inversie-vormen (Gertjan Postma), Een historisch-morfologische datasbease (Ariane van Santen en Nicoline van der Sijs), Nomina op /r/ en hun meervouden in de zuidelijke Nederlandse dialecten (Georges De Schutter), Geografische differentiatie van de adjectivische buigingsalternantie bij neutra in het gesproken Standaardnederlands (Jose Tummers, Dirk Speelman en Dirk Geeraerts), Voegwoordvervoeging: morfologisch of syntactisch verschijnsel? (Gunther De Vogelaar, Magda Devos en Johan van der Auwera), Mannelijke persoonsnamen in Brussels Vlaams (Sera De Vriendt), T-deletie in de Nederlandse dialecten: een globaal overzicht (Chris De Wulf en Johan Tældeman).

Ontvangen boeken

Aalbrecht, Heidi & Pyter Wagenaar. *Een blind paard kan de was doen. En andere vermakelijke gesprekingen.* Den Haag: Sdu, 2006. 127 blz. ISBN 90 12 11658 9. EUR 9,95.

Ackema e.a. (red.). *Arguments and agreement.* Oxford: Oxford University Press, 2006. VIII + 349 blz. ISBN 0 19 928573 X. BP 60,00.

Ahlsén, Elisabeth. *Introduction to neurolinguistics.* Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 2006. XII + 212 blz. ISBN 90 272 3234 2 EUR 33,00.

Alexander-Bakkerus, Astrid. *Eighteenth-century Cholón.* Utrecht: LOT, 2005. 533 blz. ISBN 90 76864 86 1. EUR 43,02.

Amiridze, Nino. *Reflexivization strategies in Georgian.* Utrecht: LOT, 2006. XIV + 317 blz. ISBN 90 76864 96 9. EUR 27,54.

Arabski, Janusz (red.). *Cross-linguistic influences in the second language lexicon.* Clevedon enz.: Multilingual matters, 2006. X + 272 blz. ISBN 1 85359 856 9. BP 49,95.

Arsenijevi, Boban. *Inner aspect and telicity. The decompositional and the quantificational nature of eventualities at the syntax-semantics interface.* Utrecht: LOT, 2006. 204 blz. ISBN 90 76864 93 4. EUR 22,12.

Barnes, Julia D. *Early trilingualism. A focus on questions.* Clevedon enz.: Multilingual matters, 2006. VIII + 256 blz. ISBN 1 85359 854 2. BP 49,95.

Baum, Daniel. *The imperative in the Rigveda.* Utrecht: LOT, 2006. X + 241 blz. ISBN 90 78328 13 4. EUR 24,11.

Baxter, Andy & Astrid Baxter. *Baxter's English survival kit. Praktische Engelse taaltips.* Den Haag: Sdu, 2006. 153 blz. ISBN 90 12 11659 7. EUR 15,95.

Berkel, Gerald van Berkel & Kees Samplo-nius. *Nederlandse plaatsnamen. Herkomst en historie.* Utrecht: Het Spectrum, 2006. 532 blz. ISBN 90 274 2097 1. EUR 24,50.

Bertina, Marianne. *Gewoon goed Nederlands. Schrijven voor de lezer.* Den Haag: Boom, 2006. 280 blz. ISBN 90 8506 215 2. EUR 26,50.

Boon, Ton den. *Elk nadeel heeft zijn voordeel en 2499 andere spreekwoorden.* Utrecht/Antwerpen: Van Dale, 2006. 217 blz. ISBN 90 6648 070 4. EUR 19,95.

Caron, B & P. Zima. *Sprachbund in the West African Sahel.* Leuven/Parijs: Peeters, 2006. 237 blz. ISBN 90 429 1745 8. EUR 25,00.

Diepenveen, Janneke e.a. *Modale uitdrukkingen in Belgisch-Nederlands en Nederlands-Nederlands: corpusonderzoek en enquête.* Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU, 2006. X + 145 blz. ISBN 90 72365 98 4. EUR 17,50.

Doel, Rias van den. *How friendly are the natives? An evaluation of native-speaker judgements of foreign-accented British and American English.* Utrecht: LOT, 2006. XII + 341 blz. ISBN 90 78328 09 6. EUR 28,43.

Evans, Vyvyan. *The structure of time.* Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 2005. X + 286 blz. ISBN 90 272 2367 X EUR 36,00.

Geer, Peter van der & Jan Reinder Rosing. *De debatwijzer. Overtuigend in debat en dialoog.* Den Haag: Sdu, 2006. 115 blz. ISBN 90 12 11254 0. EUR 19,95.

Groot, Hans de e.a. (red.). *Van Dale Groot Uitdrukkingen woordenboek. Verklaring en herkomst van moderne uitdrukkingen.* Utrecht/Antwerpen: Van Dale, 2006. 1188 blz. ISBN 90 6648 317 0. EUR 69,95.

Han, ZhaoHong & Terence Odlin (red.). *Studies of fossilization in second language acquisition.* Clevedon enz.: Multilingual matters, 2006. VIII + 214 blz. ISBN 1 85359 835 6. BP 24,95.

Heeren, Willemijn. *Perceptual development of phoneme contrasts in adult and children.* Utrecht: LOT, 2006. X + 185 blz. ISBN 90 78328 01 0. EUR 21,78.

Heuvel, Wilco van den. *Biak. Description of an Austronesian language of Papua.* Utrecht: LOT, 2006. XVII + 478 blz. ISBN 90 78328 10 0. EUR 34,50.

Hey, Karen & Wessel Visser. *Schrijven in eenvoudige Nederlands.* Den Haag: Sdu, 2006. 80 blz. ISBN 90 12 11657 0. EUR 11,95.

Isarin, Jet. *Hoor hen! Participatieonderzoek: virtueel en in real life en MSN-gesprekken met dove en slechthorende jongeren.* Twello: Van Tricht, 2006. 112 blz. ISBN 90 73460 57 3. EUR 28,50.

Jaarverslag 2005 Instituut voor Nederlandse Lexicologie. Leiden: Stichting INL, 2006. 50 blz. Geen prijsvermelding.

Jager, Henk J. *Et Stellingwarver plaanteboek.* Oosterwolde: Stichting Stellingwarver Schrieversronte, 2006. 96 blz. ISBN 90 6466 137 2. EUR 12,00.

Jensma, Goffe (red.). *Het Oera Linda-boek.* Hilversum: Verloren, 2006. 448 blz. ISBN 90 6550 841 4. EUR 28,00.

Ji, Liang. *Experiments on the modular nature of word and sentence phonology in Chinese Broca's patients.* Utrecht: LOT, 2006. XIV + 189 blz. ISBN 90 78328 00 1. EUR 22,12.

Johansson, Sverker. *Origins of language. Constraints on hypotheses.* Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 2005. XII + 345 blz. ISBN 90 272 3893 6. EUR 38,00.

Jong, Thera de. *La prononciation des consonnes dans le français de Paris aux 13ème et 14ème siècles.* Utrecht: LOT, 2006. 324 blz. ISBN 90 78328 06 1. EUR 27,20.

Kamp, Justus van de & Jacob van der Wijk. *Koosjer Nederlands. Joodse woorden in de Nederlandse taal.* Amsterdam/Antwerpen: Contact, 2006. 799 blz. ISBN 90 254 2179 2. EUR 69,90.

Koenen, Liesbeth. *Hoe mijn vader zijn woorden terugvond.* Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2006. 128 blz. ISBN 90 468 0068 7. Geen prijsvermelding.

Kruijssen, Joep (red.). *Een eeuw lang Limburgs. SGV-enquête 1914 – Veldeke 2006.* Roermond/Maastricht: Veldeke Limburg/TIC, 2006. 155 blz. ISBN 90 78407 06 5. Met CD-ROM. Geen prijsvermelding.

Leerssen, Joep. *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland, 1806-1890.* Nijmegen: Vantilt, 2006. 222 blz. ISBN 90 77503 48 X. EUR 22,50.

Ontvangen boeken

Li, Boya. *Chinese final particles and the syntax of the periphery.* Utrecht: LOT, 2006. VIII + 181 blz. ISBN 90 78328 02 5. EUR 21,65.

Luitzen, Jan. *Science? Fiction! En 808 andere ludieke stellingen van wetenschappers in spe.* Den Haag: Sdu, 2006. 82 blz. ISBN 90 12 11680 5. EUR 12,95.

Migdalski, Krzysztof. *The syntax of compound tenses in Slavic.* Utrecht: LOT, 2006. XIV + 307 blz. ISBN 90 76864 99 0. EUR 27,08.

Muñoz, Carmen (red.) *Age and the rate of foreign language learning.* Clevedon enz.: Multilingual matters, 2006. XII + 283 blz. ISBN 1 85359 891 7. BP 24,95.

Nauta, Lodi. *Language and cultural change. Aspects of the study and use of language in the later middle ages and the renaissance.* Leuven/Parijs: Peeters, 2006. XV + 224 blz. ISBN 90 429 1757 1. EUR 45,00.

Oosterom, Wiljo. *Ongehoord.* Twello: Van Tricht, 2001. 112 blz. ISBN 90 73460 57 3. EUR 11,50.

Otten, Dirk. *Veldnamen in Voorst. Geschiedenis, naamsverklaring en atlas.* Kampen: Stichting IJsselacademie, 2006. 208 blz. ISBN 90 6697 181 9. EUR 20,00.

Popkema, J. *Grammatica Fries.* Utrecht: Het Spectrum, 2006. 378 blz. ISBN 90 274 3207 4. EUR 24,50.

Roosman, Lilie. *Phonetic experiments on the word and sentence prosody of Betawi Malay and Toba Batak.* Utrecht: LOT, 2006. XII + 171 blz. ISBN 90 76864 98 5. EUR 21,23.

Salzmann, Martin. *Resumptive prolepsis. A study in indirect A'-dependencies.* Utrecht: LOT, 2006. XIV + 465 blz. ISBN 90 78328 05 6. EUR 34,03.

Scholtmeijer, Harrie. *Taalgids Overijssel.* Assen: Boekvorm, 2006. 120 blz. ISBN 90 77548 36 X. EUR 14,50.

Scholtmeijer, Harrie. *Woordenboek van de Overijsselse dialecten.* Aflevering 4. De wereld-A. Kampen: Stichting IJsselacademie, 2006. 208 blz. ISBN 90 6697 169 1. EUR 15,00.

Scholtmeijer, Harrie. *Woordenboek van de Overijsselse dialecten.* Aflevering 5. De wereld-B. Kampen: Stichting IJsselacademie, 2006. 239 blz. ISBN 90 6697 170 7. EUR 15,00.

Sijs, Nicoline van der. *Calendarium van de Nederlandse taal. De geschiedenis van het Nederlands in jaartallen.* Den Haag: Sdu, 2006. 338 blz. ISBN 90 12 11737 2. EUR 25,95.

Smakman, Dick. *Standard Dutch in the Netherlands. A sociolinguistic and phonetic description.* Utrecht: LOT, 2006. X + 367 blz. ISBN 90 78328 04 5. EUR 29,45.

Swanenberg, Jos. *Taalgids Noord-Brabant.* Assen: Boekvorm, 2006. 120 blz. ISBN 90 77548 40 8. EUR 14,50.

Tiggeler, Eric. *Check je tekst. Tips en checklist om snel beter te schrijven.* Den Haag: Sdu, 2006. 104 blz. ISBN 90 12 11553 1. EUR 10,00.

Ut-seong Sio, Joanna. *Modification and reference in the Chinese nominal.* Utrecht: LOT, 2006. XVIII + 205 blz. ISBN 90 78328 03 2. EUR 22,12.

Van Dale Studiewoordenboeken: Nederlands, Duits-Nederlands, Nederlands-Duits, Engels-Nederlands, Nederlands-Engels, Frans-Nederlands-Nederlands-Frans. Utrecht/Antwerpen: Van Dale, 2006. Alle delen hebben een CD-ROM. Het deel Nederlands kost EUR 28,95, de overige delen EUR 24,95.

Vasić, Nada. *Pronoun comprehension in agrammatic aphasia. The structure and use of linguistic knowledge.* Utrecht: LOT, 2006. X + 224 blz. ISBN 90 78328 11 8. EUR 23,39.

Veer, Bart van der. *The Italian 'mobile diphthongs'. A test case for experimental phonetics and phonological theory.* Utrecht: LOT, 2006. X + 181 blz. ISBN 90 76864 88 8. EUR 21,57.

Vermaat, Willemijn. *The logic of variation. A cross-linguistic account of wh-question formation.* Utrecht: LOT, 2005. XII + 237 blz. ISBN 90 76864 89 6. EUR 24,02.

Visser, Mario de. *The marked status of ergativity.* Utrecht: LOT, 2006. XVIII + 347 blz. ISBN 90 78328 12 4. EUR 28,94.

Whim, T.J. *Drop je lyrics.* Utrecht: Het Spectrum, 2006. 155 blz. ISBN 90 274 3332 1. EUR 3,00.

Wilsenach, Carien. *Syntactic processing in developmental dyslexia and in specific language impairment. A study on the acquisition of the past participle construction in Dutch.* Utrecht: LOT, 2006. XII + 199 blz. ISBN 90 76864 97 7. EUR 22,41.

Zhang, Jisheng. *The phonology of Shaoxing Chinese.* Utrecht: LOT, 2006. XII + 311 blz. ISBN 90 76864 90 X. EUR 27,16.

Inhoudsoverzicht Nederlandse Taalkunde 2006

Jaargang II

Artikelen

Johanneke Caspers & Ariane van Santen

Nederlands uit Franse en Chinese mond. Invloed van T1 op de plaatsing van klemtoon in Nederlands als tweede taal? 289-318

Leonie Cornips & Anne Ribbert

Variatie in tweeledige verbale clusters in het Heerlens Algemeen Nederlands (HAN) 59-76

Andy van Drom

Gebruik en perceptie van taboewoorden bij Vlaamse studenten. Invloed van sekse en seksuele geaardheid 319-331

Wilbert Heeringa & John Nerbonne

De analyse van taalvariatie in het Nederlandse dialectgebied: methoden en resultaten op basis van lexicon en uitspraak 218-257

Matthias Hüning

Reciprociteit in het Nederlands: de geschiedenis van *elkaar* en *mekaar* 185-217

Theo Janssen

Focusconstructies als *kijk eens* en *moet je eens kijken* 332-365

Jürgen Jaspers

Marokkaanse jongens en het Algemeen Nederlands. Substandaardisering als sociale onderhandeling 258-285

Frank Joosten & Lea Vermeire

Collectiva en relationaliteit 23-58

Olaf Koenenman & Elien Postma

Veranderingen in Friese werkwoordclusters 124-145

Gertjan Postma

Van *groter dan* naar *groter als* – structurele oorzaken voor het verval van het comparatieve voegwoord *dan* 2-22

Ina Schermer-Vermeer

Worstelen met het voorzetselvoorwerp 146-167

Joost Zwarts

Om en rond: een semantische vergelijking 101-123

DigiTaal*Folkert de Vriend & Jos Swanenberg**D-kwadraat: digitale databanken en digitaal gereedschap voor WBD en WLD* 366-372**Boekbesprekingen***Hans den Besten*

Nicoline van der Sijs (red.), Wereldnederlands. Oude en jonge variëteiten van het Nederlands 82-86

Elma Blom

Erica Thrift, Object drop in the L1 acquisition of Dutch 376-379

A.M. Duinhoven

A. van Heerikhuizen, M. van Montfrans, B. Naarden, J.H. Reestman (red.), Het Babylonische Europa. Opstellen over veeltaligheid 79-82

Jannemieke van der Gein

Eva M. Tol-Verkuyl, Taal in tekst. Hoe je taal gebruikt om tekst vorm te geven 168-170

Matthias Hüning

José Tummers, Het naakt(e) adjectief. Kwantitatief-empirisch onderzoek naar de adjectivische buigingsalternantie bij neutra 170-173

Folkert Kuiken

J.D. Koldijk, Het Bildts, zijn wezen, herkomst en problematiek. Een dialectgeografisch en historisch onderzoek 86-88

Jan Nijen Twilhaar

Henk Bloemhoff (m.m.v. Sietske Bloemhoff e.a.), Stellingwarfs Woordeboek

Henk Bloemhoff (m.m.v. Janna Withaar, Albertha Bloemhoff en Thea Bontekoe), Stellingwarfs – Nederlands. Verklarend handwoordenboek 373-375

Jan. W. de Vries

Nicoline van der Sijs (red.), Leeg en ijdel. De invloed van de bijbel op het Nederlands 173-176

Fred Weerman

Pieter A.M. Seuren & Gerard Kempen, Verb Constructions in German and Dutch 77-79

Signalelementen 89-94, 177-179, 380-383**Uit de tijdschriften** 95-97, 180-181, 286-287**Ontvangen boeken** 98-99, 182-183, 288**Van de redactie** 1